

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XVIII.
Fasciculus I.

HORVÁTH RÓBERT

**A KÖZGAZDASÁGI ELEMZÉS
BERZEVICZY GERGELY MŰVEIBEN**

**(Berzeviczy külkereskedelmi elméleti,
gazdaságelméleti és pénzügyi nézeteinek
elemzése alapján)**

SZEGED
HUNGARIA
1971

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

I.

A magyar közgazdasági tudomány nem bővelkedik klasszikusokban.

Ebben döntő szerepet a történeti fejlődés játszott a MARX gondolatmenetnek megfelelő értelemben vett modern korban — azaz a kapitalizmus kialakulása idején.¹ Magyarország a török uralom felszámolása után abba az európai kontinentális kapitalista fejlődésbe, — amely már különben is a nyugat-európai fejlődéstől időben lemaradt és nehezebb feltételek között ment végbe —, szinte gyarmati elmaradottsági állapotban, idegen uralom vezetésével kapcsolódott be. Ez az alapvető helyzeti hátrány azonban egy bizonyos értelemben nemcsak nehézségét és akadályát jelentette az önálló magyar közgazdasági gondolkodás megindulásának, hanem hatalmas alkalmat és mozgató erőt is biztosított számára.

Így érthető meg az a tény, hogy viszonylag igen gyorsan, már a XVIII—XIX. sz. fordulóján, olyan nagyszabású gazdaságpolitikai, közgazdaságtudományi és gazdaságstatisztikai kezdeményezéseknek vagyunk tanúi a magyarság legjobbjai részéről, amelyek már sajátos problémáink szemszögéből közelednek a kapitalista fejlődésbe való bekapcsolódásunk alapvető kérdéseihez, még-hozzá a kapitalizmus által kifejlesztett ezen új társadalomtudományok talaján. Ez a kor szűtte a közgazdászok közül SKERLECZ-et és BERZEVICZY-t, a statisztikusok közül pedig SCHWARTNER-t és FEJES-t, hogy csak a legnagyobbakat említsük.

Jelentőségben, gondolatainak mélységét tekintve közülük legnagyobbként BERZEVICZY GERGELY magaslik ki, — annak ellenére, hogy szerteágazó irodalmi működése közel sem gyakorolt olyan döntő befolyást a magyar közgazdasági tudomány kialakulására és fejlődésére, mint SCHWARTNER-é a magyar statisztikai tudomány fejlődésére, — ha mindjárt ez az utóbbi hatás sok szempontból egyoldalúnak bizonyult is.² BERZEVICZY nagyobb és megérdemelt hatásának az elmaradása annyiban mégis érthető, hogy a közgazdasági tudomány fejlődésének még hosszú ideig részben éppen a statisztikai tudomány fejletlensége, továbbá a tények széles körű és megbízható számszerű felmérésének a lehetetlensége — azaz részben a statisztikai hivatalok kifejlődésének a hiánya volt a legnagyobb akadálya.³ Ezen a téren hazai viszonylatban különösen nehéz volt a helyzet, figyelemmel elsősorban a szentszövetségi-rendszer által kialakított szellemi elszigeteltségünkre, mely megközelítően egészen

¹ MARX, K.: A tőke, III. kötet, Budapest, 1951., 370. o.

² HORVÁTH, R.: A magyar leíró statisztikai irány fejlődése (teljesítményeinek rövid összefoglalása és értékelése). A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és az MTA Demográfiai Bizottságának Kiadványai, 13. sz., Budapest, 1966., 131. o.

³ Ua.: A francia hivatalos statisztikai szolgálat múltja, Magyar Statisztikai Szemle, 1947., 11—12. szám, 469. és köv. o. — továbbá ua.: A magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának jelentőségéről, Statisztikai Szemle, 1958., 2. szám, 161. és köv. o.

a magyar polgári forradalomig gúzsba kötötte tudományos fejlődésünket is éppen a szóban forgó társadalomtudományok területén és ezzel tönkretette azt a nagy alkalmat, amit a napóleoni háborúk kora jelentett ebből a szempontból.

A statisztikai tudomány fejletlensége miatt a közgazdaságtan művelése világviszonylatban az absztrakt — deduktív vonalra terelődött és különösen RICARDO hatására teljesen elszakadt azoktól a merkantilista és fiziokrata hagyományoktól is, amelyeknek statisztikai elképzelései és hagyományai szilárdabb alapot nyújthattak volna egy induktív és makroökonomiai alapon álló közgazdaságtudomány kifejlesztéséhez.⁴ A polgári közgazdaságtan képviselőivel szemben elsősorban a tudományos szocializmus képviselői, MARX és ENGELS ragadták meg újra a fejlődésnek ezt a helyes vonalát, a polgári közgazdaságtan fejlődése azonban csupán igen nagy késéssel, inkább csak a jelen században, az I. világháború gazdasági következményeinek hatására terelődött erre a vonalra.⁵

BERZEVICZY közgazdasági eszméi és gazdaságpolitikai elgondolásai így hosszú ideig elszigetelt és magányos teljesítmények maradtak, amelyek alig találtak követőkre. Az a magyar polgári közgazdasági tudomány, amely a magyar polgári szabadságharc bukása után, az abszolutizmus éveiben az európai közgazdaságtudományi áramlatokba való bekapcsolódás útján most már folyamatosan fejlődésnek indult és többnyire a korabeli és MARX által vulgárisnak nevezett közgazdaságtan emlőjén táplálkozott, még hosszú ideig nem jutott el a nagy elődök teljesítményeinek felméréséhez és az általuk kialakított nagy hagyományok folytatásához. Amidőn KAUTZ GYULA az 1860-as évek végéig megírta a Magyar Tudományos Akadémia által megkoszorúzott pályaművét „A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon” címmel,⁶ — ebben világosan kijelölte BERZEVICZY helyét és jelentőségét a magyar közgazdaságtudomány korábbi fejlődésében. Mégsem kísérelte meg azt átmenteni és saját kora számára értékesíteni, hanem BERZEVICZY szellemi örökségét kizárólag mint a közgazdasági elméletek fejlődési történetének egy letűnt jelenségét kezelte.

A Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottsága a századforduló körül a „Magyar Közgazdasági Könyvtár” című sorozat életrehívásával végre napirendre tűzte közgazdasági klasszikusaink munkásságának feldolgozását és a szerkesztő, FÖLDES BÉLA professzor, az első kötetet magától értetődően BERZEVICZY GERGELY életének és műveinek szentelte GAÁL JENŐ feldolgozásában.⁷ Ez a mű BERZEVICZY GERGELY életének és munkásságának, valamint legfontosabb munkái magyar fordításának közzétételével, kétségtelenül hézagot pótol. Mégis a milleneumi korszak bizonyos fokig délibábos hazafiságának a légkörében BERZEVICZY-t éppen azon a ponton marasztalta el, amely a legdöntőbbnek tűnt nemcsak az akkori szélesebb ér-

⁴ SCHUMPETER, J. A.: History of Economic Analysis, Edited from Manuscript by BOODY — SCHUMPETER, E., New York, Third Printing, 1959., 335. és köv. o. és kül. 376. o.

⁵ LANGE, O.: Introduction to Econometrics, Warszawa, 1959., Introduction, The Object of Econometric Studies, 7. és köv. o. — továbbá: The Marxian Schemes, 218. és köv. o.

⁶ KAUTZ, Gy.: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon, Pest, 1868., 214. és köv. o.

⁷ GAÁL, J.: Berzeviczy Gergely élete és művei, Budapest, 1902. Magyar Közgazdasági Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának megbízásából szerk.: FÖLDES B., I. kötet.

telemben vett közvélemény, de a hazai tudományos irodalom szempontjából is, — nevezetesen BERZEVICZY hazafisága vonatkozásában.

BERZEVICZY munkásságának és jelentőségének kiegyensúlyozottabb és igényesebb felmérésevel végeredményben adós maradt a két világháború közötti korszak is.⁸ Ezért nem tekinthető véletlennek az a tény, hogy a haladó nemzeti hagyományokat ápoló és magáévá tevő szocialista fejlődési korszakunkban érett be az a követelmény, hogy BERZEVICZY munkásságát és jelentőségét közgazdaságtani és statisztikai szempontból új fényben megvilágítva közgazdaságtudományaink közkincsévé tegyük.

A jelen sorok írója egy első vázlatos megközelítést már tett ebben az irányban, amely megkísérelte mai tudásunknak megfelelően értékelni BERZEVICZY közgazdasági és statisztikai munkásságát.⁹ Már ez az első megközelítés is alkalmas volt rávilágítani arra a tényre, hogy BERZEVICZY munkásságában milyen szervesen fonódott össze a statisztikai helyzetfelmérés a gazdaságpolitikai helyzet körvonalazásával és az ennek megfelelő, részben konkrét, részben elméleti konzekvenciák levonásával. Ez utóbbiaktól már csak egy lépést jelentett felemelkedni az elméleti általánosításokhoz, egy kerek elméleti gazdaságtani és pénzügytani rendszer kialakításához.

BERZEVICZY statisztikai koncepcióinak elemzésével — az első említett megközelítést megközelítően — alig foglalkozott még szakirodalmunk,¹⁰ — noha ennek feltárása elengedhetetlennek látszik ahhoz, hogy BERZEVICZY gondolatvilágába közelebbről, a tudomány mai követelményeinek megfelelően lehessen behatolni. A jelen sorok szerzője tulajdonképpen már ezt a részletesebb elemző munkát is elvégezte, noha annak publikálásával egyelőre még adósa tudományos közvéleményünknek. Mégis úgy gondolja, hogy kutató munkájának prezentálása nem szenved azáltal hátrányt, ha erre a részletesebb statisztikai elemzésre felépülő és azt időrendben követő újabb kutatásai eredményét, BERZEVICZY elméleti közgazdaságtani és pénzügytani munkásságának elemzését tudja elsőnek közzétenni.

Ennek fő okát abban látja, hogy BERZEVICZY statisztikai munkássága a korabeli magyar valóságból kiindulva éppen legértékesebb adatszerű részében, valamint eredetiségre leginkább számot tartó koncepcióiban közelebb áll az akkori magyar feudális valósághoz, illetve ez utóbbi szempontjából is a tudományos haladást képviselő fejlettebb merkantilista és haladottabb német kameralista koncepcióhoz, — semmint azokhoz a kapitalista statisztikai problémákhoz, amelyek ekkor még koncepcióikban is meglehetősen halványan és nagy körvonalakban, adatszerűen pedig a hivatalos kapitalista statisztika fejletlensége folytán szinte egyáltalán nem állottak e korban rendelkezésére. Tekintettel arra, hogy BERZEVICZY elméleti politikai gazdaságtani rendszere és pénzügytani vázlata kifejtésénél a haladás szempontjából ekkor egyedül számbajöhető klasszikus angol politikai gazdaságtanra vette az irányt, ennek során statisztikai problémákra e szakaszban még alig talált, — leszámítva a

⁸ BOROTVÁS—NÁGÝ, S.: Közgazdasági művelődésünk kezdetei, Budapest, 1938., 201. és köv. o.-on adott elemzése és értékelése az egyetlen ebből a korszakból, mely BERZEVICZY munkásságával közgazdaságtudományi szempontból valamivel behatóbban foglalkozott.

⁹ HORVÁTH, R.: Berzeviczy Gergely közgazdasági és népességi tanai, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica, Tomus XI., Fasciculus 7., Szeged, 1964.

¹⁰ DÁNYI, D.: Népeségi nézetek és népesedéspolitikai Magyarországon, Demográfia, 1961., 4. sz., 468. és köv. o.

kapitalista külkereskedelmi politika és a külkereskedelmi elmélet szempontjából jelentős fizetési mérleg koncepciót, valamint a nemzeti vagyron és a nemzeti jövedelem ekkor még egészen elemi és nem teljesen tisztázott fogalmi apparátusát. Ez utóbbiak elemzésére a jelen munka keretében, BERZEVICZY közgazdasági elemzéseinek kritikai felülvizsgálata során természetesen ki kell térnünk.

Munkánk felépítésével kapcsolatban csupán annyit látszik szükségesnek előrebocsátani, hogy feltételezi hivatkozott első megközelítésünk vázlatos ismeretét, miután BERZEVICZY életpályájának, valamint közgazdasági és statisztikai tere eső össz munkásságának áttekintésével, — önmaga ismétlésének elkerülése céljából — nem foglalkozik, — noha figyelembe veszi azokat az újabb, BERZEVICZY életére vonatkozó kutatási eredményeket, melyeket történettudományunk a közelmúltban feltárt.¹¹

Műfaját tekintve nem elmélettörténeti, hanem a közgazdasági elemzés történeti megközelítésén alapuló elméleti mű, amely BERZEVICZY közgazdaságtani elemzésének módszertanát, valamint a kialakult rendszer egészét kifejezetten elméleti szempontok szerint veszi kritika alá. Mindez azzal egyértelmű, hogy azt egyrészt nemcsak saját korának hasonló jellegű elméleti kontribúcióival veti össze, de a BERZEVICZY kora és a saját korunk között lefolyt elméleti fejlődés eredményeivel is. E kettős szempont érvényesítésével lehet ugyanis csak biztosítani, hogy BERZEVICZY elméleti teljesítményének megítélésében ne a történelmietlen szemlélet kerekedjék felül, — de ugyanakkor a mai elméleti tudásunknak megfelelő, tehát legkorszerűbb alapon kísérjük meg felvázolni ennek a rendszernek erényeit és esetleges fogyatékoságait és ezáltal belőle a mai közgazdasági elemzés számára is hasznos tanulságokat vonhassunk le.

A mű felépítése a következő: II. fejezete BERZEVICZY külkereskedelmi politikai nézeteivel, a III. fejezet a külkereskedelem elméletével, IV. fejezet a szorosabb értelemben vett közgazdasági elmélettel, — tehát érték-, ár- és pénzügyelmélettel, V. fejezete pedig a pénzügytan vázlatával foglalkozik. a VI. lezáró fejezet a mű konklúzióit foglalja össze.

¹¹ H. BALÁZS ÉVA: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795), Budapest, 1967.

II.

BERZEVICZY számára a korabeli Magyarországon a külsőpiac kérdése kulcsproblémaként vetődött fel. Azok a csekély tradicionális külkereskedelmi vonatkozású szálak, melyek Magyarországot ezidőben szomszédaival összeköttették, lényegileg a feudális és középkori Európa világkereskedelmi rendszerének kialakult áramlataihoz tartoztak, amelyeket éppen a megmerevedés illetve a kapcsolatok nagyfokú állandósága jellemzett.

Ez a viszonylag csekély számú árucikkre és kevés külkereskedelmi viszonylatra korlátozott bekapcsolódás a nemzetközi kereskedelem tradicionális rendszerébe csak ritkább esetben mozgatott meg nagyobb árutömegeket. Erre inkább csak abban az esetben került sor, amennyiben az áruszállítás nagy tömegben nem okozott különleges problémát, — mint pl. a marhakereskedelem esetében, ahol az árut lábon hajtották. Már nehezebb volt a helyzet ebből a szempontból az egyik nagy magyar termelési fölény realizálását jelentő magyar borkereskedelem vonatkozásában, s még speciálisabb problémát jelentett — ellenkező előjellel — a magyar aranybányászat, mely a középkori monetáris jellegű pénzrendszerekből kifolyóan minden körülmények között elbírta a magas szállítási költségeket. Egyébként azonban a világkereskedelem ezidőben túlnyomórészt a luxuscikkekre, ékszerekre, ötvösmunkákra, selyem és bársonyszövetekre és a fűszerárakra korlátozódott, ahol a termelési fölények és az áruk luxus jellege következtében a szállítási költség ugyancsak nem jelentett problémát, — összehasonlított termelési költségekről pedig a dolgot természeténél fogva különben sem lehetett szó.

Magyarország bekapcsolódása egy kapitalista-jellegű világkereskedelembé, ahol nagytömegű áruk mozgatásáról és nagyban — egészben a termelési költségek összehasonlításáról is lehetett volna szó, nem volt tehát más alapon elképzelhető, mint elsősorban a belső piac kialakításán keresztül.¹ A belkereskedelem — ideértve az ehhez szükséges belső szárazföldi, illetve vízi útrendszer szükséges felfejlesztését is — a kapitalista mezőgazdaság és a kapitalista ipar kifejlesztésének eredményeként belső piacot nyithatott meg a magyar gazdaság számára. Ez a tömegfogyasztási szükségletek mennyiségi és minőségi differenciálódása folytán előbb-utóbb a külső piacon is versenyképes, vagy legalábbis forgalomképes nagytömegű áruk megjelenését tette volna lehetővé, mint a belső termelés fölöslegének lecsapódását.

A kapitalista termelés kifejlődése folyamán Angliában és még korábban Hollandiában a belső piac kialakulása spontánul ment végbe. Ez alatt azt kell

¹ Erre a folyamatra MARX az ún. eredeti felhalmozásról szóló fejtegetései kapcsán nagy élességgel mutatott rá, különösen a mezőgazdasági forradalom iparosodásra gyakorolt visszahatásait illetően — vö.: *Das Kapital*, Band I., Berlin, 1947., 784. és köv. o. — Magyar vonatkozásban a szerző érintette ezt a problémát két tanulmányában is: HORVÁTH, R.: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány kezdetei, Budapest, 1963. 48. és köv. o. — és ua.: Tessedik a társadalomtudós, Klny. a Kőrös Népe, IV. sz.-ből, 1963., 28. és köv. o.

érteni, hogy a városok kialakuló polgári osztálya a kedvező földrajzi és természeti adottságokra támaszkodva, a reneszánsz által felszabadított individuum gazdaságtechnikai, tudományos és gazdasági vállalkozói szabadságát felhasználva, a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem majdnem egyidejű átalakításával alakította ki ezt a belső piacot. Tulajdonképpen az ennek keretében kitermelt árukat és itt felhalmozott tőkéket forgatta meg egy jóval szélesebb keretben, jóval spektakulárissabb eredménnyel és profittal a külkereskedelemben. A nagy felfedezések korának, és a tengerhajózás azt megelőző fejlődésének és vívmányainak eredményeképpen elsősorban a külkereskedelemben mutatkozott lehetőség korlátlan haszonra, s az itt végbemenő eredeti tőkefelhalmozás folyamata hatott vissza sokszorososan a belső piac további fejlődésére.

Lényegesen más volt azonban a helyzet azokban az európai országokban, amelyek noha rendelkeztek az Atlanti-óceán felé nyíló tengerpartokkal, — amelyek irányában a fejlődés a Földközi-tengerről eltolódott —, mégis jellegüket tekintve inkább kontinentális országoknak voltak tekinthetők. Még rosszabb volt a helyzet azokban az országokban, melyek tengeri adottságokkal egyáltalán nem rendelkeztek és így olyan jellegű belső gazdasági lehetőségeik sem voltak, amelyeket a fejlődés holland—angol vonala képviselt. Ez utóbbi csoportba sorolhatnánk részben Franciaországot és még inkább a Német-Római Birodalom országait és az Ausztriai Birodalmat is, avagy az akkori Oroszországot. Különösen ezekben a közép- és kelet-európai országokban a gazdasági és társadalmi fejlődés lemaradása következtében a feudális társadalom felbomlása és a polgárság kialakulása jóval később következett be. A kapitalista termelőmód hatására bekövetkező gazdasági és politikai fellendülés holland és angol példái nyomán azonban e kontinentális országok abszolút uralkodó rétege, valamint a szolgálatukban álló feudális arisztokrata és félf feudális-félpolgári hivatalnoki réteg megkísérelte az új gazdasági haladás előnyeit a maga javára fordítani oly módon, hogy a korai kapitalista ideológia merkantilista jellegű tanainak kidolgozásával kialakította az abszolút „jóléti állam” ideológiáját.²

A „jóléti állam” gazdaságpolitikája a belső és külső piac állami, ún. policiális, azaz igazgatási és protekcionalista jellegű eszközökkel való kiterjesztésén keresztül az állam, — elsősorban az uralkodó és az uralkodó osztály, — de ugyanakkor a többi társadalmi osztály, vagyis az össznépeesség jólétének emelésére is irányt vett. Így alakult ki a kontinentális merkantilizmusnak előbb egy korai, majd egy olyan későbbi, fejlettebb változata, amely elsősorban gyakorlati, gazdaságpolitikai oldalról közelítette meg a közgazdasági problémákat. E gazdaságpolitikai rendszer — gyakran már kifejezetten közgazdasági jogi vagy pénzügyi jogi keretbe foglalva — mégis elsőnek a gazdaságpolitikai szabályokat, az ún. „maximákat” vonta le. Csak később törekedett bizonyos elméleti tételek általánosítására is, megközelítve már néhol egyes problémák vonatkozásában az elméleti közgazdaságtan művelésének analitikai módszertani szintjét is, — akármilyen eleminek is tűnjék ez a megközelítés napjaink közgazdasági számára.

A helyzet a külkereskedelmi problémákat illetően az említett európai kontinentális országok vonatkozásában mindenesetre annyiban fonákul alakult, hogy a merkantilizmus által kifejlesztett pénzügyi és a rajta felépülő kereskedelmi mérleg elmélete eleve hibás volt. Az általa kifejlesztett gazdaságpolitika és az ipari védvámok meghonosítása, — amely a még hiányzó vagy

² HORVÁTH: Tessedik a társadalomtudós, id. h., 30. és köv. o.

kifejleszteni kívánt termelési ágak meghonosításához nélkülözhetetlen volt —, viszont messzemenően megfelelt az ezen országokban kialakult helyzetnek, illetve az ott lehetséges és megvalósítható kapitalista fejlődés kezdeti gazdaságpolitikai követelményeinek.

Miután azonban a kereskedelmi mérleg hibás elmélete elsősorban egy általános és mindenki által elfogadott fizetési eszköz, a nemesfém-pénz megszerzésére irányult, — ez összhangban volt a feudális abszolutizmus imperialista jellegű hatalmi politikát folytató természetével, valamint a háborúskodást elősegítő autarchikus ipari és közgazdasági bázis mint gazdasági eszménykép megteremtésével. Ezek az elképzelések azonban egy olyan ország számára, mint az akkori Magyarország, eleve kizárták az egyenlő feltételek melletti fejlődésnek nemcsak gyakorlati lehetőségét, de elméleti megalapozását is. Egy új ideológiai bázist is kellett tehát ehhez a fejlődési folyamathoz találni a merkantilista nézetek bírálatán túlmenően. Ez egy új szabadkereskedelmi gazdaságpolitikán s egy már annak megfelelő koherens közgazdasági elméleten alapult, — lehetőleg abban a formában, ahogy azt a korai klasszikus iskola képviselői kidolgozták, vagy legalábbis abban a formában, ahogy a különböző merkantilista tapasztalatokat a fejlettebb merkantilizmus képviselői az új gazdaságpolitikai koncepciókba, illetve az új közgazdasági elmélet rangjára emelkedett kontinentális elméleti rendszerbe beillesztették.³

Ez az a konkrét magyarországi helyzet, illetve az a konkrét európai háttér, amelyben BERZEVICZY külkereskedelemre vonatkozó nézeteit meg kell vizsgálnunk és azon belül mind merkantilista nézeteit, mind az új klasszikus gazdasági, illetve külkereskedelmi politikára, valamint annak kialakuló elméletére vonatkozó nézeteit közelebbről elemeznünk kell.

A kiindulásul szolgáló helyzet ellentmondásosságának különös jelentőséget ad az a tény, hogy BERZEVICZY világviszonylatban is az elsők közé tartozott a klasszikus közgazdaságtan elméletében, aki Magyarország akkori konkrét gazdaságpolitikai és külkereskedelmi fejlődési perspektívái alapján a gyakorlati tapasztalatok általánosításával a területi munkamegosztás és az összehasonlított termelési költségek elméletének, vagyis a klasszikus kapitalista külkereskedelem elméleti alapjainak explicit megfogalmazásáig jutott el.

Ennek a ténynek a jelentőségéből mit sem von le az a körülmény, hogy erről az európai gazdaságtudomány a megfelelő publicitás, illetve a későbbiek során is elmulasztott hazai feltárás hiányában mind a mai napig nem értesült. Nem von le az sem, hogy bár a magyar polgári gazdaságtudomány első rangos tantörténésze, KAUTZ GYULA, 1868-ban megjelent kitűnő magyar tantörténeti összefoglalásában BERZEVICZY ezen kiemelkedő elméleti teljesítményét felismerte és értékelte,⁴ — a magyar polgári gazdaságtudomány napirendre tért e megállapítás fölött és annak behatóbb elemzésével adós maradt. Ennek következtében BERZEVICZY későbbi polgári közgazdaságtani értékelésében ez a nagyjelentőségű tény elsikkadt s noha BERZEVICZY értékelésének a jelenlegi marxista szemléű magyar közgazdaságtani szakirodalomban feltalálható felvázolása alapjaiban helyesnek mondható,⁵ — ez az értékelés éppen vázlatos jellegénél fogva erre a problémára nem térhetett ki.

³ Ua.: Hatvani István professzor és a magyar közgazdaságtudomány kezdetei, Közgazdasági Szemle, 1960., I. sz., 74. és köv. o.

⁴ KAUTZ, id. m., 214. és köv. o.

⁵ MÁTYÁS, A.: A polgári közgazdaságtan története, Budapest, 1963., 251. és köv. o.

Így végeredményben a behatóbb megvilágítás és az értékelés még olyan előttünk álló feladat, amellyel szélesebb bázison és alapvetően a jelen munka keretében kell első ízben megbirkóznunk. Ez részben annak a ténynek a következtében is szükségszerű, hogy KAUTZ említett értékelése idejében a BERZEVICZY közgazdasági térre eső munkásságának koronáját jelentő politikai gazdaságtani tankönyv kéziratban maradt vázlata még feltáratlanul húzódott meg a BERZEVICZY-család levéltárának a mélyén. Noha a századforduló idején GAÁL munkássága kiemelte azt az ismeretlenség homályából és magyar nyelven közzétette, sőt annak értékelésével is megpróbálkozott, ez utóbbi értékelés még az akkor rendelkezésre álló polgári közgazdaságtani irodalom eredményeit sem vette lényegileg figyelembe. Tehát elsősorban KAUTZ említett megállapításait sem és még kevésbé az azzal kapcsolatba hozható egyéb külföldi, standard-jellegű tantörténeti vonatkozású irodalmat.⁶

A kereskedelmi mérleg hamis elméletének cáfolatát BERZEVICZY rögtön első, az ország gazdaságpolitikai helyzetét 1797-ben elemző munkájában feltárta a kereskedelmi mérlegről szóló V. fejezetben.⁷ BERZEVICZY itt arra hivatkozik, hogy a harmincadhivatalok vámjegyzékeire felépülő adatok alapján kiszámított magyar külkereskedelmi mérleg kiviteli többletet mutat fel, vagyis látszólag Magyarországra nézve kedvezően alakult, és hogy ez az aktív kereskedelmi mérleg képezi a fennálló osztrák kereskedelmi politika helyes-ségének az igazolását, illetve ahhoz tulajdonképpen ürügyül szolgál.

Az erre a célra kidolgozott osztrák indokolás az, hogy Magyarország az aktív mérlegen keresztül az egész Ausztriai Monarchia vagyontát magához vonja, vagyis a birodalom többi részeit „elszegényíti”. Ezért szükséges, hogy a kialakított protekcionista kereskedelmi politikával a birodalom ezt a folyamatot Magyarország ellenében akadályozza. Ez az érvelés a vezető birodalmi körök részéről — legalábbis formailag — megfelelt annak a hibás merkantilista szemléletnek, hogy a kereskedelmi mérleg aktívuma messzemenően kívánatos, miután ezen keresztül pénz áramlik be az országba, — ennek ellen-téte pedig káros, miután pénzt visz ki az országból és így „elszegényedésre” vezet.⁸

BERZEVICZY statisztikai koncepcióinak vizsgálata is arra mutat, hogy ez ellen a tudományos mezbe bújtatott hatalmi, illetve kizsákmányolási koncepció ellen két vonalon is érvelt. Az egyik és a döntőbb gondolatmenet a ke-

⁶ GAÁL, id. m., I. r., 158. és 160. o. — ahol GAÁL utal arra, hogy BERZEVICZY munkásságában több hivatkozás található SMITH-re és SAY-ra, „akinek műveit úgy látszik igen alaposan tanulmányozta” és utóbbi nyomán „a külkereskedelem és az eladási piacok elméletét a kérdés mélyeire hatva adja elő.” Ezt leszámítva, GAÁL, csak annyiban hozza BERZEVICZY-t kapcsolatba a külföldi klasszikus közgazdászokkal, hogy megismétli KAUTZ véleményét, de azt is kisebbítőleg, vö.: uo., 205. o.: „Az a nagy dicséret, melyet Kautz Gyula mond róla, hogy a XVIII. század végén a nemzetgazdaságtan épp oly kiváló képviselőjének tekintendő nálunk, mint Malthus Angliában, Say Franciaországban és Gioja Olaszországban, sokkal nagyobb beccsel bírna, ha magyarul írt, és ha nemcsak magyarországián, hanem fenntartás nélkül magyarul is érzett volna.”

⁷ GAÁL, id. m., II. r., 204. és köv. o. — De Comm. V. fej.

⁸ SCHUMPETER, id. m., 357., valamint 359. és köv. o., — ahol ezt a tételt analitikai szempontból három téves altétellel bontja fel. Nevezetesen, hogy 1. a kereskedelmi mérleg feleslege, vagy hiánya a *mértéke* a külkereskedelemből származó előnynek, vagy hátránynak — hogy 2. maga ez a felesleg, vagy hiány *azonos* tulajdonképpen az innen származó előnyökkel, illetve hátrányokkal — és végül, hogy 3. a külkereskedelem feleslege, vagy hiánya az *egyetlen forrása* egy nemzet közgazdasági nyereségének, vagy veszteségének.

kereskedelmi mérleg koncepciónak a fizetési mérleg koncepcióvá való kibővítéséből állott, a másik pedig a pénznek mint nem önmagában való vagyonnak, hanem mint a kapitalista forgalom eszközének a kidolgozásából állott.

E koncepciókat közelebbről vizsgálva, a kereskedelmi mérleg fogalmának fizetési mérleggé való bővítésével kapcsolatban azt kell megállapítanunk, hogy BERZEVICZY megtette azt a nagyjelentőségű gazdaságméleti lépést, amelyet a kapitalista közgazdasági irodalomban előtte csak ANTONIO SERRA-nál találunk meg a XVII. század elején,⁹ — nevezetesen, hogy a kereskedelmi mérleget már nem a pénz ki- és beáramlás egyszerű mechanikus szemlélete alapján fogja fel, hanem mint az ország közgazdasági viszonyaiból folyó szerves problémát.

BERZEVICZY figyelembe veszi már többek között az ország közgazdasági forrásait és közgazdasági viszonyait, a fejlődés elért állapotát, a mezőgazdaság és ipar árutermelési képességét, továbbá a fogyasztók áruval való ellátottságát a kereskedelem tevékenységének a függvényeként, valamint az ország földrajzi és külkereskedelmi adottságait, illetve idevágó kapcsolatainak irányait, beleértve a külkereskedelem kialakult technikáját is, — melyek összessége együttesen határozza meg a kereskedelmi mérleg alakulását, — szemben a pénz tisztán monetáris meghatározottságú mechanikus ide-odaáramlásával.

BERZEVICZY-nek ez a felfogása kitűnik az 1797-es mű V. fejezetét megelőző fejezetekből,¹⁰ melyek az általános közgazdasági helyzetet, valamint az ország erőforrásait és lehetőségeit tárják fel, de kiviláglik magából az V. fejezetből is. BERZEVICZY-nél nyilvánvalóan nem a pénzforgalom az elemzés elsődleges tárgya, ez utóbbi csupán a közgazdasági helyzetnek és forgalomnak a következménye. Ennek tehát elsősorban csak tüneti jelentősége van, semmiesetre sem az képezi a fő összefüggést. Ezt az érvelést egészíti ki tulajdonképpen a VI. és VII. fejezet is,¹¹ amely Magyarország és az osztrák örökös tartományok egymáshoz való viszonyát ugyanebben a szemléletben, vagyis a közgazdasági összefüggések, a termelés forrásai, a fő termelési ágak fejlettsége és teljesítményei, továbbá a kialakított korlátozó osztrák kereskedelempolitika alapján álló külkereskedelmi forgalom és pénzforgalom jegyében vizsgálja.

Csak ebben az összefüggésben válik nyilvánvalóvá, hogy az osztrák tartományok közgazdasági fejlettsége lényegesen magasabb lévén a magyarnál, e közgazdasági potenciálból folyóan az osztrák rész nagyobb pénzben való gazdagsággal is kell, hogy rendelkezzen. Ilymódon „elszegényítésnek” nem is lehet tehát kitéve, — különösen, ha mindezt nemcsak nemzeti vagyon, hanem nemzeti jövedelem megközelítésben fogjuk fel. A nagyobb vagyonosság tényét egyébként, mely ebből a nagyobb gazdasági potenciálból folyik, BERZEVICZY a DE LUCA-féle statisztikai adatokkal is dokumentálja, amelyek az ausztriai örökös tartományok jövedelmének nagyobb voltát adatszerűen is bizonyítják.¹²

A döntő tényező tehát BERZEVICZY szerint nem a pénzforgalom nagysága, hanem a gazdasági potenciál, amelynek a pénzforgalom csak lebonyolító eszköze és végső megjelenési formája. Ez utóbbi csak a gazdagság hordozója,

⁹ Uo., 354. o. és 8. lábjegyzet — hivatkozással SERRA. A.: Breve Trattato, Napoli, 1613.

¹⁰ GAÁL, id. m., II. r., 187. és köv. o. — továbbá 196. és köv. o. — De Comm. I. és IV. fejezet.

¹¹ Uo., 207. és köv. o. — továbbá 215. és köv. o. — De Comm. VI. és VII. fejezet.

¹² Uo., 223. és köv. o.

de semmi esetre sem maga a gazdagság, — noha a pénzgazdálkodásra való teljes áttérés a kapitalista gazdálkodás csiráinak megjelenésével és a feudalizmus felbomlásával együtt jelentkező első szükségszerű lépésként ezt a látszatot elősegíti. A gazdasági potenciál, — pontosabban a vagyon szemléletről a jövedelemszemléletre való áttérés, — az egyik legfontosabb lépés egyébként a kapitalista közgazdaságtan kifejlesztése felé vezető úton. Olyan lépés ez, amelyet SERRA-nál sem találunk meg, inkább csak HUME-nál vannak ennek nyomai.¹³

BERZEVICZY expozíciója azonban annyiban is túlmegy ezeken az említett úttörő expozíciókon, hogy egy ennél későbbi és bizonyos fokig már fejlettebb kapitalista gazdasági helyzetet tart szem előtt az általa tanulmányozott külföldi kapitalista országok helyzete alapján. Ezen az alapon tesz kísérletet egy teljes fizetési mérleg koncepció kialakítására oly módon, hogy az aktív magyar kereskedelmi mérleg egyenlegéből kielemezi azokat a pénzmozgásokat, amelyeket ismét ausztriai áruk beszerzésére fordítanak, — valamint azokat a kamat- és tőkeszolgálattal kapcsolatos összegeket és azokat a különféle adminisztratív szolgálatok díjait, melyek az ausztriai birodalom területére visszafolyanak. Egy további elméleti vívmányként külön utal azokra a kifejezetten pénzbeli tételekre, amelyek ellentétellel nem rendelkeznek, — tehát a mai fizetési mérleg-elmélet szerint a harmadik kategóriába, az áru és tőkeforgalmi tételeken túlmenően kialakítható ún. „transzferek” kategóriájába tartoznak.¹⁴

A fizetési mérleg elméletének ilyen kiépítése és messzemenő továbbvitele BERZEVICZY egyik igen jelentős érdeme nemzetközi viszonylatban is, melyet hiába keresnénk a korabeli európai irodalomban, noha előzményei kétségkívül voltak, — ahogy erre még az alábbiakban kitérünk. Hasonló jellegű fejlődést ezen téren tulajdonképpen csak az Angol Bank idevágó gyakorlata képvisel az 1820-as években — BERZEVICZY idevágó elképzeléseitől teljesen függetlenül — HORSLEY PALMER kormányzósága idején, ez utóbbinak erre a gyakorlatra támaszkodó elméleti általánosításai alapján.¹⁵

BERZEVICZY másik említett gondolatmenete mint a merkantilista külkereskedelmi mérleg elméletének kritikája kapcsolódik a most kifejtett és lényegileg a fizetési mérleg elméletéhez, illetve az országos gazdasági potenciál köré lokalizálódó érveléshez és annak mintegy természetes és logikus következménye. Amidőn ugyanis arra utal, hogy a gazdagság nem a pénzértékkel kapcsolatos aktívumok vagy passzívumok következménye, hanem a termeléssel és forgalommal összhangban levő és az alapvető társadalmi osztályokra kiterjedő életszínvonal függvénye, amelyet — mint egyéb elemzéseiben látunk — BERZEVICZY meg is vizsgált valóban társadalmi osztályonként, akkor egyben arra is rámutat, hogy a pénzforgalom sem lehet másnak a függvénye, mint ennek a gazdasági potenciálnak, illetve az ezzel kapcsolatos életszínvonalnak, — amennyiben makroökonomiai összefüggésekben gondolkozunk.

Az 1797-es műben adott azon fejtegetés tehát, hogy hazánkban a pénzbőség csak látszólagos és tulajdonképpen csak a termelés és a forgalom ala-

¹³ SCHUMPETER, id. m., 355., valamint 366. és köv. o. és 9. lábjegyzet — hivatkozással HUME, D.: Political Discourses, London, 1752., c. munkára.

¹⁴ Note on Balance of Payments Statistics, United Nations, Geneva, 1947., 7. és köv. o.

¹⁵ SCHUMPETER, id. m., 697. és köv. o. — hivatkozással a „PALMER's rule”-ra 1827-ből.

csony szintje miatt mutatkozik, és hogy a belső forgalom hiánya következtében általában inkább pénzszűkét takar,¹⁶ — már utal arra, hogy a magyarországi gazdálkodás színvonalára tulajdonképpen a kapitalizmus előtti, túlnyomórészt naturalgazdálkodási jellegű viszonyok nyomták rá bélyegüket. Ezért van az, hogy a külkereskedelmi struktúra kiviteli viszonylatban elsősorban mezőgazdasági termékekből, illetve ipari nyersanyagokból áll, — továbbá főleg ipari és luxuscikkekből, — ami a behozatalt illeti. Miután ez a kereskedelem „gyarmati” jellegű,¹⁷ azaz a cserearányok még a fennálló termelési viszonyoknak, illetve árviszonyoknak sem felelnek meg, hanem — ahogy MARX már rámutatott — nem egyenlő értékű cserét takarnak, azaz kizsákmányoló jellegűek,¹⁸ a velük kapcsolatos pénzforgalom egy része is csak transzfer-jellegű lehet és végeredményben az Ausztriai Birodalom osztrák részének vagyongelhalmozási, illetve tőkefelhalmozási céljait szolgálja.

BERZEVICZY ilyen körülmények között még azt is vitatja, — mint ahogy erre a statisztikai koncepciók vizsgálatánál fény derült —, hogy a magyar kereskedelmi mérleg helyesen összeállítva, tisztán az áru és pénzforgalmi viszonyok szem előtt tartásával, tényleg aktív lenne-e.¹⁹ Feltétlenül bizonyos azonban, hogy a fizetési forgalommal együtt vizsgálva, vagyis egy fizetési mérleg koncepcióiban, ez a mérleg Magyarország hátrányára alakul.

BERZEVICZY e második argumentum alapján világosan kidolgozta azt az elméleti tételt, hogy a „kedvező” kereskedelmi mérleg is takarhat „kedvezőtlen folyamatot”, mint ahogy éppen Magyarország rovására is az osztrák protekcionista kereskedelempolitika hatására egy ilyen „elszegényedési”, illetve „elszegényítési” folyamat mutatkozik, — amennyiben azt közgazdasági összefüggéseiben, más idetartozó folyamatokkal, illetve az azokra vonatkozó adatokkal egyetemben dialektikusan vizsgáljuk. Ennyiben BERZEVICZY-nek tehát az alapproblémára vonatkozó meglátásai összevágtnak MÜN meglátásai-val,²⁰ de természetesen modernebb alapon. Felfogása ugyanis egy — ha nem is teljesen tisztázott, — de megközelítően helyes fizetési mérleg koncepción nyugodtt, amelyet MÜN-nál még hiába keresnénk.

BÉRZEVICZY egész idevágó gondolatmenetére és fejtegetésére is érvényes lehet egyébként SCHUMPETER-nek az az egész merkantilista szakirodalomra tett megállapítása,²¹ — amelyet azzal kapcsolatban hoz fel, hogy ez az egész irodalom sokszor minden közelebbi precizírozás nélkül, zavarosan és pongyolán általában „pénz”-ről beszél, amidőn a valóságban esetleg „termelési vagy árutöbbletről”, „a kereskedelmi mérleg többletéről”, avagy „gazdagságról” vagy esetleg egyenesen „jövedelemről” kellene tulajdonképpen beszélnie. Mindez összefügg ennek az egész merkantilista irodalomnak azzal a sajátos — ugyancsak SCHUMPETER által definiált — a tudomány rangjára való emelkedés előtti stádiumával, mely nemcsak az elméleti koncepcióban, de az analitikai módszerekben, sőt a tudományos terminológia állapotában, illetve hiányosságáiban is tükröződik. A hivatkozott tantörténész mindezek együttes hatásának tulajdonítja, hogy a „pénz” megjelölés mintegy „façons de parler” volt, azaz a „preszcientifikus állapot” egyik tipikus jellemzője.

¹⁶ GAÁL, id. m., II. r., 205. és köv. o. — De Comm. V. fej.

¹⁷ Uo., 206. o.

¹⁸ MARX, K.: A tőke, III. köt., Budapest, 1951., 373. és köv. o.

¹⁹ GAÁL, id. m., 205. és köv. o.

²⁰ SCHUMPETER, id. m., 356. o. — hivatkozással MÜN, Th.: England's Treasure by Foreign Trade, posth., h. n., 1664.

²¹ Uo., 362. o.

A statisztikai koncepciók vizsgálata arra utal, hogy BERZEVICZY a pénzforgalom forgási sebességének kérdését is jelentősnek tartotta a forgalomban levő pénzmennyiség mellett, noha megfelelő adatok hiányában ennek a kérdésnek a vizsgálatába nem bocsátkozhatott bele.

A közgazdaságtani elemzés szempontjából azonban fontosnak tartjuk itt ebben a vonatkozásban kiemelni, hogy külkereskedelmi viszonylatban ennek a tényezőnek a jelentőségét külön is tárgyalta. Ezzel összefüggésben próbált meg rávilágítani arra, hogy ezeknek az egyoldalú kereskedelmi, illetve tőkeforgalmi és transzfer-jellegű fizetéseknek a forgási sebessége is szerepet játszik abban, hogy a magyar „elszegényedés” folyamata súlyosbodjék, illetve, hogy a forgalom szükségleteihez képest elégtelen pénzmennyiség alakuljon ki a magyar közgazdasági rendszerben.²²

Eddigi fejtegetéseink — úgy gondoljuk — már világot vetnek arra, hogy BERZEVICZY már a hibás merkantilista közgazdasági koncepciók bírálata során is jelentősen megközelítette e kérdésekben a kapitalista elméleti közgazdaságtan szempontjából nagyban-egészen megfelelő, illetve elméletileg helyes álláspontot. Hátra van még azonban annak vizsgálata, hogy BERZEVICZY a pozitív oldalról hogyan és milyen formában dolgozza ki saját idevágó és elmentéses jellegű koncepcióját. Ez a koncepció a klasszikus közgazdaságtannak megfelelő szabad kereskedelmi koncepción alapul és erre felépítve az összehasonlított termelési költségek elméletének korai — a klasszikus angol közgazdaságtani iskola fő képviselőit időbelileg megelőző — kerek megfogalmazásában csúcsosodik ki.

A gazdaságpolitikai és gazdaságelméleti érvelés már kiindulásában összekapcsolódik ezen az analitikai vonalon is a merkantilista kereskedelmi koncepció bírálatával, — ebből fejleszti ki BERZEVICZY a klasszikus iskola szellemének megfelelő gazdaságpolitikai koncepciót.

A probléma indításaként kiemeli ugyanis a VI. fejezetben a vámrendszer bírálata kapcsán,²³ hogy a gyarmati kizsákmányoló külkereskedelmi politika kifejezetten a XVII. és XVIII. század terméke, amely az ezt megelőző XVI. század folyamán még nem állott fenn. A saját korában érvényes 1757. évi birodalmi vámtarifa elemzésénél pedig arra is rámutat, hogy e vámtarifa nemcsak az osztrák kereskedelmi tőkefelhalmozás szolgálatában áll, hanem — kiegészítve a kiviteli és behozatali tilalmak, továbbá a kiviteli és behozatali prohibítív vámok rendszerével — egyben egy többé-kevésbé autark birodalmi közgazdasági egység kiépítésére is irányul.

Ez utóbbi vonás különösen II. JÓZSEF korai elképzeléseiben játszott hangsúlyozott szerepet. Ennek megfelelően Magyarország kifejezetten a barbár népek kultúrfokának megfelelő gyarmati gazdasági szerepre lett volna szorítva, — az ausztriai birodalom német-osztrák részei pedig az anyaország szerepét játszották volna.²⁴ Noha II. JÓZSEF későbbi intenciói szerint Magyarország gyarmati helyzetét az 1784—1788. évi újabb vámtarifa felszámolta volna, a gyakorlatban erre nem került sor és így állott elő az a helyzet, hogy mint BERZEVICZY összefoglalja „... a magyarok a fogyasztási és kiviteli vámot kétszer, az átvitelt egyszer, — az osztrákok a fogyasztásit és kivitelt egyszer,

²² GAÁL, id. m., II. r., 206. o.

²³ Uo., 208. és köv. és kül. 210. o. — hivatkozással az 1625-ös ausztriai rendi országgyűlés határozatára, továbbá az 1754—55-ös vámtarifára, valamint az 1764-ben és 1767-ben bevezetett újabb behozatali tilalmakra.

²⁴ Uo., 210. és 212. és köv. o. — valamint különösen a 213. o. jegyzete.

az átviteli vámot pedig egyszer sem kényszerülnek megfizetni.”²⁵ BERZEVICZY korában ugyanis a Magyarországra harmadik országból behozott áruk után, — amennyiben egyébként nem estek behozatali tilalom alá, — az érték 30—60%-ig terjedő vámot kellett fizetni és ugyanez volt a helyzet a harmadik országokba kivitt magyar árucikkeket illetően is. Ugyanakkor az osztrák tartományokba kivitt magyar áruk után 30%-os, az onnan ide behozott áruk után pedig csupán 3%-os vámot fizettek általában.

BERZEVICZY megállapítása szerint ez a merkantilista kereskedelmi politika hatásaiban nemcsak az osztrák kereskedelmi tőkefelhalmozás érdekeit szolgálta, hanem azon túlmenően „... az osztrák birodalom német részeiben a közgazdasági és kereskedelmi ügyeknek is új lendületet kívánt adni.”²⁶ Vagyis más szóval az ilyen politika a belső piac kifejlesztésére nézve mind a mezőgazdaság, mind az ipar vonatkozásában hatalmas fejlődési lehetőségeket nyújtott, míg ugyanezeket a lehetőségeket Magyarországtól elvette és ezáltal annak fejletlenebb gazdasági állapotát stabilizálta, sőt bizonyos értelemben a hanyatlás felé irányította.

BERZEVICZY szerint az a tény, hogy Magyarország közgazdasága ennek ellenére képes volt fölösleget is produkálni, elsősorban az ország természeti kincseivel és természetes gazdagságával függ össze. Nem tulajdonítható tehát az semmi esetre sem a hibás merkantilista kereskedelmi mérleg elméletnek és az arra, mint ürügyre felépített és a „jóléti állam” elméletét hangsúlyozó gazdaságpolitikának, — a valóságban e politika kifejezetten az eredeti kereskedelmi tőkefelhalmozáson, illetve az ennek megfelelő gyarmati jellegű merkantilista gazdaságpolitikán nyugodott. E politika legfőbb sajátossága, — ahogy BERZEVICZY élesen exponálja —, az, hogy Magyarországnak mint európai országnak olyan szerepet szán az Ausztriai Birodalom hiányzó tengeri kereskedelmi lehetőségei következtében, ami a „barbár indus népek” helyzetének felel meg a haladottab európai országok helyzetéhez viszonyítva.²⁷

A magyar—osztrák gazdasági viszonyt tárgyaló VII. fejezetben BERZEVICZY már kifejezetten az ipari és kereskedelmi szabadság elvére hivatkozik. Ezt az ausztriai birodalmi politika a magyar „elszegényítés” elleni védekezés miatt a maga részéről alkalmazhatatlannak tartja. Ugyanis még a viszonylagos ipari és kereskedelmi szabadság mellett is attól fél, hogy Magyarország még rohamosabb ütemben „szegényíti” el az osztrák tartományokat. BERZEVICZY konkrét gazdaságpolitikai összehasonlításokkal bizonyítja,²⁸ hogy Anglia, Norvégia, Dánia és Skócia viszonylatában szabadkereskedelmi alapon még kevésbé fejlett kereskedelmi partnerek is „elszegényedés nélküli” kereskedelmi forgalmat tartanak fenn olymódon, hogy az egyik termelési hiányait a másik fölöslege pótolja.

A szabad, azaz a kölcsönös előnyökön alapuló kereskedelmi viszony, — ahogy a továbbiakban egy más vonalon futó érveléssel is bizonyítja —, már csak az időbeli lemaradás lassú behozása miatt sem veszélyeztetheti a gazdaságilag fejlettebb partnert. A magyar belső termelés kifejlődése a fejlettebb osztrák termelésnek csak hosszú idő múlva tudna versenytársa lenni, s így az e verseny által támasztott veszteségek is csak átmeneti jellegűek lehetnének BERZEVICZY felfogása szerint. Mindezt azonban messzemenően kiegyen-

²⁵ Uo., 213. o.

²⁶ Uo., 210., ill. 212. o.

²⁷ Uo., 211. o.

²⁸ Uo., 215. és köv. o.

súlyozzák birodalmi viszonylatban azok az előnyök, melyek a magyar vagyonsodásból és a fokozott forgalomból állnának elő. BERZEVICZY itt ismételtén is hangsúlyozza a „time-lag” szerepét, midőn arra utal, hogy a magyar termékek és erőforrások kifejlődésének, valamint az ipari és kereskedelmi fejlődésnek szabad folyást engedve sem lehetne azon az alapvető tényen változtatni, hogy az osztrák tartományok századokkal járnak előttünk az ipari fejlődésben. Hasonló jellegű tényező adódik abból is, hogy gazdaságföldrajzi fekvésünk és már kialakult külkereskedelmi kapcsolataink folytán az Ausztriai Birodalom külkereskedelmének jórésze szilárdan az ausztriai részek kezében van. Ehhez erősítő tényezőként még az is hozzájárul, hogy Bécs a monarchiának nemcsak a gazdasági és pénzforgalmi, — de politikai központja is.²⁹

Az 1797-es mű X. fejezetében BERZEVICZY „A közgazdaságtan néhány tantétele” címmel fejti ki a külkereskedelem kapitalista elméletét,³⁰ — abból kiindulva, hogy az ipar és kereskedelem a termelőerőket többszörösen felfokozni képes a szükségletek növelésén keresztül. Ez különbözteti meg szerinte elsősorban a modern kapitalista gazdálkodást a korábbi gazdasági fejlődési fokoktól.

Az ipar és a kereskedelem a haszon kedvéért folytatott önkéntes adásvételből keletkezik és ezen keresztül összeköti az üzletembereket és a legtávolabbi országokig kiterjed. Európa ilyen alapon uralkodik a világ felett, a magánjellegű külkereskedelmi társaságok pedig Indiában egész birodalmakat tartanak hatalmukban. Az is gyakori eset, hogy az uralkodókat pénzzavaraikból a kereskedők segítik ki. Amennyiben a kereskedelem nem folyik szabaddon, az ész uralma és a nyereség reménye mellett, — úgy csökken a haszon valószínűsége is, az ipar és kereskedelem pedig hanyatlani kezd. Ezért BERZEVICZY oda konkludál, hogy „könnyű ezért megítélni, hogy a tilalmakról, a vámokról, a kereskedelem megtámadásáról mit kelljen gondolni.”³¹ A kormányoknak tehát mindenekelőtt az a feladatuk, hogy az ipar és kereskedelem „természetes irányát” érvényesülni engedjék a nemzeti vagyonsodás érdekében, — nem pedig, hogy azt elnyomni törekedjenek.

A tilalmak rendszerint nem teszik lehetővé azt, hogy mindkét fél előnyökét húzzon a kereskedelemből, — a kereskedelem volumenének lecsökkenésén vagy megszűnésén keresztül pedig gyorsan az egyoldalú előnyök megszűnését is magukkal hozzák. A tilalmak és védővámok ugyanis a munka eredményének egy részét megsemmisítik és ezáltal végeredményben a termelőerőket nyomják el és ugyanakkor a költségeket is növelik. Minél nagyobbak tehát általában a vámok és a vámmal megrótt termékek száma, annál kisebb árumennyiség megy át rendszerint a határon. Emellett külön költségeket jelent a visszaélések megakadályozásának ellenőrzése és a kereskedelmi morál megromlása a kijátszásra való törekvés terjedésén keresztül.³²

BERZEVICZY eddigi fejtegetései a fentiekből kitűnően nagy erővel dolgozzák ki a legkézenfekvőbb gazdaságpolitikai és elméleti jelentőségű érveket a szabad kereskedelem mellett, — különösen azt, hogy a protekcionista korlátozások hatása általában költség-jellegű. Ugyancsak nagy erővel emeli ki azt is, hogy a profit-motívum különböző uralkodók alattvalóit fűzi össze és koz-

²⁹ Uo., 218. és köv. o.

³⁰ Uo., 235. és köv. o. — De Comm. X. fej.

³¹ Uo., 237. o.

³² Uo., 238. o.

mopolita jellege mellett olyan élénkítő hatást is gyakorol az üzleti tevékenység irányára, amelyet az állam a legkülönbözőbb policiális rendszabályokkal sem tud elérni. Ezért helyesebb, ha ez utóbbi tartózkodik az ilyen jellegű beavatkozástól.

Megtaláljuk végül azt a gondolatot is nála, hogy az üzleti életnek a profit-motívumon keresztüli szabályozása „ésszerűbb” gazdasági eredményre vezet a külkereskedelem kapitalista mechanizmusán keresztül, mint a protekcionista rendszer, — vagyis a szabad kereskedelem ésszerűségét és felsőbbrendűségét hirdeti a protekcionista rendszerrel szemben.³³ Ez is olyan érv a kapitalizmuson alapuló fejlődés mellett, mellyel sűrűn lehet találkozni a korabeli munkákban.³⁴

A BERZEVICZY által a szabad kereskedelem természetes kialakulásáról felállított tétel végeredményben megfelel a már CHILD által is felállított azon tételnek, hogy az áruk a legtermészetesebb és legelőnyösebb piacokat keresik.³⁵ A profitmotívum vezetőszerépére vonatkozó tételeket szintén meg lehet találni a korai közgazdasági irodalomban majdnem minden jelentősebb szerzőnél, — végső elméleti kidolgozásra azonban csupán WALRAS rendszerében került.³⁶ BARBON emelte ki viszont a legélesebben azt, hogy a behozatali korlátozások a kivitel korlátozását is magukkal hozzák, vagy ahogy BERZEVICZY fogalmazza, — ha a tilalmak a külföldi fél hasznát megsemmisítik, a belföldi fél nyeresége is feláldozásra kerül.³⁷

A szabadkereskedelmi gazdaságpolitika melletti elméleti jellegű érvelés után BERZEVICZY ismét egy fokkal magasabb analitikai szintre emelkedve megfogalmazza a kapitalista külkereskedelem elméletét. A nemzetközi kereskedelem új elméletét arra a tételre építi fel, hogy a különböző körülmények és feltételek között élő nemzetek a különböző árukat nem egyforma költséggel állítják elő, — vagyis más szóval bizonyos „termelési fölények” alakulnak ki az egyes különböző területeken.

Ez a gondolat már a merkantilista szerzőknél is felmerült, — de a különböző költségekre való figyelem nélkül, sőt tulajdonképpen csak abban a primitívebb formában, hogy a különböző országok különböző termékeket gyártanak s ezekben fennálló feleslegeiket kicserélik. Ebben a formában állította fel első ízben NORTH a XVII. sz. végén a külkereskedelem első primitív, de már kapitalisztikus beállítottságú elméletét.³⁸ BERZEVICZY első fogalmazása is még inkább azoknak a XVIII. század eleji megfogalmazásoknak felel meg, amelyek az otthoninál olcsóbban, kevesebb munkamennyiséggel előállított külföldi áruk megszerzésére való törekvésben látják a külkereskedelmi csere tulajdonképpeni lényegét.

Az első ilyen értelmű megfogalmazás egy anonim szerző 1701-ben publikált és a kelet-indiai kereskedelemről szóló röpiratában található, és valamivel még pregnánsabb megfogalmazásban ISAAC GERVAISE 1720-as kis röpiratában. Ez utóbbi ismételten aláhúzta annak a gondolatnak a jelentőségét, hogy a vámközből eredő összeszteség rendszerint mindig nagyobb, mint a támogatott

³³ Uo., 237. és köv. o.

³⁴ SCHUMPETER, id. m., 368. és köv. o.

³⁵ Uo. — hivatkozással CHILD, J.: Brief Observations concerning Trade, Interest and of Money, h. n., 1668—70.

³⁶ Uo., 369. o. — hivatkozással WALRAS nevére.

³⁷ Uo. — hivatkozással BARBON nevére — továbbá GAÁL, id. m., II. r., 238. o.

³⁸ SCHUMPETER, id. m., 369. o. — hivatkozással NORTH, D.: Discourses upon Trade. h. n. 1691. — továbbá GAÁL, id. m., 238. o.

iparágak jövedelme.³⁹ BERZEVICZY ezt a problémát a következőképpen fogalmazta meg: „... Nem minden föld terem meg mindent. Ez a tartomány vagy az a nemzet ilyen vagy olyan terméke a természet által olyan áruk előállítására van rendelve, melyeket olcsón lehet előállítani, — míg egy másik ugyanazokat tízszeres fáradtsággal és költséggel sem termelhetné. De vajon fog-e Anglia valaha tokaji borokat szüretelni? Viszont mi sem vagyunk képesek azokat a finomabb szükségletek kielégítésére alkalmas árukat gyártani, melyekben az bővelkedik. Erre való tekintettel lépnek az emberek olyan összeköttetésbe, mely országok közötti jellegű.”⁴⁰

Korábban már utaltunk BERZEVICZY-nek arra a megállapítására is, mely a GERVAISE-féle gondolatnak felel meg és nagyjából ezen a szinten fejtette ki a területi munkamegosztás gondolatát HUME és maga SMITH is,⁴¹ — aki a költségszempontokat lényegesen bővebben fejtegette és több példával is illusztrálta.

Egyébként BERZEVICZY is, akárcsak ADAM SMITH, ugyancsak hivatkozik a foglalkozási munkamegosztás példájára, — rámutatva arra, hogy mindenki azt a foglalkozást törekszik választani, amelynek munkában felmerülő költsége ránézve a legkisebb. BERZEVICZY-nél ez a passzus így hangzik: „A földművelő elviszi gazdaságának termékeit a városi iparosnak és attól ruhát és lábbelit vásárol. Ha a ruhát és lábbelit ő maga készítené, tízszer annyi időt, fáradságot és költséget kellene erre nem teljes sikerrel fordítania, szemben a mesterségét értő iparossal.”⁴² SMITH ebből az összefüggésből oda konkludált, hogy ami egy magánháztartás vonatkozásában ésszerű, az nem lehet érvénytelen egy nagy ország vonatkozásában sem, — BERZEVICZY pedig ezzel egybehangzóan és utalással arra a kölcsönös haszonra, amely a földművelő és az iparos cseréjéből előáll, azt a következtetést vonja le, hogy „... ez az ok vezeti a nemzeteket és az országokat is.”⁴³

Eddig jutott el BERZEVICZY első művében az összehasonlított termelési költségek kifejtésében, — Műve elméleti zárófejezetének hátralévő részeiben már csak a merkantilista pénzelmélet ellen intéz ismételt támadást és kiegészíti ezt még a kapitalista érték — és árelmélet rövid felvázolásával is. Rámutat, hogy az ilyen jellegű nemzetközi külkereskedelmi kapcsolat, — amely mellett maga is sikraszáll, sőt még az országon belüli foglalkozási munkamegosztás is, — feltételezi a befektetett munka értékének mérése céljából az árak létezését mint a javak értékének a mértékét. A pénz tehát minden jószág árát és értékét is képviseli, de másfelől az összes életszükségleti tárgyak is képviselik a pénz értékét.

Ahogy ezt BERZEVICZY megfogalmazza „... a pénz értéképítő, mivel a nyersterményeket, az összes szükségleti tárgyakat, s valamennyinek az előállítására fordított munkát képviseli... A nemzetek gazdagsága nem a náluk levő pénz bőségében áll, hanem abban, hogy a nyerstermények mennyisége és minősége minél közelebb jusson azon legmagasabb fokhoz, melyet a hely természete mellett általában el lehet érni. Ez a magyarázat már magában foglalja azt, hogy ehelyütt a földművelés tökéletes, a lakosok ipara pedig olyan, mely a javak beható ismeretével a művészi alakítás könnyű lehe-

³⁹ Uo., 365. és köv. o. — hivatkozással GERVAISE, I.: *The System or the Theory of the Trade of the World*, h. n. 1720

⁴⁰ GAÁL, id. m., 239. o.

⁴¹ SCHUMPETER, id. m., 374. o.

⁴² GAÁL, id. m., II. r., 239. o.

⁴³ Uo., és SCHUMPETER, id. m., 374. és köv. o.

tőségét egyesíti és a kereskedelem haladásából táplálékot nyer. Tegyük fel, hogy az ilyen állapotban levő nemzetnek arany- és ezüsbányái nincsenek, tehát pénzt nem állíthat elő, — azért mégis bővében lesz a pénznek. A pénz ugyanis az emberi szükségleti tárgyak értékét képviseli és eszköze az ily javak beszerezhetőségének, — önként odafolyik, ahová a termelvények tömege azt vonzza és amiképpen kereslete van, hogy a szükségleteket ki lehessen elégíteni, azonképpen forgalma is odairányul, ahol ez lehetségessé válik. Így tehát a nemzeti vagyonosságot nem alkotja, hanem képviseli.”⁴⁴

BERZEVICZY e világos fejtegetést Spanyolország példájára való hivatkozással folytatja, amely Amerika felfedezése után roppant nemesfémkincset halmozott fel anélkül, hogy gazdagsága fennmaradt volna. Hasonló helyzetben van szinte Magyarország is, melyet egyedül aranybányái nem tesznek gazdaggá. BERZEVICZY még megtoldja e fejtegetéseket annak kiemelésével is, hogy a nemzeti vagyonosság nem egyenlő az uralkodó jövedelmével és a különféle közalapokkal, hanem tulajdonképpen a nemzeti jövedelem megtermelési képességét jelenti, ahogy erre már a korábbiakban — statisztikai koncepciói kifejtésénél — is hivatkoztunk. Rámutat továbbá, hogy minden közgazdasági haladáshoz a tudományok, a műveltség és a művészet, alapos kutatás, illetve annak művelése is szükséges, vagyis a nemzeti műveltség folytonos emelkedése és a nemzeti jellem nemesedése. Mindezeknek a feltételeknek az érvényessége kiterjed tulajdonképpen a külkereskedelem fokozott növelésének lehetőségeire is. Végül ezekhez a feltételekhez sorolja BERZEVICZY mint jogi és politikai feltételeket a tulajdon sérthetlenségét, a belső és külső jogrendet, a méltányos igazságszolgáltatást és a bölcs kormányzást.⁴⁵

BERZEVICZY ezen első munkájában végeredményben viszonylag teljes és elméletileg is kitérő cáfolatát adja a merkantilista doktrinának és saját kora elméleti közgazdasági szintjének szinte tökéletes ismeretében fejt ki a területi munkamegosztás alapján az összehasonlított költségek elméletét, amelynél az ő korában mások sem jutottak el messzebb. Kétségtelen, hogy ekkor még nem ismeri fel teljesen, hogy a szabadkereskedelmi elmélet minden további nélküli, azaz megfelelő előfeltételek nélküli alkalmazása nem lehetséges, — ahogy ezt példaképei, elsősorban az angol szabadkereskedelmi iskola képviselői sem ismerték fel, — különösen nem, ami a népesség foglalkoztatottságának biztosítását és az új iparágak meghonosítását, az ún. „infant industries” melletti érvelést illeti.⁴⁶ Az angol szabadkereskedelmi elmélet képviselői ugyanis szem elől tévesztették, hogy náluk ezek a feltételek adva voltak, illetve hogy azokat, — miután a fejlődésben élen jártak —, náluk senki, illetve semmi sem korlátozta még.⁴⁷

A fejlettebb merkantilisták ezen a téren az európai, különösen közép- és kelet-európai viszonyok ismeretében realisabb elképzeléseket követtek. Minthogy BERZEVICZY maga is e viszonyokat tartotta szem előtt, éppen ezért világosan látta már ekkor, hogy a szabadkereskedelmi elmélet — minden elméleti helyessége és ésszerűsége ellenére — nem teljesen fedi a magyarországi helyzetet. Ezért BERZEVICZY elméleti meglátásai messzemenően az angol szabadkereskedelmi elmélet előtt járnak és azon tulajdonképpen túl is mutatnak.

⁴⁴ GAÁL, id. m., II. r., 239. és köv. o.

⁴⁵ Uo., 240. o.

⁴⁶ SCHUMPETER, id. m., 348. és köv. és kül. 351. o.

⁴⁷ Uo., 351. o. és 5. lábjegyzet — hivatkozással a merkantilizmus olyan neoklasz-szikus kritikusa, mint MARSHALL és PIGOU.

BERZEVICZY teljesítménye tulajdonképpen kettős: egyfelől szüksége van a szabadkereskedelmen alapuló gazdaságpolitika követelésére Ausztriával fennálló gazdasági viszonyunk, illetve helyzetünk megjavítása céljából. Ezen cél érdekében, tudományos szempontból is ragyogó teljesítményt nyújtva, kerek kifejtését adja az angol szabadkereskedelmi teória elméleti alapjainak. Ugyanakkor másfelől világosan felismeri azt a tényt is azonban, hogy Magyarország még a szabadkereskedelmi politika megvalósulása mellett sem volna képes azt a fejlődési hátrányt ezen a téren behozni, amely saját rovására az Ausztriai Birodalom német részeivel szemben mutatkozik.

Ezért írja BERZEVICZY azt a VII. fejezetben a TRAJANUS-féle idézetre hivatkozással, hogy az az uralkodó, aki bevezetné a két ország viszonylatában a szabadkereskedelmi politikát, egy ilyen jogszabály megjelenésének napján századok mulasztását pótolná.⁴⁸ Az osztrák ipari és kereskedelmi fejlődés magasabb színvonalával kapcsolatban pedig annak a véleményének ad hangot, hogy a Magyarországon keletkező gyárak és nagy ipartelepek versenyének hatása „... csak később, néhány évtized leteltével következhetnék be.”⁴⁹ Ekkor még BERZEVICZY elméletileg ezt a kérdést nem viszi tovább, csupán gazdaságpolitikai vonatkozású fejtegetéseiben tesz arra utalást, hogy a konkrétan megkötendő új kereskedelmi szerződésekbe a különféle vámok is belefoglalhatók lennének. Egyelőre tehát a szabad kereskedelemre való áttérés nem volna minden fokozatosság — ahogy írja „korlátozás” — nélkül megvalósítható.⁵⁰ E kérdés további kifejtését BERZEVICZY csak későbbi munkáiban és fokozatosan dolgozta ki.

Már ebben a munkájában nagy figyelmet szentelt BERZEVICZY a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódásunk egy legfontosabb gyakorlati kérdésének, a belső úrendszert — ideértve mind a szárazföldi, mind a víziúrendszert — kifejlesztése kérdésének. Enélkül sem a belső piac kialakítása, sem pedig a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódásunk technikailag és gazdaságpolitikailag nem volt elképzelhető. BERZEVICZY figyelmének előterében különösképpen a víziutak problémája állott, amelyek segítségével azoknak a nagy tömegű áruknak a szállítása, melyet a kapitalizmus fejlődése megkövetel, olcsóbban, tehát ökonomikusabban látszott megoldhatónak, mint a szárazföldi közlekedés segítségével. BERZEVICZY tisztában volt azzal, hogy ehhez hatalmas tőkék mozgósítására van szükség, elsősorban olyan csatornák építése céljából, amelyek a belső vízi közlekedési rendszer jobb kihasználását teszik lehetővé.

Ezzel kapcsolatban hivatkozik az első mű VIII. fejezetében a két magyar KISS-testvér nagyszabású kezdeményezésére a Ferenc-csatorna megépítése céljából.⁵¹ BERZEVICZY-t lelkesedéssel tölti el az a nagyszabású vállalkozás, melyet a két kitűnő szervező részvénytársasági alapon 1 millió forintos alaptőkével indított meg 1793-ban. Ez a vállalkozás, illetve maga a Ferenc-csatorna, könyvének megírása idején befejezéséhez közeledett. BERZEVICZY arról is tudósít, hogy a közeljövőben e társaság, alaptőkéjének 4,1 millió Ft-ra való fel-emelésével, a Dunát a Szárával készül összekötni. E mellett még a társaság a magyar tengerpart kikötőinek jobb megközelítését szolgáló három ún. „töl-

⁴⁸ GAÁL, id. m., II. r., 222. és köv. o. — De Comm. VII. fej.

⁴⁹ Uo., 219. o.

⁵⁰ Uo., II. r., 46., illetve 297. o. — De Öc. Publ. Pol. VIII. fej., ill. Ansichten XII. fej.

⁵¹ Uo., 229. o.

tött", azaz töltésen át vezetett út építését is tervezi. Szerepelt továbbá annak terveiben egy Temesi-csatorna, továbbá egy Károlyvárosi-csatorna is, — valamint a Duna, Tisza, Száva és Kulpa folyók szabályozása. A tervek szerint a munkálatok említett részvényösszegezen felüli többletkiadása a háború befejezése után a sóárak emeléséből lenne 350 000 Ft erejéig fedezve, — azaz összesen kb. 4,5 milliós keretben.⁵² A háború tartamára ez az összeg — mint az adózásnál kifejtettek kapcsán már korábban hivatkozott rá — a háború céljaira volt lekötve.

BERZEVICZY erre a kérdésre egy ezt követő kisebb dolgozatában, 1806-ban tért vissza, amely jelen gondolatmenetünk szempontjából annyiban érdemel figyelmet, hogy ebben is a kereskedelem kérdésével foglalkozik, méghozzá egy magyar „Északi Kereskedelmi Részvénytársaság” létrehozásának formájában.⁵³ Ez a munka válasz tulajdonképpen arra az osztrák javaslatra, amelyet SCHWEICKHARD lovag vetett fel és amelyhez egyes magyar nagybirtokosok támogatását is megnyerte.⁵⁴

SCHWEICKHARD lovag tervezete az északi államokba, elsősorban Lengyelország különféle részeibe, továbbá Oroszországba irányuló magyar borkivitel problémáját vetette fel. Ezt össze kívánta kapcsolni a galíciai sóbányák termékeinek Svédországba való kivitelével, valamint északi viszonylatban egyes olyan árucikkekre való kiterjesztésével, amelyek kivitele kereskedelmi szempontból minden körülmények között jövedelmezőnek ígérkezett. A tervezet szerint 12 évre szóló részvénytársaság formájában, 300 000 forint alaptőkével, 500 Ft-os részvények kibocsátása mellett alakult volna meg a társaság, amelynek részvényesei 6⁰/₁₀-os kamatozást és további 6⁰/₁₀ osztalékot kaptak volna részvényeik után. Az ezen felül mutatkozó nyereséget az esetleges passzívák, illetve előlegek törlesztésére tervezték fordítani.

E társaság az „Északi Kereskedelmi Társaság” címet vette volna fel királyi privilégiummal. Az állami felügyelettel GYÜRKY magyar királyi udvari tanácsos, akkori torontáli főispán lett volna megbízva. Az igazgatóság tagjai a terv szerzőjén kívül ESZTERHÁZY MIKLÓS, BREZZENHEIM herceg és a tieri választófejedelem titkos tanácsosa, WEGBECKER lettek volna, a társaság pénzügyi ügyvitelét pedig az ugyancsak privilegizált ausztriai birodalmi Kölcsön és Váltóbank látta volna el (K. K. Octroierte Leih- und Wechselbank). A kereskedelmi ügyek intézésére saját irodát állítanának fel kiváló kereskedők vezetésével, ami biztosítaná a társaság ügyeinek kereskedői és üzleti megbízhatósági szempontokból a legmagasabb színvonalon való vitelét. A társaság megalakítása céljából a tervezet részvényjegyzésre szólítja fel az ebben az ügyben érdekelt hazafias publikumot és kéri, hogy a részvényösszegeket az említett hitelintézetnél nyugta ellenében fizessék be, amely utóbbi a királyi jóváhagyás

⁵² Uo., 230. o.

⁵³ BERZEVICZY, G.: Über die ungarisch-nordische Handlungsgesellschaft, Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie, I. Band, 1806., 50. és köv. o. — E kérdést BERZEVICZY megemlítette egyébként röviden a De Comm. IV. fejezetében is — GAÁL, id. m., II. r., 198. o.-on a következőképpen: „Báró Schweickhard szerencsés sikerrel mozdította elő a borkereskedést, — részt az Elbán, Hamburgon, — részt, az Oderán, Stettinen át. Miután azonban a most uralkodó orosz cár a bevételi tilalmat megszüntette és az európai béke helyreállításával a kereskedelem menete is megindult, a jelentősebb kivitelnek ez az egyetlen reménységére is elhalványul.”

⁵⁴ Uo., 51. o. — hivatkozással RITTER von SCHWEICKHARD: Entwurf zu einer nordischen Handlungsgesellschaft — továbbá KOSÁRY, D.: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, Budapest, 1954. II. köt., 470. o.

után az igazgatóság által aláírt részvényeket ki fogja szolgáltatni. A felszólítás dátuma 1804. májusi keletű.⁵⁵

BERZEVICZY e tervszel kapcsolatban annak a véleményének ad hangot,⁵⁶ hogy e társaság nagy szolgálatot tehetne Magyarországnak is, különösen a felsőmagyarországi bortermelő rétegeknek, amennyiben a távolabbi piacokat a magyar bor számára meghódítaná. Eleve elhibázott azonban felfogása szerint a túlnyomóan magyar személyekből megalakítandó igazgatótanács részéről az a törekvés, hogy a társaságot Bécsből kívánja igazgatni és egy bécsi bankra bízna pénzügyeinek vitelét. Fontos lenne szerinte az is, hogy a részvényjegyzők is zömmel magyarok legyenek, mert ellenkező esetben a bizalom nem lenne meg a társaság iránt Magyarországon, és az eddig kialakult magyar borkereskedelem érdekeivel is ütközne tevékenységi területe, — ami számos érdeköszeütközésre és perre vezetne.

A részvények után kilátásba helyezett kamat, illetve osztalékjövödelem BERZEVICZY szerint csekély, — tekintve, hogy a részvényeseknek nemcsak a költségeket, de a veszteségeket is viselniök kell. Szándékosan nem szól a tervzet arról, hogy a társaság igazgatását ki intézné, noha egy megbízható magyar kereskedő közreműködése nélkül ez sem oldható meg.

Az sincs tisztázva, hogy a királyi privilégium nincs-e monopóliummal egybekötve, amit BERZEVICZY eleve helytelenít. Legfőként nincs szó azonban arról, hogy a borkereskedelemben nem ritkán elért 60%-os bruttó haszon után fennmaradó nyereségeknek mi legyen a sorsa. A monopóliummegoldás elkerülése végett helyesebb lenne nem felvásárolt borokkal, hanem saját szőlészetben előállított borokkal kereskedni. Csak így lehetne remélni, hogy a társaság a Kelet-Indiai Társasághoz — bár nem derül ki a szövegből, hogy a holland vagy az angol Kelet-Indiai Társasághoz — hasonló virágzásnak induljon. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a társaság nemcsak borral kereskedhetne, hanem egyéb kéresett magyar termékekkel is, amelyeknek kivitele jelenleg tilalom alá esik, de amelyeket a privilegizált társaság feloldathatna e korlátozások alól az uralkodó döntése alapján. Ezek között említi BERZEVICZY a bécsi Appaldó Társaság privilégiumainak feloldásával a dohányt, a gubacsot, a hamuzsirt, a kobald, antimon- és salétrom kivitt és egyes olyan kisebb jelentőségű árucikkeket, mint a szárított gyümölcs, a szilvapalinka, ecet, méhser, mogyoró, szaru, bőrök, szalonna és hús.

BERZEVICZY szerint szükséges lenne a legnagyobb részvényesekből álló bizottságra bízni a társaság igazgatását (10 000 Ft részvénytulajdonon felül), amelynek azonban kisebb részvényes is tagja lehetne, ha a megfelelő szakértelem alapján a választás rá esne. Ezenkívül két igazgatót kellene kinevezni, akik közül az egyik az itthoni árukészletet, a másik pedig a külföldi forgalmazást irányítaná. Ezek évente számolnának be tevékenységükről az igazgatótanácsnak, ezen túlmenően pedig meglehetősen nagy teljhatalommal rendelkezének. Jogaik nagyjából egyenlők lennének, együttműködésük pedig szoros, — vita esetén az igazgatótanács elnöke döntene közöttük. A hazai igazgatónak feltétlenül magyarnak kellene lennie, hogy a magyar hatóságok felé necsak teljhatalommal, de sikerrel is képviselhesse a társaságot. BERZEVICZY nézete szerint amennyiben magyar részvényesekkel jönne létre a társaság és kb. 4000 akó felvidéki bort tudna legalább forgalmazni, úgy gondoskodni kellene a Hegy-

⁵⁵ BERZEVICZY, G.: Über die ung.-nord. Handlungsges., id. h., 51. és köv. o. — ahol e terv főbb elképzeléseit foglalja össze.

⁵⁶ Uo., 57. és köv. o.

alján helyiségről és ellenőrről, aki a szüreteken a bor minőségét ellenőrzi. Lublón vagy Lubotinban pedig — a Poprád folyó mellett — egy révállomást kellene létesíteni, vagy esetleg a Dunajec mellett Altdorfban, ahol a borokat a vízi úton való szállításra berakják.

Az ügy sikere azonban feltétlenül attól függ, hogy a részvényesek többsége magyar legyen, hogy azt a magyar helytartótanács és a megyék támogassák, hogy a részvényesek várható jövedelmét növeljék és hogy tisztázódjék a társaság igazgatásának kérdése. Az a kilátás, hogy SCHWEICKHARD lovag lesz az igazgató, — akinek a 12%-on felüli kamat és részvényjövedelmet meghaladó nyereség lesz a jutalma e terv kidolgozásáért és igazgatói munkásságáért, alkalmas a magyar közönséget elriasztani e vállalkozásban való részvételtől. Közvetítő megoldásként BERZEVICZY azt javasolja, hogy a társaság összes költségeinek leszámítása után a 16% fölötti tiszta nyereséget egy amortizációs alapon kellene egyesíteni, amelyet a társaság olcsó kamatozással az államadósság törlesztése fejében az államnak adhatna kölcsön.⁵⁷

BERZEVICZY e kritikai észrevételeinek utóirataként megjegyzi még,⁵⁸ hogy az északi kereskedelmi társaság esélyei az utóbbi időben annyiban is növekedtek, hogy a magyar borok kivitelét megkönnyítendő, a porosz kormány Elbingen város árumegállító jogát felfüggesztette és ugyanakkor azok vámját 16 birodalmi tallér 2 garasról 16 garasra szállította le. A jelenlegi svéd uralkodó már korábban engedélyezte a magyar borok bevitelét, Oroszországgal pedig már korábbi kapcsolatok állnak fenn. A szentpétervári vámkimutatások szerint a magyar borok behozatalából eredő jövedelem 1,9 millió rubelre, azaz kb. 3 millió aranyra rúgott 1804-ben.

BERZEVICZY kritikája SCHWEICKHARD lovag tervezetével kapcsolatban szintén azt a tényt tükrözi, hogy BERZEVICZY milyen jól megértette a kapitalizmus szellemét és a profit-motivum jelentőségét. Megjegyzéseiből az is kitűnik, hogy tapasztalatból ismerte a magyar borkereskedelemben elérhető hasznokat, s így tisztában volt azzal, hogy a tervezet szerinti nyereség kevés lett volna a szabad vállalkozásban érdekelt tőkés körök érdeklődésének a felkeltéséhez. Azt is világosan látta, hogy a tervezet homályban hagy több lényeges ponton olyan részletkérdéseket, amelyek nélkül komoly vállalkozás nem képzelhető el.

Észrevételeinek egy másik lényeges vonása az, hogy világosan rámutat arra a különbségre, amely egy magyar vállalkozásnak a magyar külkereskedelmi lehetőségek kiaknázása terén fennálló esélyei és egy osztrák vállalkozásnak a magyar külkereskedelem kiaknázására irányuló törekvései között fennáll. Ez utóbbi nem remélhette volna a magyar tőkés körök támogatását, annak ellenére sem, hogy a magyar mágnások közül két ESZTERHÁZY is szerepelt támogatói között, — zömmel azonban osztrák, sőt német birodalmi elemek vezetésével kívánta a vállalkozást létrehozni. Az a csekély nyereség, amit a reménybeli magyar részvényeseknek a tervezet felajánlott, arra utal, hogy az osztrák lovag a társaságot a gyarmati külkereskedelmi társaságok analógiájára és a magyar külkereskedelmi lehetőségek lefölözésére készült felhasználni, — mégis azzal a különbséggel, hogy a két magyar mágnás részvételével mint családokkal túlnyomórészt magyar tőkével. Ezért fedte homály a profit túlnyomó részének hova fordítását, s ezért tárja fel BERZEVICZY élesen a tervezetnek ezt a rejtett szándékát.

⁵⁷ Uo., vö. a 67. o. jegyzetével.

⁵⁸ Uo., 68. o.

Egy harmadik jellegzetessége a tervezetnek az, hogy felvetője állami támogatással kívánja azt létrehozni, de az állami támogatás formája sincs konkrétan körvonalazva. Ezért látja BERZEVICZY szükségesnek az állam szerepét az egész vállalkozásban tisztázni. Az állami privilégium lényegileg a monopóliummal lenne egyértelmű, amelyet csak az korlátozna, hogy a koncesszió 12 évre szólna, tehát ekkor a monopólium megszűnne. BERZEVICZY azonban szükségesnek tartja a felvásárlási monopóliumon alapuló kereskedelmi társasági formát a legfontosabb magyar exporttermény; a bor vonatkozásában elkerülni és ehelyett azt termelői társasággá szélesíteni. Ezzel a versenyszellemet a többi termelővel szemben érvényre lehetett volna juttatni és a magyar borkereskedelem virágzását a privilégium megszűnése utáni időkre is biztosítani lehetett volna.

Tekintettel arra, hogy a magyar északi kereskedelem beindítása jelentős tőkét és a megkötendő államközi szerződéseken keresztül a fennálló protekcionista akadályok elhárítását kívánta volna meg, BERZEVICZY tisztában volt azzal, hogy az állami támogatástól nem lehet eltekinteni. Ezt azonban nem a tradicionális merkantilista kereskedelempolitika alapján képzeleli már el, hanem kifejezetten kapitalista szellemben „állami érdekeltégi formában”, — olymódon, hogy az államot érdekeltté teszi az amortizációs alaphoz adott kölcsönön keresztül a vállalkozás üzleti eredményében.

Jellemző vonása végül BERZEVICZY bírálatának, hogy a magyar északi kereskedelem problémáját nem kívánta egyetlen főárucikkre, a magyar borra korlátozni, hanem mindazokra a versenyképes magyar árucikkekre ki kívánta terjeszteni, amelyek északi viszonylatban szóba jöhettek. Ezáltal a magyar bekapcsolódást a kapitalista külkereskedelemben széles bázison kívánta kiépíteni. Innen már csak egy lépés van abban az irányban, hogy BERZEVICZY a mindenoldalú kereskedelmi kapcsolatok kiépítését szorgalmazza és mindezt nemcsak Magyarországon, hanem az egész Ausztriai Birodalom vonatkozásában, tisztában lévén azzal, hogy a magyar kereskedelmi politika nem függetleníthető az Ausztriai Birodalom kereskedelmi politikájától. A magyar külkereskedelmi politika szabadabb és a szabad kereskedelem irányába mutató kiépítéséhez ugyanis szükségszerűen az ausztriai birodalmi kereskedelmi politika liberalizálására is szükség volt, szemben azokkal az autarchikus elképzelésekkel, amelyek még a merkantilista hagyományokban gyökereztek.

BERZEVICZY úgy vélte, hogy a napóleoni háborúk és a velük összefüggő kontinentális zárlat adták meg a világtörténelmi alkalmat ahhoz, hogy az európai kontinentális országok új alapon kapcsolódjanak be a világkereskedelemben. Ezzel kapcsolatos nagyszabású elképzeléseit „Az ázsiai-európai világkereskedelemlről” szóló monográfiája tartalmazta, amelyet 1808-ban az érintett ausztriai birodalmi körökre való tekintettel német nyelven jelentetett meg.⁵⁰

A munka alap gondolata az, hogy az újkor hajnalán a nagy földrajzi felfedezések következtében kialakult és főleg a tengereken alapuló virágkereskedelem dezorganizálódott a Franciaország és Anglia közötti napóleoni háborúk következtében. A francia forradalmi kormány részéről 1793-ban és 1796-ban kialakított kontinentális kereskedelmi zárlat Angliának a szabadabb kereskedelemre alapított közgazdasági rendszerét volt hivatva tönkretenni. Ezt a zárla-

⁵⁰ BERZEVICZY, G.: Ansichten über den asiatisch-europäischen Welthandel nach dem jetzigen Zeitbedürfniss betrachtet, Pest, 1808. — továbbá GAÁL, id. m., II. r., 255. és köv. o.: Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemlről a mostani időviszonyok szükségleteinek szempontjából vizsgálva.

tot NAPÓLEON a maga részéről tovább folytatta a császárság korában is és előbb 1806-ban, majd 1810-ben a francia belső iparfejlesztés egyik hatalmas eszközüvé igyekezett kiépíteni.⁶⁰

A kontinentális zárlat legfőbb következménye Európa vonatkozásában az lett, hogy az ázsiai eredetű gyarmatárúk, melyek karavánutakon történő közepkori szállítása helyett az újkori vízi úton történő szállítás vált túlnyomóvá, Afrika megkerülésével és a Földközi tenger elkerülésével jutottak el Európába. Ezen áruk kiesése előbb hatalmas áremelkedésre, majd effektív gyarmatáruhiányra vezetett egész Európában, amit BERZEVICZY töredékes adatai is jól dokumentálnak.⁶¹

BERZEVICZY közgazdasági koncepciója ezzel kapcsolatban abból indul ki, hogy ezek a gyarmatárúk elvesztették már a középkori világkereskedelemben kialakult „luxusárucikk” jellegüket és közszükségleti cikkeké váltak. Ahogy tömören, de világosan kifejti: „... Ezek közül egy pár csak a fényűzési cikk, de mostanság ezek használata általános már a szegényházakban is, — sokkal inkább mint valaha; a borsot, gyömbért, fűszert még a napszámos is használja”.⁶² Ebből kiindulva BERZEVICZY arra gondol, hogy az ázsiai-indiai világkereskedelmet a régi szárazföldi útvonalakon keresztül, — a parti hajózás lehetőségeivel kiegészítve — újra fel kellene éleszteni, de most már szélesebb keiretek között, kapitalista jelleggel, és annak termékeit az Orosz Birodalmon keresztül kellene Európába juttatni.

BERZEVICZY úgy véli, hogy e kereskedelem beindításának időpontja egyedülálló világtörténelmi konstelláció, mely lehetőségben egyenértékű az amerikai földrész felfedezésével és egyáltalán a nagy földrajzi felfedezések korszaka által megnyitott időszak lehetőségeivel. Az elképzelés perspektíváját illetően úgy gondolja, hogy ha az ázsiai-indiai világkereskedelembé való bekapcsolódás szárazföldi úton a zárlat tartama alatt kellően nekilendül, úgy a zárlat megszűnése után is versenyképes lesz, — azaz a tengeri távolsági hajózás újbóli megindulása után is. A francia—angol konfliktus ugyanis nézete szerint nem fog egyhamar megszűnni és így az idő elegendőnek mutatkozik ahhoz, hogy a világkereskedelem új iránya tartósan kialakuljon és megszilárduljon.⁶³

BERZEVICZY legfőbb érve az általa felvetett új gondolatok mellett az, hogy segítségükkel az észak-európai országok, de elsősorban a kulshelyzetet elfoglaló Ausztria és Porosz Birodalom részéről jelentős nyereségek fölzöhetnek le, — vagyis itt is a profitmotivumra hivatkozik elsősorban. A nyereségben azonban részesedne szerinte egész Európa is, miután e közszükségleti cikkekhez a kontinentális zárlat alatt is hozzájutna, a zárlat megszűnése után pedig az új útvonalak által támasztott verseny következtében — feltehetőleg — a korábnál is olcsóbban.⁶⁴

BERZEVICZY egy további fontos érve a profitlehetőségek felvázolásán túlmenően a területi munkamegosztás elvére való hivatkozás.

Annak felismeréséből, hogy a kávé, tea, gyapot, indigó, kakaó, fűszerek, gumi, stb. már közszükségleti cikkeké váltak, s ezek mellett az európai ipari

⁶⁰ Hadwörterbuch der Staatswissenschaften, Band VIII, Herausgegeben von L. ELSTER, A. WEBER u. E. WIESER, 4. Auflage, Jena, 1928., „Wirtschaftsblockade” című szó, 1057. és köv. o.

⁶¹ GAÁL, id. m., II. r., 262. és köv. o.

⁶² Uo., 261. o.

⁶³ Uo., Előszó, 257. és köv. o. — továbbá I. fej.: Az európai kereskedelem mostani állapotáról, 260. és köv. o.

⁶⁴ Uo., 258. és 261. o.

tömegcikkeket sem nagyon tudja már Ázsia nélkülözni, — kézenfekvő arra hivatkozni, hogy egy természetes árucserre lehetősége áll fenn az európai és ázsiai kontinens között. A kereskedelem e természetes irányzatának előmozdítása lehet csak egy jól felfogott kereskedelmi politika célja is. E gondolatban egyszerűre találjuk meg a természetes rend filozófiájának, a fiziokrata „ordre naturel”-nek, valamint az angol utilitarista filozófiának alap gondolatát. E szerint a természetes komplementaritás és a kölcsönös előnyök és hasznok jelölik ki a gazdálkodás legtermészetesebb útját, illetve irányát is.

BERZEVICZY ezen tétele bevezető gondolataként arra is hivatkozik, hogy elegendő egy pillantást vetni a térképre az Orosz és az Ausztriai Birodalom kulcspozíciójának átértése céljából az európai-ázsiai világkereskedelemben. A tétel megfogalmazása maga így hangzik: „A természetes rendeltesítés és irányzat az iparnak és a kereskedelemnek legbiztosabb vezérfonala. Ez elméletileg és gyakorlatilag is minden kétségen kívül igaz. Az erőszakos eszközök viszont elronthatnak mindent és nem idézik elő azt a virágzást, mely a természet rendjének tiszteletben tartása mellett magától következnek be.”⁶⁵

BERZEVICZY figyelmét nem kerüli el az a tény, hogy egy ilyen új útvonal kiépítése igen sokféle nehézséggel kapcsolatos. Emiatt nemcsak a szóbajozható és tényleg kicserélhető, valamint a tranzító forgalom számára jelentőséggel bíró áruk vizsgálatára és számbavételére van szükség, hanem elsősorban azoknak az útvonalaknak a vizsgálatára is, amelyek lehetővé tennék ennek a forgalomnak a tényleges lebonyolítását. Ezért ezt a kérdést tárgyalja maga is elsőnek.

Utal elsősorban arra, hogy ezen a téren II. JÓZSEF alatt nagy erőfeszítések történtek olyan új elképzelések kidolgozása céljából, amelyek az Ausztriai Birodalom világkereskedelembé való bekapcsolódását korszerű alapon tették volna lehetővé. Hivatkozik a MAIRE mérnök által kidolgozott hat részletes térképre, amelyek az Adriai-tengernek a Balti-, valamint a Keleti-tengerrel való összeköttetését vizsgálták, — továbbá arra az áttekintő térképre, amely e részletterveken alapul.⁶⁶ A vízi utak problémáját egyébként nemcsak az észak-dél irányú, MAIRE által kidolgozott elképzelés alapján tárgyalja részletesen, de nyugat-keleti irányban is vizsgálja a problémát.⁶⁷

BERZEVICZY ennek kapcsán előre meg kívánja válaszolni azt az ellenérvet, hogy az Ausztriai Monarchia mint szárazföldi hatalom nem képes ilyen nagyszabású kereskedelmet a szárazföldön át lebonyolítani. Ezért hivatkozik Svájc és Szászország példáira, amelyekeken keresztül jelentős európai szárazföldi kereskedelmi útvonalak haladnak, de ismét csak a Dunához lyukad ki ezzel az érveléssel kapcsolatban is, valamint az észak felé folyó folyókhoz.⁶⁸ BERZEVICZY nem realizálja az itt felmerülő óriási folyószabályozási és csatornázási kiadásokat, amelyekre első könyve pedig elég konkrétan utalt egy kisebb probléma vonatkozásában. Még kevésbé gondolja végig azokat a hajózási technikából folyó s itt szükségszerűen felmerülő szempontokat, amelyek a folyami hajózás lehetőségeit a tengeri hajózás lehetőségeinél jóval szegényesebb állapotra utalták BERZEVICZY korában.

Noha BERZEVICZY a Szezi-csatorna megnyitását biztosra veszi, valamint az ebből származó nagy hasznokat is anticipálja a kereskedelem szem-

⁶⁵ Uo., 264. o. — II. fej.

⁶⁶ Uo., 267. o. — III. fej.

⁶⁷ Uo., 267. és köv. o.

⁶⁸ Uo., 268. és köv. o.

pontjából, mégis úgy véli, hogy ennek bekövetkezését nem lehet korai időpontra tenni.⁶⁹ De még annak megnyíltja után is azt várja, hogy e különböző útvonalak sem zárják ki egymás prosperálását, hanem alternative és jótékony versenyben fogja azokat az emberiség felhasználni. Az európai-ázsiai szárazföldi kereskedelemről mindenesetre az a véleménye, hogy annak létrehozása nemcsak ausztriai és orosz, de francia érdek is az angol tengeri kereskedelmi monopólium fennállása következtében és hogy annak fenntartása egy angol-francia békekötés esetén is egyezik a francia érdekekkel.⁷⁰

Egy másik lehetséges ellenérv az Ausztriai Birodalom akkori viszonyai között a világkereskedelemben való bekapcsolódás ellen az lehet, hogy a „merkantil” gondolkodás terjedése káros hatással van a katonai szellemre és az örökletes nemesség elfajulását is előidézheti. BERZEVICZY a kapitalizmus kifejlődésével kapcsolatos történeti példákon bizonyítja be ennek ellenkezőjét.⁷¹ Utalva a kereskedelmi háborúkra is, oda konkludál, hogy „... Elméletileg vizsgálva sem található semmi, mi a kereskedelmet a katonasággal, az örökletes nemességgel, avagy a monarchikus kormányformával ellentétbe hozhatná.”⁷² A történelmi példát a javaslat hasznossága melletti érvként is felhozza arra való hivatkozással, hogy „... kis, számba alig jövő államok a kereskedelem és ipar által mily magas fokára tudtak a hatalomnak és a gazdaságnak emelkedni és még mindig emelkednek, mint például Velence... Hollandia... a terméketlen Porosz állam... Nagybritannia, az Amerikai Szabad Állam, stb.”⁷³ Nézete szerint erre az útra kell lépnie az Ausztriai és az Orosz Birodalomnak is és ez egyben visszahathat az egész európai gazdasági fejlődésre is.

A javaslat foganatosításával kapcsolatos elvek között BERZEVICZY a 2. és 13. pontban „expressis verbis” kiemeli a kereskedelmi szabadságot, illetve az ezen alapuló kereskedelmi szerződéseket, — mind az Ausztriai és az Orosz Birodalom, mind pedig az európai és ázsiai kereskedelem érintett államai között.⁷⁴ Ezzel némileg ellentétben, illetve a teljes kereskedelmi szabadság eléréseig tulajdonképpen értelemszerűen, a 6. és 7. pont, valamint a 9. pont kereskedelmi részvénytársaságok alapítását szorgalmazza vegyes formában, vagyis az állam részvételével, sőt privilegizált formában, — de csak bizonyos meghatározott számú évre, „... melynek leteltével azonban a kereskedelmet változatlanul szabaddá lehetne tenni.”⁷⁵ Ez a kérdés vezeti el oda, hogy szóban forgó 1808-as műve XI. fejezetét teljesen a kereskedelmi szabadság problémájának szentelje.⁷⁶

E fejezet abból indul ki, hogy a közgazdaságtannak elismert tétele az, hogy az ipar és a kereskedelem csak szabadság mellett fejlődhet ki, illetve csak így fejlődhet a természetes irányban, amely egyben a fejlődés legbiztosabb irányvonalát is jelenti. Meggyőződése szerint „... ha minden állam egyenlő ipari és kereskedelmi szabadságot vezetne be, ... mellette nem vesztené egy állam sem, miután a természet adományai egymást kiegészítik.”⁷⁷ Azt azonban kétségtelennek tartja, hogy amelyik nemzet ezt az alapvető összefüggést ha-

⁶⁹ Uo., 274. o., V. fej.

⁷⁰ Uo., 276. o.

⁷¹ Uo., 278. o.

⁷² Uo., 279. o.

⁷³ Uo., 283. és köv. o. — VIII. fej.

⁷⁴ Uo., 291. és köv. o. — X. fej.

⁷⁵ Uo., 292. o. 9. pont.

⁷⁶ Uo., 293. és köv. o. — XI. fej.

⁷⁷ Uo.

marabb ismeri fel, az nagyobb és tartósabb előnyöket tud saját részére biztosítani. Hivatkozik ezzel kapcsolatban SMITH nagy művének negyedik könyvére, mely az ipari és kereskedelmi fejlődés „anyaölelének” a szabadságot tartja, — valamint arra, hogy a kölcsönös előnyök szolgálata egyben a belső piac kifejlesztésének is leghatalmasabb eszköze.⁷⁸

A szabad kereskedelem mellett esnek latba e fejezet zárómondatai és az azokhoz fűzött lábjegyzet értelmében az ún. „állami érdekek”, vagyis az ún. „államraison” szabályai is, — mely utóbbit a korabeli német leíró statisztikai irány soha sem tudott közelebbi tartalommal kitölteni. BERZEVICZY ezt a fogalmat szerencsésen úgy konkretizálja, hogy az ipar és kereskedelem fejlesztését és külállamokkal fennálló kapcsolatok fenntartását a gazdasági államraison legalább annyira kényszerítően írja elő, mint az állandó hadseregek, a hajózás, a bankrendszer vagy a külföldi diplomáciai kapcsolatok fenntartásának szükségességét.

BERZEVICZY e munkáját az Ausztriai Monarchia kereskedelmi rendszeréről szóló különös megjegyzések zárják le a XII. fejezetben.⁷⁹ Ezek történeti visszapillantást is nyújtanak az aktuális helyzet felmérésén és értékelésén keresztül, gazdaságpolitikai szempontból pedig még egyszer visszautalnak a kereskedelmi szabadság elvi kérdéseire. Annak leszögezéséből ugyanis, hogy az Ausztriai Birodalom területe a XVIII. század háborúi és területváltozásai, illetőleg az ahhoz kapcsolódó nemzetközi szerződések következtében egységesebbé vált, — vagy ahogy BERZEVICZY kifejezi magát: „kikerekedett” —, nézete szerint az következik, hogy e birodalom még inkább rászorul a külállamokkal való forgalomra, minthogy egy autarchikus rendszer „... oly állapot, mely monarchiánkra nézve kicsinyes és hátrányos. Ez az elszigetelő rendszer csak részleges előnyöket biztosít, a nagy-egész okvetlenül veszít vele. Az Ausztriai Monarchia nyers és ipartermékekben fennálló gazdagsága mellett a rendelkezésére álló erők tömegével minden, mégoly-nagy kereskedelmi rendszerben is biztos nagyot markolhatna.”⁸⁰

Nem kerülheti el figyelmünket: BERZEVICZY-nek ebben az 1808-as gazdaságpolitikai jellegű munkájában kifejtett külkereskedelmi nézeteiben már az a döntő, hogy már nem áll ki teljesen a szabad kereskedelem mellett. Nézetei tulajdonképpen már a SCHWEICKHARD-féle tervezet kapcsán, de különösen ebben a munkában lényeges módosulást szenvedtek.

BERZEVICZY felismerte időközben annak szükségességét, hogy a gazdasági fejlődésben mutatkozó különböző fejlődési fokok, elsősorban az elmaradt országok gyengébb ipari és kereskedelmi fejlődése, a szabadkereskedelemben történő bekapcsolódást gyakorlatilag nem teszi közvetlenül lehetővé, csak bizonyos átmeneti időszak után. Ennek következtében még hosszabb ideig a protekcionista vámrendszernek és a különféle állami támogatások és tilalmak rendszerének a létjogosultságát — egészen a monopóliumokig bezárólag — el kell ismerni.

Míg az első, 1797-es monográfiában ez a felismerés kifejezetten Magyarország és az Ausztriai Birodalom többi részei közötti viszonyra korlátozódott,

⁷⁸ Uo. 294. o. — hivatkozással SMITH: Vizsgálódás a nemzetek vagyonságának természetéről stb., IV. könyvének alábbi mondatára: „Államgazdaság az, mely a népet és a kormányt egyaránt gazdagítja; az ipar és kereskedelem ennek legkiválóbb eszközei; a szabadság az anyaölet képviseli e tekintetben; a kényszerrendszabályok csak szükségképpen kivételei a szabályoknak.”

⁷⁹ Uo., 297. o. — XII. fej.

⁸⁰ Uo., 300. o.

— addig az 1808-as műben BERZEVICZY felismeri annak általános érvényét az egész világkereskedelem vonatkozásában is. Kétségtelen, hogy ebben szerepet játszhatott a kontinentális merkantilizmus fejlettebb változatának az a meg-
lehetősen finoman differenciált álláspontja, amelyre már SCHUMPETER is hi-
vatkozott.⁸¹ SCHUMPETER szerint a merkantilista irány említett változatában
a legmesszebbmenő egyetértés uralkodott arra nézve, hogy a gazdasági irányí-
tás az állam részéről szükséges és elkerülhetetlen, azaz olyan normális álla-
mi tevékenység, amelynek a vámvédelem csak egy speciális esete. Ahogy azon-
ban SCHUMPETER kiemeli, ennek a kontinentális változatnak osztrák kép-
viselői által, mint pl. JUSTI által javasolt és a forgalmazott érték 10⁰/₀-át ki-
tevő vámvédelem már messzemenően megközelíti a szabadkereskedelemre való
áttérés fogalmát. Hasonló vonalon mozgottak SONNENFELS elképzelései is, ami
részen azzal is magyarázható, hogy mindketten merítették a közös forrást
jelentő FORBONNAIS munkájából is. Utóbbi a 15⁰/₀-os értékvám mellett tört
lándzsát.⁸²

Analitikai szempontból BERZEVICZY gondolatmenete — úgy tűnik —
mégsem annyira a merkantilista hagyományokból előrefelé haladva, mint in-
kább a szabadkereskedelmi gondolkorból kiindulva és onnan visszafelé ha-
ladva jutott el, a gyakorlati gazdaságpolitikai megvalósítás lehetőségeit kutat-
va, az átmeneti védvámok és a kereskedelemmel kapcsolatos támogató vagy
korlátozó állami gazdaságpolitikai rendszabályok, illetve beavatkozás szüksé-
gességének felismeréséhez. Abból a megfontolásból kiindulva ugyanis, hogy a
kapitalista fejlődés különbségei a különböző országokban, — melyeket részben
személyes tapasztalásból ismert —, meglehetősen szembeszökőek, az eltérő
gazdaságpolitika létjogosultságát is el kellett ismernie. Ez utóbbi tapasztalatok-
kal kell elsősorban összefüggésbe hozni azt a tényt, hogy BERZEVICZY — el-
lentétben az európai kontinentális közgazdasági irodalom egyéb képviselőivel
— első ízben szélesíti ki a problémát a világrészek közötti, azaz az egész világ-
kereskedelmet felölelő problémakorré. Ezzel olyan mélységben gondolta át az
itt felmerülő problémákat, mely sem az angol, sem az egyéb nyugati közgaz-
dasági irodalomban vele egyidőben még nem található meg.

Érdekes módon BERZEVICZY-nek ezt a teljesítményét a magyar közgaz-
daságtudomány képviselői nem értékelték át a maga teljes egészében, — eltekint-
ve most KAUTZ 1868-as művének első és korai felismerésétől — hanem csak
az irodalomtudomány egyik hazai képviselője, ORTUTAY GYULA. ORTU-
TAY-t e felismeréshez a GOETHE nyomán ekkor kialakuló világirodalmi kon-
cepcióval vonható párhuzam kétségkívül szerencsésen vezette el annak kieme-
lésével, hogy a XIX. század eleji európai tudatban a kapitalista világkeres-
kedelem által létrehozott fokozódó nemzetközi összefonódás konzekvenciáit
BERZEVICZY realizálta elsőnek.⁸³

ORTUTAY igen helyesen emelte ki, hogy a világgazdaság kialakulásá-
nak megsejtése egyik legnagyobb szellemi teljesítménye volt tehát BERZE-
VICZY-nek.⁸⁴ Ezen a téren jóval kisebb ellenállást kellett leküzdenie akár a ha-

⁸¹ SCHUMPETER, id. m., 346. és köv. o.

⁸² Uo., 347. és köv. o. és 20. lábjegyzet — hivatkozással JUSTI, SONNENFELS
és FORBONNAIS álláspontjára.

⁸³ ORTUTAY, Gy.: Berzeviczy Gergely, Századok és Tanulságok, XIII. köt., 1938.,
195. és köv. o.

⁸⁴ Uo., 196. o.

zai, szűk látókörű magyar nemesség, akár a központosító ausztriai birodalmi körök részéről, mint a magyar parasztkérdésben, vagyis a belső piac kérdésében.⁸⁵

Az 1808-as BERZEVICZY-féle monográfia, melyet a szerző sietve tett közzé, hogy a tiltsi béke által kialakított helyzetet az általa felvetett gondolatok propagálása érdekében kihasználhassa,⁸⁶ — nem érte el igazi célját. A béke nem mutatkozott tartósnak. A háború újra fellángolt, az Ausztriai Birodalom gazdasági nehézségei 1811-ben devalvációra vezettek és számos jele mutatkozott annak, hogy a különböző alapokon kialakított kereskedelmi társaságok e nehézségek következtében többnyire üzleti bukással végzik be sorsukat. BERZEVICZY, aki kiterjedt levelezést folytatott ebben a tárgyban, kénytelen volt tudomásul venni, hogy az idő nem alkalmas az általa felvetett eszmék megvalósításával kapcsolatos konkrét lépésekre.⁸⁷ Csak a napóleoni háborúk végleges lezárása nyújtott újabb alkalmat BERZEVICZY-nek arra, hogy ezt a gondolatát még egyszer felvesse és az összeülésre készülő bécsi kongresszusnak 1814-ben előterjesztett emlékirata alakjában propagálja.⁸⁸

Ennek előszavában elmondja BERZEVICZY, hogy 1808-as művében kifejtett gondolatait felülvizsgálta és változatlanul alkalmasnak találja a megvalósításra, — akár egészben, akár egyes részleteiben. Megismétli a korábbi mű előszavába is felvett hivatkozását BACON-ra, aki már a XVII. században kiemelte, hogy a tudományos vizsgálódások adják az államférfiak legbiztosabb támaszát, ezért tartja kötelességének gondolatait az erre legilletékesebb bécsi kongresszushoz továbbítani.⁸⁹

E második, 1814-es külkereskedelmi mű lényegileg nem különbözik az elsőtől, annak tulajdonképpen megismétlése, — kifejtése azonban lényegesen rövidebb, emlékiratszerű. Másik jellegzetessége az, hogy BERZEVICZY még világosabb és még logikusabb érvelésre törekedett azáltal, hogy mondanivalóját két részre osztotta. Külön tárgyalta elsőnek az európai-ázsiai világkereskedelem problémáját és ugyancsak külön emlékezett meg az ausztriai és orosz birodalmi, valamint a poroszországi északi kereskedelem kérdéseiről. Az első kérdés 8 rövid paragrafusban — 2—9. §-ig — történő kifejtését annyiban is világosabbá tette, hogy a történelmi fejlődésből indult ki, rámutatva e kereskedelem virágzására az újkorban a középkor után, majd utalva annak új lehetőségeire a kapitalizmus viszonyai között.⁹⁰

A második kérdést a 10—13. §-ban fejti ki, figyelemmel most már Poroszországra is, mint a bécsi kongresszuson résztvevő érdekelt szövetséges hatalomra.⁹¹ A 14. §-tól kezdve vonja le javaslatai konklúzióit, egészen a 17. §-ig bezárólag,⁹² majd a 18. §-tól a 25-ig fejti ki gondolatait a kereskedelmi szabadságról és a protekcionizmusról.⁹³ Művét azzal zárja, hogy a kereskedelem felszabadítása közép-európai viszonylatban az északi kereskedelembe történő bekapcsoló-

⁸⁵ Uo., 194. o.

⁸⁶ GAÁL, id. m., II. r. 259. o. — az Ansichten Előszava.

⁸⁷ GAÁL, id. m., I. r. — 184. és köv. o.

⁸⁸ BERZEVICZY, G.: Die Erweiterung des nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt, Wien, 1814. — magyarul gr. DESEWFFY, J.: Az északi kereskedelem terjesztéséről, Tudományos Gyűjtemény, 1817., IV. köt., 3. és köv. o. — illetve GAÁL, id. m., II. r., 301. és köv. o.: Az északi kereskedelemnek szélesebb körűvé tétele, a bécsi kongresszusnak alázattal előterjeszti Berzeviczy Gergely.

⁸⁹ Uo. II. r., 259. — illetve 304. o. — Ansichten, illetve Erweiterung. Előszó.

⁹⁰ Uo., 304. és köv. o. — Erweiterung 3. §.

⁹¹ Uo., 310. és köv. o.

⁹² Uo., 313. és köv. o.

⁹³ Uo., 315. és köv. o.

dáson keresztül, ill. az ázsiai világkereskedelembé való bekapcsolódással egyszerre és egyidejűleg mehet végbe.⁹⁴

Ezzel nagyjából végére értünk BERZEVICZY azon fejtegetéseinek, melyek elsősorban a külkereskedelmi politikai oldaláról közelítik meg a kapitalista külkereskedelem elméletének alapvető összefüggéseit — mégis oly módon, hogy itt-ott már egyes elméleti tételek megfogalmazásáig jutnak el. A továbbiakban azokkal a kifejezetten elméleti igényű erőfeszítéseivel foglalkozunk, melyekből a tőkés külkereskedelem általános elméletének körvonalai ismerhetők fel.

⁹⁴ Uo., 319. o.

III.

BERZEVICZY utolsó munkája — a kéziratban maradt politikai gazdaságtan tankönyv,¹ amelyet 55 éves korában, 1819-ben fejezett be —, végső som-mázatát adja külkereskedelemre vonatkozó elméletének. E kérdést azonban nem összefoglalva, külön fejezetben, — hanem a különböző fejezetekben el-szórva tárgyalja. Így pl. kitér arra nemcsak a kereskedelem, hanem a termelési ágak ismertetése kapcsán, azaz a mezőgazdaság és az ipar kérdéseinek tárgyalása folyamán is. Ez ugyan némi ismétlésekre vezet, de még nagyobb erővel domborodik ki belőle a szabadkereskedelmi politika melletti és a protekcionista politika elleni érvelés, valamint az egyes országok különböző kapi-talista fejlődési fokának a felismerése, továbbá az ezzel kapcsolatos konzekven-ciák levonása.

E legfontosabb konzekvenciák a külkereskedelem bizonyos jogos nemzeti közgazdasági érdekekből való korlátozásának elismerésében és az ehhez szükséges fokozatosan leépítendő védővámok nagy átmeneti jelentőségének felisme-résében, valamint az ennek eléréséhez szükséges belföldi termelő potenciál har-monikus fejlesztésében, — azaz nemcsak az ipar és a kereskedelem, de a mezőgazdaság alapvető kapitalista fejlődésének biztosításában csúcsonodnak ki. Így rögtön a termelési ágakra vonatkozó elméleti tételek leszögezésénél BER-ZEVICZY a földművelés kapitalista fejlődésének akadályait nemcsak a hűbéri rendszerben és az általa kifejlesztett tulajdoni viszonyokban, azaz a földtu-lajdon feudális felosztásában és a parasztság ennek következtében kialakult elnyomatásában és elnyomorodásában látja, hanem a gabonakereskedelem nemzetközi forgalmának korlátozásában is.²

Rámutat arra, hogy a gabonának mint elsőrendű életszükségleti cikknek termésingadozási áringadozásra vezetnek. A merkantilista politika — pontosab-ban a merkantilista mezőgazdasági „policia” — ez ellen állami gabonamagtá-
rak létesítésével, a termésfeleslegék állami felvásárlásával és inséges termés idején a készletek hatósági áron való kiárusításával védekezett. Ez a politika a gabona belföldi szabad kereskedelme szempontjából is kedvezőtlen hatásokkal járt, mert a gabonakereskedők olyan irányú tevékenységében árdrágító ténykedést látott, hogy azok a jó termést olcsón vették meg, s a gabonaszükség idején pedig drágán adták tovább, néha esetleg nem is belföldre, hanem egyenesen külföldre. BERZEVICZY — határozott szabadkereskedelmi állás-pontja ellenére — világosan látja, hogy a belső piac kialakulásának hiányá-ban a merkantilista mezőgazdasági policia szabályainak is van létjogosult-sága. A merkantilista mezőgazdasági policia alapján végzett felvásárlás és rak-tározás költségkihatásai következtében a jóléti állam gabonaeladásai is termé-szetesen magasabb áron, feláron történtek és ennyiben szintén árszabályozó hatásokkal jártak. BERZEVICZY mégis helyesebbnek tartja, ha ezt az ár-

¹ GAÁL, id. m., II. r., 1. és köv. o. — De Öc. Publ. Pol.

² Uo., 26. és köv. o. — IV. fej.

alakító hatást a kormány a kapitalista gabonakereskedőknek engedi át, mert az árak megfelelő mozgása így a kereslet és kínálat közötti összhangot is biztosítani tudja.

Mint extrém és ellentétes előjelű külkereskedelmi példákra, Angliára és Spanyolországra hivatkozik, ahol a gazdaságpolitika kiviteli jutalmakkal pre-mizálta, — illetve tilalmakkal, sőt halálbüntetéssel sújtotta a gabonaexportot. Szerinte mindkettő egyformán túlzás, — a szabadkereskedelmi forgalom az ideális. Kétségtelen ugyan, hogy a gabonakivitel engedélyezése emeli a gabonaárakat, de az így keletkező exportkereslet a belföldi termelés bővítése irányában hat, ez pedig a gabonatermelésben beálló hiányok megelőzésére ösztönöz a termelők részéről. A tilalom ezzel ellentétes eredményre vezet, s emellett a kivitel és behozatal kölcsönhatása folytán még további megtorlásokhoz is vezethet, — vagyis kétszeresen ártalmas.

BERZEVICZY szerint attól nem kell tartani, hogy olyan országból is kiviszik a gabonát, ahol a termés mennyisége kevesebb a belföldi szükségletnél. A gabonát ilyenkor ugyanis könnyebb otthon értékesíteni, mint külföldön. A gabonaárak emelkedése vagy zuhanása kétségkívül panaszokat vált ki az érintett rétegekből, ez azonban természetes jelenség, amelynek nem szabad befolyásolnia a szabadkereskedelmi politikát.

Ehhez a kérdéshez kapcsolódnak BERZEVICZY-nek az elméleti közgazdaságtani tankönyvben a lezáró fejezetben adott „Elmélkedései” közül azok a gondolatok, amelyeket a gabonaárak kérdéséhez pótlólag fejtett ki.³ Ebben a részben elismeri, hogy a gabonahiány vagy maga a gabona drágasága is nagy bajokat idézhet elő a közgazdasági rendszerben, de szerinte csak átmenetileg. Ezzel függ össze, hogy a helyzet megoldása érdekében csak átmeneti rendszabályokat tart szükségesnek. Ide kapcsolja azt a problémát is, hogy a gabonaár — különösen a pénzrendszer dezorganizálódása idején — a többi jószág árának mértékéül szolgál, sőt tulajdonképpen pénz gyanánt is felfogható, — miután a pénz ilyenkor többnyire az áru természetét ölti magára, s különösen gyakori a haszonbérek megállapításánál.

Érdekesebb elméleti szempontból az a megjegyzése, mely rámutat, hogy a fiziokraták és merkantilisták között kirobbant azon vita, hogy a magas vagy az alacsony gabonaárak előnyösebbek-e a közgazdasági rendszer szempontjából, — nem vezetett eredményre. Egyéni véleménye szerint, ha a drágaság a pénzbőség következtében áll elő, a magas gabonaár „természetes” és egyben hasznos is. Amennyiben azonban gabonahiány következtében állna elő, úgy átmeneti jelentőségű és azt a kereskedelem szabad menete és a legközelebbi új termés ismét le fogja szállítani. Végeredményben az említett vita sem tudott más eredményre konkludálni, minthogy a szabad gabonakereskedelem árszabályozó szerepét hangsúlyozta. Azáltal ugyanis, hogy összel felvásárolja a feleslegeket, tavasszal pedig értékesíti azokat, megakadályozza a gabonaárak országos zuhanását az őszi adófizetési időszakban, illetve azok túlságos emelkedését a tavaszi időszakban, — feltéve, hogy kellően nagyszámú gabonakereskedő kezében oszlanak meg a készletek és így az előbbieket egymásnak versenyt támasztanak.

BERZEVICZY ebben a kérdésben is szilárdan a szabad kereskedelem mellett áll és igyekszik a vitát egy fokkal előbbrevinni az említett merkantilista-fiziokrata álláspontoknál. A közgazdasági elmélet története nemcsak a BERZEVICZY által említett fiziokrata álláspontot tartja ebben a vitában számon,

³ Uo., 83. és köv. o. — XV. fej.

melyet elsősorban DUPIN, HERBERT és QUESNAY képviseltek, de azokat az olasz közgazdászokat is, akiknek elképzelései nagyjából megfeleltek a fiziokraták által hangoztatott szabad belső, sőt QUESNAY nyomán a szabad külső gabonaárak követelésének. Ez utóbbiak közül VERRI, és GALIANI álláspontja a legismertebb, bár angol viszonylatban is voltak annak előfutárai, — míg a protekcionista álláspontot elsősorban az angol GEE képviselte.

A fiziokrata, illetve az angol klasszikus álláspont sem volt azonban egyértelműen szabadkereskedelmi jellegű, miután kisebb-nagyobb kiviteli vámok, illetve árkiegyenlítés jellegű árkiegészítések tolerálásának a szükségessége felmerült egyes olyan szerzők részéről, mint pl. HERBERT és PAOLETTI.⁴ BERZEVICZY viszont egyértelműen a gabona szabad kereskedelme mellett nyilatkozott, s enniben álláspontja meghaladta ezeknek az említett előfutároknak az elmélet terén felállított követeléseit.

Az iparral, mint a termelés egyik ágával kapcsolatban e művében BERZEVICZY áttér már a szabadkereskedelmi elmélet megalapozására. Elsősorban arra utal, hogy a merkantilisták egy része az egész állam jólétét a manufaktúrák és gyárak kifejlesztésének függvényeként vélte csak magasabb fokra emelni. Ennek érdekében elhanyagolta a földművelést; az autarchikus gazdasági fejlődésre véve az irányt. Mint lakonikusan kifejezi, ezek a merkantilisták „... az országokat légmentesen elzárni törekedtek és arra akarták kényszeríteni, hogy saját céljaikra mindent előállítsanak.”⁵ Ezzel kapcsolatban nyomatékosan mutat rá arra, hogy ez az igazság teljes félreismerése és ellenkezik a közgazdaságtan kozmopolitikus elveivel, melyek szerint „... minden országnak azon termékek előállítására kell elsősorban törekednie, melyeket számára a természet kijelöl és szabadon át kell engedni a nemzetközi kereskedelemnek mindazt, kölcsönösen kicserélve a többi országokkal, ami felesleges, mert ilyen módon nyerhet a legtöbbet. Ha minden ország így járna el, egyik sem károsodnék és mindegyik a legtermészetesebb módon nyerne.”⁶

BERZEVICZY szerint a kölcsönösség azt is megkívánja tehát, hogy az egyes országok ne csak a saját érdekeikre legyenek figyelemmel, de arra is, hogy mindezt más államok károsodása nélkül érhék el. Ellenkező esetben saját megkárosításukat is előidézik. Ezt követően az alábbiakkal utal az egyes országok fejlődésében előálló különbségekre és a kölcsönösség fokozatos kifejlődésének lehetőségeire: „... Miután minden ország más állapotot teremtett meg és e tekintetben a kölcsönösség a döntő, nem marad más hátra, mint ezt az igazságot ismételtlen a közönség szemei elé állítani és fokozatosan, lépésről-lépésre közelíteni meg a jobb rendszert.”⁷

E tételt részletesebben is kifejti a magyar gyapjútermelés példáján, — rámutatva, hogy a merkantilista iparfejlesztés gyapjúkiviteli és posztóbehozatali tilalmakkal, valamint a hazai posztó előállításával kívánja az iparfejlesztés kérdését megoldani. BERZEVICZY szerint a helyzet azonban távolról sem ennyire egyértelmű. Gondolatmenete szerint ugyanis „... posztógyárakat nem oly könnyű alapítani és oly tökélyre emelni, hogy ugyanolyan minőségű és mennyiségű posztót állítsanak elő, mint amelyet ott termelnek, ahol hosszú gyakorlat és igyekezet mellett a posztógyártás már kifejlődött. A gyapjú kivitelének tilalma folytán annak ára csökkenni fog, ami termelésének hanyatlá-

⁴ SCHUMPETER, id. ., 372. és köv., és kül. 15. és 16. lábjegyzet.

⁵ GAÁL, id. m., II. r., 36. o. — De Öc. Publ. Pol. VI. fej.

⁶ Uo., 101. o.

⁷ Uo.

sát is maga után vonja. Azok a külföldi termelők, kiknek posztói az országból ki lesznek tiltva, a maguk részéről megtorlás címén rendszerint valamely más olyan áru bevitelét tiltatják le, ami Magyarországnak hasonló mértékű veszteséget okoz. Magyarország ugyanakkor hitvány posztókat fog termelni, mert akármilyet is termel, az egyedáruság következtében azokat meg kell venni és így nincs ok arra, hogy e termékeket tökéletesítsék. Ez esetben a hitvány posztókat drágán adnák el, mert ez a természetes következménye a monopóliumnak. Sőt továbbmenve, a jobb külföldi posztó csalással, ravaszsággal, ezer ürüggyel, az éber harmincadosok drágán fenntartott serege ellenére, nagy mennyiségben jönne be az országba.”⁸

BERZEVICZY szerint a teendő posztógyárak létesítése és azok tökéletesítése, nem pedig a gyapjúkivitel és a posztóbehozatal tilalma. Csak akkor szabad fokozatosan megszüntetni a külföldi posztóbehozatalt, ha már a hazai gyárak a külföldiekkel állják a versenyt. A gyapjúkivitelből pedig továbbra is fenn fog maradni az a hányad, amelyet a hazai termelés már nem tud felvenni. Tisztában van BERZEVICZY azzal is, hogy a gyapjútermelők, a posztógyárosok és érdekelt kereskedők nagy lármája fogja e folyamatot kísérni, — beavatkozást követelve a kormánytól a saját érdekében. A kormánynak azonban nem szabad ettől magát befolyásoltatni, hanem „... megmaradva a természetes úton, azon mérsékelt léptekkel haladva” kell a köz- és magánjólét megvalósításához eljutnia.⁹

BERZEVICZY más, francia példákra is hivatkozva, az ipari és kereskedelmi szabadság kérdését szorosan összekapcsolva, már ehelyütt is tulajdonképpen első megalapozását adja a szabadkereskedelmi elméletnek. Még részletesebben és közelebbről foglalkozik azonban ezzel a problémával a kereskedelemről szóló fejezetben. Itt abból indul ki, hogy nem minden föld képes valamennyi terményt megtermelni, de a kereskedelem által minden más országban termelt terményhez is hozzá lehet jutni.¹⁰ E fejezet bevezetésében tehát megismétli azt a gondolatot, amely első, 1797-es művének PLINIUS idézetében foglaltatott.

Hangoztatja azt is, hogy a kereskedelem feltételei között a nagyobb tőkének felhalmozása, illetve a hitelviszonyok fejlettsége is megkívánatik, miután a tisztán készpénzre felépülő kereskedelem nem képes a forgalom egyre növekvő szükségleteit kielégíteni. Hangsúlyozza továbbá, hogy a belkereskedelem bizonyos fejlődési fokot elérve „... saját erejéből is külkereskedelmmé fejlődik.”¹¹ A külkereskedelem a fejlettebb gazdasági életnek nélkülözhetetlen vívmánya és szerinte enélkül különösen az az európai gazdasági és társadalmi fejlődés, amelyet a kapitalizmus korszaka képvisel, nem volna továbbfejleszhető. Nézete szerint azonban ahhoz nem férhet kétség, hogy a kereskedelemnek akár belföldi, akár külföldi legyen az, a szabadságon kell alapulnia.

Ezután részletesen megcáfolja azokat az érveket, amelyekkel a merkantilisták azt kívánják bizonyítani, hogy a szabad kereskedelem „elszegényíti” az országot. A belföldi termékeket a merkantilisták azzal az ürüggyel tiltják exportálni, hogy belföldön is szükség van azokra, — a külföldi áruk importálását pedig azzal az ürüggyel nem engedélyezik, hogy azokat belföldön is

⁸ Uo., 37. és köv. o.

⁹ Uo., 38. o.

¹⁰ Uo., 43. o.

¹¹ Uo., 44. o.

elő lehet állítani. Az első kifogásra BERZEVICZY érve az, hogy kivitelre általában a felesleg kerülhet csak, importra pedig olyan áru, amelyért cserébe valamit exportálunk. Ezután ismét a területi munkamegosztás elvére hivatkozik, és az összehasonlított termelési költségekre. Hangsúlyozva, hogy „... Tokaji bort sohasem fog a Balti-tenger melléke termelni, de viszont Magyarországon sem fognak soha heringeket előállítani.”¹²

További érvként a belföldön is előállítható, de egyelőre még tömegméretekben nem termelt és így átmenetileg magasabb költségű cikkek bevezetésére hivatkozik. Álláspontja e téren ugyancsak megfelel a már korábban kifejtetteknek, — nevezetesen, hogy elsősorban versenyképes új iparágak kiépítésére s a külföldi retorziók elkerülésére van szükség. Ismételten szembeszáll az „el-szegényítési elmélettel”, mely a külföldi áruk behozatala ellen tör lándzsát, valamint a kereskedelmi mérleg hibás merkantilista elméletével is.

Ki kell itt emelni, hogy a vámvédelem fokozatos leépítésére, majd végleges eltörlésére ebben az összefüggésben is utal, de már differenciáltan, — amennyiben különbséget tesz fényűzési cikkek és közszükségleti cikkek között. Az ez utóbbiakra kivetett enyhe és nem sűrűn változtatott vámokat tolerálhatónak tartja, mert ez a kereskedelem számára kellő kalkulációs alapot és nyereségmarzst biztosít.¹³ Hangsúlyozza azonban, hogy végeredményben sem a kereskedelmi mérleg, sem a vámkimutatások nem lehetnek egyetlen ország gazdasági gyarapodásának igazi mértékei, hanem csupán az ország termelésének virágzása és a nép növekvő életszínvonala.

Ezzel kapcsolatban ismételten cáfolja a merkantilista pénzelméletet is, hangoztatva, hogy a pénz mint forgalmi eszköz csak egy speciális áru, amely a kereskedelem lebonyolítását segíti elő. Ennek következtében a pénz mozgása a kivitt és behozott áruértékekhez képest csak átmeneti állomás, mely kifolyik és visszafolyik. Eppen ezért a kivitt pénzt nem lehet közgazdasági értelemben végleges veszteségnek tekinteni, ahogy ezt a merkantilisták elképzelik. Ide kapcsolja helyesen azt a gondolatot is, hogy a tranzitő-kereskedelem gyakran több hasznot hoz egy országnak, mint a kereskedelmi mérlegben szereplő kétoldalú kereskedelmen alapuló aktív szaldó.¹⁴

Végül, — nyilvánvalóan saját hazájának speciális helyzetére gondolva —, megfogalmazza BERZEVICZY ebben az utolsó művében már a nemzeti elvekre épített közgazdasági — iskola alap gondolatát is. Ez utóbbi gondolatmenet az általános jellegű nemzeti politikai érdekeket és a függetlenséget a gazdasági érdekek, illetve a külkereskedelmi érdekek elé helyezi a következő megfogalmazásban: „... Mindaz, ami az ország független, önálló életéhez szükséges, kivételt képez e szabály alól. Azt nem kell a kereskedelmi szabadságnak átengedni, hanem a nyereségre való tekintet nélkül otthon szükséges termelni. Itt megszűnik a haszon számításának jogosultsága, mert azt a független nemzeti élet fenntartásának kötelessége fontosságra nézve minden szempontból felülmúlja.”¹⁵

A kereskedelemről szóló fejezethez kapcsolódnak a pénzre és a bankügyre vonatkozó fejezetek, melyek szintén kiegészítik néhány lényeges ponton a szabad kereskedelem melletti érvelést.¹⁶

¹² Uo., 45. o.

¹³ Uo., 46. o.

¹⁴ Uo. és köv. o.

¹⁵ Uo., 48. o.

¹⁶ Uo., 49. és köv., illetve 53. és köv. o., — IX. és X. fejezet.

BERZEVICZY szerint a kereskedőknek az a szövetsége, amely az egész földgömböt szárazon és vizen körülöleli, nem a pénz mennyiségétől függ abban az értelemben, hogy az mikor és hogyan áramlik ide vagy oda, hanem az áruforgalom és a tőkefelhalmozás növekedésétől. A kereskedők említett szövetségét a kereskedelmi háborúk sem törlik meg, mert végeredményben azok is a kereskedelem még nagyobb fejlődését idézik elő.¹⁷ A kereskedelmi ügyletek folytatásához szükséges nagy pénzüsszegek — különösen külkereskedelmi viszonylatban — nem is lehetnek meg tehát készpénz alakban, hanem csak árukban, ingó- és ingatlan javakban. Ezek mozgatása pedig csak a hitel segítségével történhet, — akár váltók, akár bankjegyek segítségével.¹⁸ BERZEVICZY ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy a papírpénz a világkereskedelemben nem alkalmazható, — itt az egyik országból a másik országba irányuló váltóforgalom az a forgalmi eszköz, mely a készpénz természetével bír és szabad kereskedelem esetén természetes egyensúlya ugyanúgy kialakul, mint az áruforgalomé.¹⁹

BERZEVICZY e gondolatokhoz a zárófejezetben fűzött „Elmélkedések”-ben hozzáteszi még azt, hogy az ázsiai gyarmati kereskedelem a kényszeren alapszik, miután az onnan behozott gyarmatárúkért cserébe általában európai gyártmányokat nem lehet szállítani, — kivéve bizonyos katonai, zenészeti és acéleszközöket. Nézete szerint ezzel magyarázható, hogy ebben a kereskedelemben nagymennyiségű készpénz folyik ki Európából, amelyet Ázsiában teaurálnak, minthogy ott a pénz kincsképző funkciója fontosabb egyéb funkcióinál. Ezt azonban a maga részéről nem tekinti sem egészséges, sem tipikus jelenségnek. Az a véleménye, hogy szabad forgalom esetén, — vagyis a gyarmati kiviteli és behozatali tilalmak, továbbá a vámok felszámolása esetén —, az ipar és kereskedelem szabadsága ebben a viszonylatban is gyorsan helyreállítaná az egyensúlyt. Más szóval gyarmati vonatkozásban is elvileg a szabad kereskedelem híve.²⁰

Az „Elmélkedések” egy másik jelentős gondolata BERZEVICZY-nek az a meglátása, hogy Anglia speciális helyzetben van a lefolyt gazdasági és társadalmi fejlődés következtében a világgazdaságon belül.

Egyrészt a belső gazdasági fejlődés folytán a lakosság tömegei viszonylag jómódúak és polgárosultak. Bár ebben az országban igen nagy vagyonok halmozódtak fel, aránytalan jövedelemelosztást alakítva ki, — ez a feszültség szerinte viszonylag kevésbé veszélyes, mint a jóval szegényebb nemzeteknél, ahol az általános vagyonsági szint lényegesen alacsonyabb. Azok a társadalmi harcok, melyeket a jövedelemelosztás egyenlőtlensége előidéz, BERZEVICZY szerint többnyire forradalmi úton szoktak megoldódni. Az angol polgárosultság elért foka mellett a forradalom hevessége Angliában várhatóan jóval csekélyebb lesz és feltehető, hogy zökkenőmentesen tudja még egy ideig a gazdasági egyensúlyt és a közjólétet biztosítani.

Másrészt azonban mégis úgy véli, hogy Anglia szinte kizárólagos uralma a tengerek felett és az iparcikkeknek az a rendkívüli méretű túltermelése, amelyet világviszonylatban megvalósított, valamint különösen az erre felépülő monopolista jellegű gyarmati kereskedelem, nem tartható már fenn sokáig. Nézete szerint tehát Angliának is egyre inkább a kölcsönös előnyökön alapuló sza-

¹⁷ Uo., 51. és köv. o.

¹⁸ Uo., 54. o.

¹⁹ Uo., 55 és köv. o.

²⁰ Uo., 82. és köv. o. — XV. fejj.

bad kereskedelemre kell áttérnie, melyből a természetes gazdaságfejlődési folyamat révén jelentősebb hasznokat fog meríteni, mint azok a károk, melyek a merkantilista típusú, egyenlőtlen cserén alapuló gyarmati kereskedelem fokozatos feladásából állanak elő. Ebben a viszonylatban különösen az angol— orosz külkereskedelemnek jósol nagy jövőt.²¹

Korábban utaltunk már arra, hogy BERZEVICZY álláspontja jelentős fejlődést mutatott fel abból a szempontból, ahogy a kereskedelmi mérleg merkantilista elméletét általános kapitalista külkereskedelmi elméletté bővítette ki. Szabad kereskedelmet tételezve fel — úgy vélte, hogy a kereskedelmi mérleg tágabb értelemben kiegyensúlyozza önmagát, — részben a fizetési mérlegen keresztül. Utaltunk azonban arra is, hogy a fizetési mérleg elmélete nem került nála explicit megfogalmazásra és hogy ebben a szabadkereskedelmi elméletben a pénzfolyamatok is inkább csak mint következmények és szimptomák, semmint önálló jelentőségű folyamatok jutottak érvényre. BERZEVICZY álláspontja az utolsó közgazdaságtani műben — mint az előbbieken összefoglaltuk — nem mutatott fel máf egyéb további fejlődést ebben a kérdésben, mint hogy az ilyen önálló pénzfolyamatok lehetőségét a fejlődésben elmaradt ázsiai országokkal folytatott külkereskedelemben elismerte. Vele mint részjelenséggel kapcsolatban elképzelhetőnek tartotta, hogy az európai partnerek országaiból kifolyó effektív pénz nem folyik túlnyomó részében az említett európai országokba vissza, hanem a partnereknél teaurálásra kerül.

Még nagyobb jelentőségűnek kell azonban ezzel a jelenséggel kapcsolatban tartanunk azt, hogy BERZEVICZY világosan látta egyrészt azt, hogy ez a részjelenség nem érvényteleníti azt a fő összefüggést, amely a szabad kereskedelmen alapuló kereskedelmi, illetve fizetési mérleg egyensúlyi irányzatának kialakulása felé hat és semmi szín alatt nem tett koncessziót ennek alapján a merkantilista kereskedelmi mérleg elmélete javára. Másrészt azonban levonta azt a még döntőbb elméleti jellegű konzekvenciát, hogy noha a papírpénz a nemzetközi forgalomban nem használható fel, az említett önálló mozgás alapján előálló készpénzvesztés, illetve az így beálló hiány mégsem paralizálja az európai kapitalista fejlődést. A hitel segítségével ugyanis a szükséges tőkék mozgósíthatók és a devizák segítségével a szükséges külkereskedelmi ügyletek is lebonyolíthatók, illetve nehézség nélkül finanszírozhatók.

A hitelnek ezt az expanzív szerepét, — amelynek a korai kapitalista fejlődésben játszott óriási jelentőségét MARX „A tőke” II. kötetében egyedülálló tökéletességgel fejtette ki,²² — úgy tűnik — BERZEVICZY is meglehetősen jól átértette, sőt annak veszélyeire is utalt. Midőn rámutat arra, hogy a bankrendszer a hitelezést újabb hitelezés alapjára teheti és ezzel a hitelt magasabb fokra képes fejleszteni, ezzel egyben a hitelválság lehetőségére is utalt. Míg tehát a kapitalista nemzetközi pénzforgalom aranypontok közötti mozgására BERZEVICZY nem volt figyelemmel, — hacsak ezzel azt a többször hangoztatott implicit álláspontját, hogy a nemzetközi kereskedelemben az ércpénz nemcsak forgalmi eszköz, hanem egyben áru is, kapcsolatba nem hozzuk —, ugyanakkor azonban a hitelen alapuló fogalom kifejtésével és a devizák forgalmi szerepének és árujellegének hangsúlyozásával viszonylag messzemenően és realiztikusan vázolta a külkereskedelem kapitalista technikáját, illetve elméletét.

²¹ Uo., 90. és köv. o.

²² MARX, K.: A tőke, II. köt., Budapest, 1953., 351. és köv. o. — továbbá HORVÁTH, R.: A pénzrendszer néhány problémájáról, A magyar pénzügyi jog főbb kérdései, szerk.: HORVÁTH, R., Budapest, 1954., 112. és köv. o.

Nagyszabásúnak kell tekintenünk ebből a szempontból azt a felismerését is, hogy a kapitalista külkereskedelem nemzetközi áruforgalmi, pénzforgalmi és devizaforgalmi mechanizmusa egy többé-kevésbé egyensúlyi állapot felé törekvő automatizmust jelent, melynek működése kellő szabadság esetén szinte önmagától küszöböli ki a zavaró jelenségeket. Noha e mechanizmus nem biztosítja feltétlenül a gazdasági tevékenységben résztvevő egyes különböző gazdálkodó rétegek érdekeit is automatikusan, — sőt megengedi azok tönkrevetését is a szabad versenyen keresztül —, mégis az összesség érdekeinek lehető legjobb, optimális biztosítását valósítja meg és ily módon szolgálja a kapitalizmus alapját képező utilitarista filozófia BENTHAM által megfogalmazott célját.²³

Felmerül ebben az elgondolásban — mint láttuk — a gazdasági automatizmus kiegyensúlyozó szerepe és maga a gazdasági egyensúly gondolata is. Ezt az is bizonyítja, — hogy BERZEVICZY ezen utolsó munkája az itt hivatkozott fejezetekben többször is, „expressis verbis”, az „egyensúly” szót használja. Minthogy BERZEVICZY fejtegetései semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy a kapitalista fejlődést, mint a gazdasági fejlődés, illetve növekedés elméletét fogja fel, így implicite tulajdonképpen a szóban forgó egyensúly is inkább dinamikai, mint statikai jellegű. E gondolat felismerése igen nagy jelentőségű a közgazdasági gondolkodás, valamint BERZEVICZY-nek abban kijelölendő helye és jelentősége szempontjából, — nemcsak hazai, de nemzetközi összehasonlításban is.

E gondolat felmerült ugyan már a fejlett középkori skolasztikus közgazdaságtanban is,²⁴ noha ezek a tanítások természetesen Magyarországra nem jutottak el, annál inkább sem, mert azok feltárását a közgazdasági tudomány története és elmélete csak jóval később végezte el. BERZEVICZY tehát önállóan, tisztán a kapitalista gazdasági fejlődés történeti és elméleti elemzésének összekapcsolásából, valamint a fejlődés perspektíváinak előrevetítése alapján jutott el a nagyjelentőségű gondolat felismeréséig és annak első megfogalmazásáig. Korai előfutárát jelenti ily módon LÉON WALRAS-nak, aki ezt az elképzelést először fogalmazta meg tudományos formában, alig két évtizeddel később.²⁵

Még érdekesebb színben tűnnek fel BERZEVICZY-nek a kapitalista fejlődés perspektíváit illetően azok az összehasonlított termelési költségek elméletével kapcsolatban kifejlesztett specifikációi, melyek a fejlődési különbségek fennállásából, azok kihatásainak helyes értékeléséből és az elméleti konzekvenciák megfogalmazásából állanak. Idevágó finom meglátásai és distinkciói a közgazdaságtan nemzeti iskolájának gondolköre felé tölték el fejtegetései súlypontját. Ezzel egy másik jelentős vonatkozásban is kiemelkedő pionírmunkává avatják elméleti közgazdaságtani munkásságát, — különösen az utolsó, döntően elméleti beállítottságú kéziratot műben.

Mielőtt erre rátérnénk, néhány szóval szükséges megemlékezni BERZEVICZY-nek egy korábbi kézírata alapján készült kevésbé ismert, 1809-es német nyelvű cikkéről, mely a magyarországi kereskedelem előmozdításának kérdéseit tárgyalja, de ugyanakkor bevezetésül szolgál a fejlődési különbségek

²³ Vö. SCHUMPETER, id. m., 131. és köv. o. — hivatkozással BENTHAM, J.: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, h. n., 1789.

²⁴ Uo., 93. és köv. o., — hivatkozással AQUINOI TAMÁS-ra és kül. DUNS SCOTUS-ra.

²⁵ Uo., 1001. és köv. kül. 1002. o. 8. lábjegyzet.

felismeréséhez is. Ezt egészíti ki egy másik, 1816-ból származó hasonló jellegű folyóiratcikke is, melyet szintén e munkában analizálunk először.

Ismeretes, hogy BERZEVICZY, aki nagy termékenységgel szerző volt, több verzióban dolgozta ki általában gondolatait és így egyáltalán nem lehet kizártnak tartani, hogy az említett 1809-es kézirat egy újabb variáció az 1808-ban megjelent külkereskedelmi monográfia témájára, amelyet a gondolat ébren tartása érdekében BERZEVICZY szükségesnek látott valamilyen formában publikálni. Tekintettel arra, hogy RUMY személyében ekkor még hűséges barátja és harcostársa akadt,²⁶ ez utóbbi vállalkozott arra a feladatra, hogy a HORMAYR lovag által Bécsben kiadott „Archiv” című folyóiratban egy kivonatot tesz közzé BERZEVICZY ezen kéziratáról.²⁷

Az 1809-es német cikk hangsúlyozottan rövidített kivonat, mely tulajdonképpen egy latin eredeti alapján készült, amelyet BERZEVICZY az alcím szerint 1809. novemberében dolgozott ki.²⁸ E kézirat mondanivalója lényegileg megismétli az 1808-as monográfia fő megállapításait, — mégis vele szemben egy bizonyos fokig történetibb felépítésével és kiélezettebb megfogalmazásával tűnik ki. A gondolatmenet kiindulása szerint III. (VI.) KÁROLY kezdte meg az ipar és kereskedelem fejlesztését az Ausztriai Monarchiában, de már eleve nem a „természetes” úton, azaz az ipari és kereskedelmi szabadság alapján, hanem kifejezetten a monarchia belső keretei között, vagyis a merkantilista gazdaságpolitika elvei alapján. Az így kialakuló „kényszer-rendszer” — „Zwangssystem” — II. JÓZSEF alatt kifejezetten zárt autark rendszerre — „Separationssystem” — változott át az 1784. évi augusztus 21-i rendelet hatására.

Ez utóbbinak fő célja a belső iparfejlesztés és a pénz kiáramlásának megakadályozása volt a Monarchián belül, — amit a harmincad-vámok bevezetésével kívánt elérni, előmozdítva a magyar nyersanyagtermelés fejlesztését és az ausztriai részek még fokozottabb iparosítását. E rendelet hatásaként BERZEVICZY szerint átmenetileg fellendült ugyan az iparosodás a Monarchia örökös tartományaiban, továbbá Magyarországon is mutatkozott némi felélénkülés a nyersanyagtermelésben, — de a külállamok retorzióképpen alkalmazott fokozatos tilalmai csakhamar éreztetni kezdték hatásukat. Az így előálló gazdasági izolálódás tehát csakhamar károsan kezdett visszahatni a kezdeti expanszióra. E zavart még csak fokozta a háború kimenetele, — egyes provinciák elvesztését eredményezve — továbbá a bekövetkezett áremelkedések, a pénz teaurálása és főleg a Bécsben mint ezen autarchikus rendszer központjában kialakuló és az újabb tökefelhalmozással szorosan kapcsolatos spekuláció.²⁹

BERZEVICZY e kereskedelempolitikai helyzetkép után megismétli azokat a gondolatait, hogy az ország belső gazdasági potenciálja a nemzeti vagyonság alapja és utal arra, hogy Magyarország milyen hatalmas gazdasági támasza lehetne a Monarchiának, amennyiben erőforrásait egy megfelelő gazdaságpolitikai rendszer segítségével ki lehetne fejleszteni. Nézete szerint ehhez azon-

²⁶ GAÁL, id. m., I., r., 185. o., — ahol RUMY-t BERZEVICZY leghívebb barátai között említi. Csak a későbbiek folyamán utal BERZEVICZY egy olyan levelére — uo., 196. o. —, amelyben RUMY ellenséges magatartására panaszkodik.

²⁷ Über die Beförderung des ungarischen Commerzes, Ein gedrängter deutscher Auszug, Aus der ungedruckten lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn GREGOR von BERZEVICZY, von Dr. der Phil. KARL GEORG RUMY, Hormayr's Archiv, 1817., III. köt., 17—19. sz. 134. és köv. o., — továbbá uo., 33—34. sz., 185. és köv. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., 123., valamint 134. és köv. o.

ban előbb az izolációs rendszert fel kell számolni. Az örökös tartományok manufaktúrái ugyanis monopolhelyzetükkel visszaélve, magas áron, silány minőségű árukkal látják el Magyarországot. Ugyanakkor a magyarországi nyersanyagokat a harmincadvámok következtében áron alul veszik át, de azt is csak részben, mivel nem tudják olyan mértékben feldolgozni, amilyen mennyiségben azt Magyarország szállítani képes. E nyersanyagainkat a Monarchián kívüli külföldi piac sem veszi fel az autarch-rendszer fennállása miatt. Míg tehát Magyarország és a Monarchia ily módon jelentős összegeket veszít, az alatt néhány monopolista magánszemély gazdagodik.³⁰

A megoldás tehát csak egy liberális kereskedelmi rendszer kifejlesztése lehet, amely Amerikában 25 év alatt a nemzeti gazdagság megkettőződésére vezetett és munkaerővel is el volt képes látni ezt a nagyszabású gazdasági expanziót. BERZEVICZY ebben a gondolatmenetben ugyanis azzal is érvel, hogy az Ausztriai Monarchiában már a munkaerőállomány is kevés ahhoz, hogy a szükséges gazdasági expanzió meginduljon és nagyobb számú telepesre volna szükség, — noha ezt nem precizirozza —, feltehetőleg elsősorban Magyarországon. Az a meglátása mindenestre igen nagyjelentőségű, hogy a liberális rendszer a járulékos munkaerő beáramlását különösebb állami költségek nélkül tenné lehetővé, szemben a merkantilista jellegű telepítések magas költségkihatásaival.³¹

A dolgozat röviden utal ezután arra, hogy a magyar gazdasági élet fejlesztése mellett szót nemcsak az osztrák érdek, de a jog és a törvényes helyzet is, — ez mind közgazdasági, mind alkotmányjogi vonalon már régóta leszögezést nyert, nem utolsósorban természetesen BERZEVICZY saját korábbi munkáiban. Ezután következik a szabadkereskedelmi rendszer erőteljes felvázolása az ismert érveléssel, amelynek világméretű kifejlesztésével, a területi munkamegosztás alapján minden ország csak nyerhetne, mert azok valamennyi szükségletét maximálisan lehetne kielégíteni. A szabadkereskedelem elvi elismerése mellett a gyakorlatban azonban Európa is csak lassú haladást tett a liberális rendszer megvalósítása terén, miután egyes országok „túlzott tengeri uralma”, s az ázsiai és indiai kereskedelmét különböző monopolisták kezében való tömörülése erősen akadályozta ezt. Ez vezetett a századforduló háborúira, ami más szóval azt jelenti, hogy BERZEVICZY a napóleoni háborúkat is a „kereskedelmi háborúk” kategóriájába sorolja.

Leszögezi végül a dolgozat, hogy a szabad kereskedelmet időben megvalósító ország komoly előnyökre tesz szert a többiekkel szemben. Éppen ezért hangsúlyozza, hogy a liberális rendszerre való áttérés nemcsak nagy kitartást, de önmérsékletet és kölcsönös megértést is követel az egyes országoktól egymással szemben, amelyet a legcélszerűbb kereskedelmi szerződések alakjában rögzíteni.³²

A tanulmány második fele³³ leszögezi, hogy az Ausztriai Monarchián belül a belső gazdasági egyensúly kialakítása és a kölcsönösség helyreállítása érdekében Magyarország és az örökös tartományok között a belső vámrendszert fel kell számolni. A belső iparfejlesztés és a belső kereskedelem szabadsága fogja megteremtteni külkereskedelmi téren is azt a lehetőséget, hogy a külkereskedelem fő irányai és útvonalai kialakuljanak. BERZEVICZY ezután részletezi a Magyarországon átmenő keleti, északi és nyugati irányú világkereskedelmi

³⁰ Uo., 136. o.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo., 185. és köv. o.

útvonalakat és itt kifejtett gondolatmenetéből kitűnően elsősorban Magyarország világkereskedelembé való bekapcsolódásának lehetőségeit dolgozza ki, nem annyira az Ausztriai Monarchiáét.³⁴

Legfontosabbnak a közel- és távol-keleti kereskedelmet tartja, mint amelynek a legnagyobb történeti múltja van. Ennek két fő útvonala közül az egyik a Dunán át vezet Törökországba és Ázsiába, a másik ugyanoda, Erdélyen, a Brassó—Bukarest útvonalon át. Ezt a keleti irányú magyar kereskedelmet javasolja BERZEVICZY a kontinentális zárlat következtében felújítani és „új közlekedési eszközök” bekapcsolásával a zárlat megszűnése utáni időre is versenyképessé fejleszteni. Ez nagyjelentőségű új gondolat, de sajnos BERZEVICZY nem részletezi, hogy mit ért „új közlekedési eszközök” alkalmazása alatt, — feltehetőleg azonban a gőzhajózásra gondol itt elsősorban. Ismeretes, hogy BERZEVICZY tanulmányának megírását közvetlenül megelőzően, 1807-ben zajlott le FULTON New York—Albany közötti 240 km-es sikeres gőzhajóútja a Hudson folyón 40 utassal az ár ellenében és e kísérlet végelegesen beigazolta a gőzhajózás hatalmas perspektíváit. Nem alap nélkül számítja tehát a technika története ettől a dátumtól a gőzhajózás megszületését.³⁵

Az északi kereskedelemmel kapcsolatban azt emeli ki BERZEVICZY ehelyütt, hogy ez nemcsak a kifejezetten északi országok felé, de Brodi-n át Odeszsa és a kelet felé is utat nyit. Ezáltal nemcsak Észak-Magyarország, de egész Magyarország áruforgalmát is képes intenzívnálni az észak-magyarországi és dél-magyarországi részek közötti kereskedelem fokozásával. Felhívja a figyelmet arra is a cikk, hogy a francia kereskedelem már szeretné Magyarországot mint lehetséges versenytársat kizárni e lehetőségek kiaknázásából, arra való hivatkozással, hogy a tiltsiti béke által stipulált szabad hajózás a Visztulán az Ausztriai Monarchiára nem vonatkozik.³⁶ Utal végül a nyugati irányba menő magyar kereskedelemre, amely főleg a német és olasz államokba irányul.

Befejezésül azt hangoztatja, hogy a szárazföldi szállítás, az útvonalrendszer, valamint a hajózási és csatorna-rendszer kiépítése és egy megfelelő váltójog kifejlesztése nélkül nem lehet e javaslatokat megvalósítani. A szokásos ellenérveket történelmi példákkal, pontokba szedve cáfolja, — vagyis főleg azt, hogy a szabadkereskedelmi rendszer a monarchikus államoknak nem való, valamint egy másikként azt, hogy a kontinentális fekvés eleve kizárja az intenzív kereskedelmet.³⁷ Végül részletes javaslatokat dolgoz ki a magyar karokhoz és rendekhez, hogy négy pontba foglalva kérjék fel az uralkodót e javaslatok megvalósítására. Javasolja, hogy a harmincadrendszer leépítéséig egy regnikoláris bizottság vegye a vámokat kezelésbe és a befolyó jövedelmeket a magyar szárazföldi és vízi utak kiépítésére fordítsa.³⁸

BERZEVICZY e munkájának fő vonása tehát az, hogy Magyarország világkereskedelembé való bekapcsolását elsősorban az osztrák és német közvélemény irányában szorgalmazza. Világosan leszögezi, hogy ennek három feltétele van: 1. Magyarország belső iparának és kereskedelmének kifejlesztése, 2. az Ausztriai Monarchián belül fennálló belső vámrendszer felszámolása, és végül 3. a merkantilista szellemű autarchikus birodalmi külkereskedelmi politika felszámolása. Magyarország szerepének a középpontba helyezése mellett jellemzi még e művet a kereskedelmi útvonalak gazdaságföldrajzi és szállítástech-

³⁴ Uo., 186. és köv. o.

³⁵ Uo., 187. o.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., és köv. o.

³⁸ Uo., és köv. o.

nikai problémáinak fokozott hangsúlyozása, valamint világviszonylatban a liberális szabadkereskedelmi rendszer szembeállítását az elzárkózás politikájára felépített autarchikus rendszerrel és az előbbi helyzetének és perspektívájának messzemenően reális felvázolása.

BERZEVICZY érthető okokból, — elsősorban az érintett nagyhatalmak megnyerése céljából —, az 1814-es bécsi kongresszus elé terjesztett és a korábbiakban ismertetett javaslatában nem ezt a Magyarországot a középpontba helyező 1809-es verziót dolgozta ki tovább, hanem ellenkezőleg, a kontinentális nagyhatalmakra és az Ausztriai Birodalomra alkalmazott 1808-as változatot ismételte meg lényegileg 1814-es munkájában.

A RUMY által összefoglalt 1809-es verzió gondolatainak bizonyos továbbfejlesztése és az 1808-as és 1814-es változattal való összekapcsolása jelentkezik azonban utolsó, e kérdéssel foglalkozó speciális munkájában, melyet már említett, 1816-ban írt folyóiratcikke képvisel, amely ugyancsak a HORMAYR-féle folyóiratban látott napvilágot.³⁹

Ez a cikk ismét az Ausztriai Monarchiát helyezi a szabadkereskedelmi politika középpontjába, de annak csak egy részproblémájáról, kifejezetten az ún. „északi kereskedelemről” szól. Azonban midőn hangoztatja, hogy az ázsiai világkereskedelemben való bekapcsolódás kérdését 1808-ban, illetve 1814-ben két ún. röpiratban már részletesen kifejtette, és most tulajdonképpen csak az északi útvonal Magyarországon áthaladó változata mellett kíván érvelni, lényegileg szintézist hoz létre a korábban kidolgozott két változat, — az 1808-as, illetve 1814-es és az 1809-es között —, midőn Magyarországot helyezi ismét a középpontba.

Kiindulása az, hogy az adriai és levantei kereskedelem Bécsen, Morvaországon és Szilézián, valamint Galicián áthaladó változata megmentette ugyan a monarchiát a napóleoni háborúban, de véleménye szerint az izolációs rendszer — mint „természetellenes rendszer” — a napóleoni háborúk után tovább fojtogatja és nem engedi meg, hogy a kereskedelem klimatikus különbségeken alapuló „természetes iránya” kialakuljon világkereskedelmi viszonylatban.⁴⁰ Véleménye szerint abszurdum az, hogy az európai északi országokat Spanyolország és Franciaország látja el borral, Amerika dohányjal, Macedónia gubacs-csal és Észak-Afrika gyümölcssel. Felvázolja az Adriai tenger Észak-Európával való összeköttetésének a lehetőségét Magyarországon keresztül, s utal arra, hogy részben a Monarchia áruival, részben a déli államok rajtuk keresztül lebonyolított tranzitó forgalmával lehetne kielégíteni ezeket az északi igényeket.

Elgondolása szerint ehhez részben magántőkével kellene létrehozni a szükséges kereskedelmi társaságokat, részben azonban állami segítséggel, — olyan állampénzügyi manipulációkkal, amelyeket a SCHWEICKHARD-féle tervezet bírálata során már kifejtett. Magántőke hiányában azonban még teljes kormányompoliummal is érdemes lenne átmenetileg beindítani ezt az északi kereskedelmet, ha másként nem menne a dolog, — és később fokozatosan át lehetne adni ezt a területet a magántőkének.⁴¹

BERZEVICZY itt „expressis verbis” kiemeli, hogy noha kétségkívül a természetes irányzaton alapuló közgazdasági alapelv a gazdasági szabadság és ennek univerzális kifejlesztése a jövő fejlődés útja, a természeti erők kifejlesztés-

³⁹ BERZEVICZY, G.: Von den nordischen Handel der österreichischen Monarchie, Hormayr's Archiv, 1817., II. köt., 651. és köv.

⁴⁰ Uo., 650. és 653. o.

⁴¹ Uo., 654. o.

tésével együtt ennek bevezetése és tökéletességig való kifejlesztése még nem problémamentes. A protekcionizmus akadályainak fokozatos felszámolása csak úgy lehetséges, ha a szomszédos államok is hajlandók abban együttműködni, mert ellenkező esetben a protekcionizmus folytatására kényszerítik a szabadkereskedelemre hajló országokat is. A javulás ezen a téren tehát csak lassan, körütekintően, a szomszédokkal egyetértésben érhető csak el, annak ellenére, hogy annak hatalmas támasza van adva az egyéni profitmotivumban, amely — előbb vagy utóbb — állami profitokban is lecsapódik.⁴² Kétségtelen, hogy a kereskedelmi szabadság megvalósításában élenjáró ország e profitokban nagyobb mértékben és időben is korábban tud részesülni, mint azok, amelyek később kapcsolódnak be a nemzetközi kereskedelem természetes áramlatába.⁴³

Befejezésül BERZEVICZY úgy foglalja össze gondolatainak sommázatát, hogy az a gyarmati rendszer, amelyet az Ausztriai Birodalom magyarországi viszonylatban kifejlesztett, elmaradt viszonyokat tükröz és nem méltó a világ egyik első monarchiájához. Annál inkább nem, mert „matematikailag bizonyos”, hogy Magyarország minden gazdasági nyeresége, illetve növekedése (—, „Zuwachs” —) a Monarchiát is gazdagítja. Márpedig a termelőerők kifejlesztésével Magyarország gazdagsága könnyen kétszeresére emelhető.⁴⁴

BERZEVICZY-nek ez a világkereskedelmi problémákkal kapcsolatos utolsó, 1816-os munkája jelzi már azt a fejlődést, amely a szabadkereskedelmi rendszerre való áttérés egyre számosabban jelentkező gyakorlati nehézségeivel kapcsolatban gondolatvilágában végbemegy. Egyre reálisabb rajzát kapjuk itt a szabadkereskedelmi elmélet és a valóságban követett európai és világkereskedelmi gyakorlat között ténylegesen fennálló eltéréseknek. Noha perspektívikusan BERZEVICZY világosan látja a szabadkereskedelmi rendszer jövőjét és fölényét a protekcionista rendszer fölött, mégis jól érzékeli azt a döntő különbséget, amely Anglia és az európai kontinentális országok helyzete között fennáll. Anglia a tengeri kereskedelem túlnyomó részének szinte monopóliumszerű uralmával uralja a világkereskedelmet és ehhez belső gazdasági fejlettsége is megadja a reális és konkrét alapot. Bár nem kétséges, hogy a gyarmati kereskedelem angol viszonylatban is kizsákmányoláson alapul, vagyis a MARX-féle értelemben vett nem teljes értékű cserén,⁴⁵ — BERZEVICZY világosan látja, hogy előbb vagy utóbb ennek átalakítására is sor kell, hogy kerüljön.

Jól érzékeli azt is, hogy a gazdasági fejlődésben hátramaradottabb európai országok felé az angol termelési és világkereskedelmi fölény által támasztott verseny nyomasztó túlsúllyal jelentkezik. Ilyen körülmények között a szabadkereskedelmi rendszerre való gyors áttérés legfőképpen azért nem lehetséges, mert beláthatatlan károkat okozna a protekcionista rendszert felszámoló országok gazdasági életének. Ennek elkerülése érdekében hangoztatja tehát a protekcionista rendszer fokozatos leépítését, egy olyan ütemnek megfelelően, amelyet a belső iparfejlesztés felfutása lehetővé tesz, — valamint a szabad kereskedelem megvalósítását a kölcsönös előnyök elve alapján. A védvámok, a kiviteli és behozatali tilalmak fokozatos csökkentése, majd ezt követő fel-

⁴² Uo., 653. o.

⁴³ Uo., 654. o.

⁴⁴ Uo.,

⁴⁵ MARX, mint a 18/ alatti jegyzetben.

számolása — nézete szerint — egy ilyen fokozatos átmenet megvalósításának a legjobb eszköze lehet.

BERZEVICZY gondolatvilága — mintegy visszafelé kanyarodva — itt találkozik a fejlett merkantilizmus kontinentális rendszerének képviselőivel. Ez utóbbiak a mérsékelt védvámokkal és a fokozatos belső ipari és kereskedelmi fejlődés elvével lényegileg ennek a gyakorlatban kialakult helyzetnek jó gazdaságpolitikai megközelítését, illetve elméleti megalapozását adták, — csupán az ezt követő gazdasági és társadalmi átalakulás elméleti problémáira fordítottak kevesebb figyelmet.

Ami a világkereskedelem fejlődési perspektívái vonatkozásában igaznak bizonyult, az BERZEVICZY nagy felismerése szerint lényegileg igaz kell, hogy legyen az Ausztriai Monarchia két fő alkotó része, az osztrák és örökös tartományok, valamint Magyarország vonatkozásában is. Az idevágó, 1816-os folyóiratcikk ezért emeli ki azt, hogy noha a harmincadrendszer felszámolása egyik döntő követelménye a Monarchián belül kialakítandó szabad iparfejlődésre és a szabad kereskedelemre felépülő liberális közgazdasági rendszernek, a merkantilista gazdaságpolitika felszámolását nem lehetséges mégsem egy csapásra végrehajtani. Ezért kívánja BERZEVICZY a vámügy igazgatását egy magyar regnikoláris deputáció kezébe letenni. Ez a megoldás biztosítaná egyrészt a vámnak a törvény szellemében, azaz nem Magyarország kárára és kizárólag Ausztria javára való kezelését, — másrészt lehetővé tenné azok jövőelméből szárazföldi és vízi útrendszerünk fokozott kiépítését a magyar belső piac fejlesztése és a világkereskedelemben való bekapcsolódásunk érdekében.

E javaslatokkal, mint közbenső láncszemmel érkezünk el azokhoz a gondolatokhoz, melyeket BERZEVICZY 1819-es keletű politikai gazdaságtani kéziratában a külkereskedelem elméletéről adott elemzés kapcsán fejtett ki, — és amelynek megalapozásában ennek az 1809-es latin nyelvű nem publikált kéziratnak, illetve az azon alapuló citált folyóiratcikknek és az ezt követő 1816-os ugyancsak német nyelvű folyóiratcikknek igen jelentős szerepe volt.

E két dolgozatban felvázolt összefüggésekből nyilvánvaló, hogy BERZEVICZY a belső ipari és kereskedelmi szabadság követelésével és a belső gazdasági termelőerők kifejlesztésével, valamint a nemzetközi kereskedelemben való fokozatos, védvámok melletti bekapcsolódás gondolatának hangsúlyozásával eljutott a szabadkereskedelmi rendszer kialakítása érdekében szükséges protekcionista belső iparfejlesztés követelményének perspektivikus felismeréséhez. Mindezt annak ellenére, hogy a fennálló helyzet szempontjából a mezőgazdasági jellegű nyersanyagok és mezőgazdasági áruk alapján történő bekapcsolódást a világkereskedelemben ennél jóval közvetlenebb eredményekkel kecsegtetőnek tartotta.

A közgazdasági gondolkodás történetében a későbbiek folyamán az amerikai közgazdaságtan nagy alakjának, HAMILTON-nak közgazdasági nézetei mozogtak a helyzeti adottságok alapján lényegileg hasonló vonalon.⁴⁶ Európai viszonylatban még kifejezettebben, — jóval élesebb megfogalmazásban találjuk meg ezeket a gondolatokat az erős hamiltoni hatás alatt álló német LIST FRIGYES munkásságában. LIST „nemzeti” vagy ha úgy tetszik „természetes” közgazdaságtani rendszerét⁴⁷ BERZEVICZY szinte a maga teljességében felvázolta, anélkül, hogy arról akár HAMILTON, akár LIST tudomással bírt volna,

⁴⁶ Vö. SCHUMPETER, id. m., 198. és köv. o. és kül. 9/ lábjegyzet, — hivatkozással HAMILTON, A. rendszerére és annak SMITH rendszerével való rokonságára.

⁴⁷ Uo., 504. és köv., — továbbá 505. o., — hivatkozással HAMILTON-ra.

avagy hogy arról eddig — kellő feltárás hiányában — a közgazdasági gondolkodás és közgazdasági elemzés története értesülhetett volna. Ez BERZEVICZY külkereskedelmi elméleti elgondolásaival kapcsolatos kutatásaink, illetve szintézisünk legjelentősebb eredménye.

Azok a LIST rendszerében felmerülő gondolatok, melyek egy nagyobb közgazdasági egység keretében a belső termelőerők kifejlesztését propagálták egy olyan, a külföld versenyével szemben hatályos vámvédelem mellett, amely mindaddig fennáll, amíg a versenyt a külfölddel egyenlő feltételek mellett nem lehet felvenni,⁴⁸ — lényegileg megegyeznek BERZEVICZY végső, LIST-nél korábban felmerülő elképzeléseivel. A belső munkamegosztás kifejlődése a belső piacon, valamint ennek a nemzeti vagyonosság szempontjából mutatkozó hatása LIST szerint is nélkülözhetetlen előfeltétele a világkereskedelembé való bekapcsolódásnak.

A vámvédelem mellett kifejlesztendő iparágakkal kapcsolatos XVIII. századvégi fejlett merkantilista érvelés így bizonyos átmenetet képez mind BERZEVICZY, mind HAMILTON és LIST gondolkodásában a szabadkereskedelmi érveléshez, — ahogy ezt JOHN STUART MILL később helyesen felismerte és ennek megfelelően a szabadkereskedelmi doktrínába inkorporálta.⁴⁹ LIST természetesen jobban kidolgozta már a fejlődési fokozatok elméletét, az ún. „Stufentheorie”-t, mint BERZEVICZY, miután az utóbbi csak a protekcionista és a szabadkereskedelmi rendszert állította egymással szembe, nem pedig az előbbinél egy fokkal haladottabb mezőgazdasági-ipari fejlődési fokot a szabadkereskedelmi rendszerrel, ahogy ezt LIST tette.⁵⁰

A két felfogás közötti különbség azonban nem is kizárólag BERZEVICZY és LIST korának fejlődési különbsőségét tükrözi a nagyjából a XIX. század első évtizede, valamint annak harmadik és negyedik évtizede között lefolyt fejlődésnek megfelelően —, mint inkább a magyar közgazdasági viszonyok és az amerikai és német közgazdasági viszonyok hosszabblejárátú eltérő fejlődésén alapul. Magyarországon ugyanis az ipar sem BERZEVICZY, sem LIST korában nem volt még képes azt a kulcsszerepet játszani a kapitalista fejlődésben, amelyet az az Amerikai Egyesült Államokban, illetve a német államokban mindkét időszakban — már BERZEVICZY idejében is — ténylegesen képes volt betölteni. Ezzel a kérdéssel hazai vonatkozásban részletesebben foglalkoztunk egy idevágó gazdaságtörténeti, illetve népességtörténeti tárgyú szintetikus tanulmányunkban, s így elegendőnek látszik itt annak csupán a fentiekkel egybehangzó eredményeire utalni.⁵¹

A közlekedési forradalom folyamányaként viszont kifejezetten a történeti fejlődés időkülönbségéből adódó tényező volt BERZEVICZY és LIST elképzelései között a kontinentális belső piac és nemzetközi szabadkereskedelem fejlődésében a vasutak kifejlődésének és a gazdasági haladásban játszott szerepének a kidolgozása,⁵² — melyet BERZEVICZY még nem vehetett tekintetbe. A vasutak jelentették azt az új szárazföldi közlekedési eszközt a valamivel korábban kifejlődött gőzhajók mellett, amelyek a nagy kontinentális területek

⁴⁸ Vö. LIST, F.: Das nationale System der Politischen Ökonomie., Neudruck, 6. Auflage, Jena, 1950., Buch III. Die Systeme, 435. és köv. o.

⁴⁹ SCHUMPETER, id. m., 505. o.

⁵⁰ LIST, id. m., 334. és köv., — továbbá 450. és köv., valamint 454. és köv. o.

⁵¹ HORVÁTH, R.,: A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon és 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig., Demográfia, 1966., 1. sz., és köv. o.

⁵² LIST, id. m., 370. o.

tömegszerű árutermelésének összekapcsolását lehetővé tették, és ezen keresztül mind a belső piac, mind a külkereskedelem vonatkozásában úttörő szerepet játszottak. Ha BERZEVICZY-nek az északi és a keleti kereskedelemről kifejtett elképzeléseihez hozzáképzjük a vasutakat, úgy ezek az elképzelések egészen más, teljesen reális színben tűnnek fel.

Kétségtelen azonban az is, hogy a vasutak kifejlődése sem mehetett végbe a belső gazdasági fejlődésnek egy olyan belső iparosodási szintre való emelkedése nélkül, amelyet már a mezőgazdasági forradalmon alapuló belső piac kifejlődése támasztott alá. A vasutak csak ezen a közgazdasági és gazdaságföldrajzi bázison tudták betölteni történelmi szerepüket a kapitalista gazdasági fejlődésben, akár az Észak-Amerikai Egyesült Államokat, akár Németországot, az Orosz Birodalmat, vagy Magyarországot tekintjük is.⁵³ Enélkül a bázis nélkül, — ideértve a vas és acélipar megfelelő kifejlődését is —, valamint a vasutak kifejlődése hiányában, a kontinentális zárlat megszűnésével csak az azt megelőző helyzet — a „status quo ante” — állhatott nagyjából helyre, — valamint fokozottabb európai iparosodás mellett, de lényegileg és minőségileg nagyjából változatlan tartalommal.

Míg tehát BERZEVICZY egyik oldalról meglehetősen messze tekintett a jövőbe, hogy előrevetítse a fokozatosan kifejlődő szabad kereskedelmi rendszer által várható közgazdasági előnyöket és eközben némileg el is szakadt már saját kora valóságától, a másik oldalról ugyanakkor világosan kell látnunk azt is, hogy éppen a fokozatos fejlődés általa képviselt elmélete a korabeli angol szabadkereskedelmi teóriánál még mindig lényegesen realisabb elméleti bázist teremtett a hazai gazdasági fejlődés megalapozásához. Ez az elmélet egy bizonyos fokig saját korának, közelebbről az akkori Magyarországnak és osztrák örökös tartományoknak konkrét történelmi viszonyaiban gyökerezett és a szabadkereskedelem elvi talaján, állva, tulajdonképpen erről a talajról visszafelé vezette el BERZEVICZY-t a fejlettebb merkantilizmus által kifejtett gazdaságpolitikai rendszabályok bizonyos — új értelmet nyerő — adaptálásához.

Ebből az egy szempontból frappáns párhuzamosság mutatkozik tehát BERZEVICZY és a fiziokratizmus legmarkánsabb alakja, QUESNAY tanításai között. QUESNAY szintén egy nagy földművelő ország abszolút monarchikus viszonyaiból indult ki és ezért a gazdasági fejlődésben alapvető jelentőséget tulajdonított a földművelésnek és viszonylag kevesebb figyelmet szentelt az ipar és kereskedelem problémáinak.⁵⁴ A zömmel agrár-jellegű kapitalista társadalom kifejlődésének kezdeti szakaszában, hangsúlyozottan francia viszonyok között, — ahogy ezt MARX már kiemelte⁵⁵ — QUESNAY úgy vélte, hogy e széles bázison a szabadkereskedelem és iparszabadság meghirdetése minden további nélkül ki fogja alakítani a szükséges belső piacot, tehát a kapitalista iparosodás és kereskedelem kifejlődését is. Ezért hirdette meg a harcot a privilégiumok és monopóliumok minden formája ellen, amelyek az ő felfogása sze-

⁵³ FOGEL, R. W.: Railroads and American Economic Growth: Essays in Economic History, Baltimore, 1964., — ez utóbbi azzal az eredménnyel, hogy a belső piac kifejlődésével szemben a vasutak szerepének jóval másodlagosabb fontosságot tulajdonít.

⁵⁴ SPENGLER, I. I.: Quesnay philosophe, empiriste, économiste, François Quesnay et la Physiocratie, INED, Paris, 1958., I. köt., 68. és köv. o.

⁵⁵ Vö. ENGELS, F.: Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt (Anti-Dühring), Budapest, 1948., 233. és köv. o., II. r.: Politikai Gazdaságtan, MARX tollából, — vö. Előszó az 1855-ös kiadáshoz, 9. o.

rint csak egyes kiváltságos személyek érdekeinek szolgálatában állottak, a közösség rovására.

E privilégiumok és fejlődési akadályok felszámolását azonban az akkori francia viszonyok között QUESNAY is csak egyedül az abszolút uralkodótól remélhette, vagyis egy olyan politikai intézménytől, amely XV. LAJOS alatt még elegendő politikai és gazdasági hatalommal látszott rendelkezni ahhoz, hogy ezeket az intézkedéseket a közösség érdekében keresztülvigye és ezzel a kívánt célt megvalósítsa. Az abszolút uralkodói hatalomra való támaszkodás tehát ezeknek az ún. szabadkereskedelmi reformoknak a vonatkozásában egyáltalán nem áll ellentétben az elvi és elméleti alapon meghirdetett szabadkereskedelmi politikával.⁵⁶

QUESNAY úgy érezte, hogy az a protekcionista rendszer, amely Franciaországban fennállott, a múlt terhes hagyatéka és nem felel meg már a francia közgazdaság, elsősorban a francia mezőgazdaság érdekeinek. BERZEVICZY — mint láttuk — szinte teljesen hasonló szellemben fejtegette, hogy a III. KÁROLY-tól II. JÓZSEF-ig kialakított protekcionista rendszer már elavult és nem felel meg a magyar közgazdaság, elsősorban a magyar mezőgazdaság, — de a céhek fennállása miatt a magyar iparfejlődés érdekeinek sem. BERZEVICZY azt a feltételezést is megkockáztatta idevágó érvelés gyanánt, hogy amennyiben II. JÓZSEF még élne, egészen bizonyosan maga lenne az első, aki megkezdéné ezeknek az akadályoknak az eltávolítását a szabad kereskedelem útjából.⁵⁷ Ahogy a francia mezőgazdaságnak nem volt semmi félnivalója a fizikraták idejében a mezőgazdasági termékek versenyképessége vonatkozásában a szabadkereskedelemtől, ugyanúgy nem volt BERZEVICZY korában a magyar mezőgazdaságnak sem. A teljes szabadkereskedelem, főleg a gabonakereskedelem érvényesülése nyilvánvalóan egyetemes magyar közgazdasági érdek volt, mégcsak nem is elsősorban nagybirtokos, illetve nemesi érdek.

Amint láttuk BERZEVICZY-t azonban éppen az elmaradhatatlannak ítélte, de magyar viszonylatban túlzottan lemaradt iparfejlődési problémák ejtették főleg gondolkozóba. Ezek vezették el a részleges protekcionizmus talajára, illetve a szabadkereskedelem érdekében a protekcionista rendszabályoknak szabadkereskedelmi célból történő fenntartása, illetve manipulálására. Ez az a pont, tehát, ahol BERZEVICZY felfogása fokozatosan elválik a QUESNAY-féle felfogástól, — de elválik a SMITH-féle szabadkereskedelmi iskola felfogásától is.

BERZEVICZY ugyanis világosan felismerte azt a tényt, hogy Magyarország közgazdasága, melynek ipara jóval elmaradottabb viszonyokat tükrözött Franciaországénál és emellett az Ausztriai Birodalmon belüli ipari verseny nyomasztó hatása alól sem tudott még egyelőre kibontakozni, nem választhatja a QUESNAY által propagált korlátlan szabadságot. Még kevésbé támaszkodhatott azonban SMITH tanaira, tekintettel Anglia egészen egyedülálló, speciális gazdasági fejlődésére. Anglia a világon elsőnek végrehajtott mezőgazdasági és ipari forradalom, valamint a tengeri hajózás világkereskedelmi monopóliuma következtében a gazdasági fejlődésben lemaradt országokkal szemben a szabadkereskedelmen keresztül olyan versenypozíciót élvez, amely mindaddig, amíg a gazdasági fejlődésben való lemaradást az érintett országok nem képesek behozni, paradox módon az egyenlő feltételek mellett folyó nemzetközi kereskedelem legfőbb akadálya is egyben ez utóbbiak számára.⁵⁸

⁵⁶ SPENGLER, id. m., uo., 71. és köv. o.

⁵⁷ GAAL, id. m., II. r., 299. és köv. o., — az Ansichten, XII. fej.

⁵⁸ Uo., 90. és köv. o., — De Öc. Publ. Pol. XV. fej.

BERZEVICZY ezen meglátásainak óriási jelentőséget kell tulajdonítanunk a kapitalista gazdasági fejlődés, s főleg a külkereskedelmi elmélet átértése szempontjából. BERZEVICZY ezáltal magyar viszonylatban nemcsak az ún. nemzeti vagy természetes fejlődés LIST-féle iskolájának igen korai előfutárává vált, — előkészítve az utat LIST tanainak a recepciójához és KOSSUTH iparfejlesztési politikájának meghirdetéséhez,⁵⁹ — hanem tulajdonképpen még ezen is messze túlmenően látott bele e felismerés segítségével a kapitalista fejlődés perspektíváiba. Nem látszik megalapozatlannak megkockáztatni azt az állítást, hogy egészen korunkig, a szocialista gazdaságfejlődés kialakulásáig változta fel a kapitalista gazdasági fejlődés elméleti irányvonalát és ennek a fejlődésnek főbb konzekvenciáit.

BERZEVICZY ugyanis az Ausztriai Monarchia magyarországi és örökös tartományi részei közötti közgazdasági és politikai kapcsolat elemzésén keresztül világosan felismerte a gyarmati kereskedelmi rendszernek az egyenlőtlen gazdasági és társadalmi fejlődésen alapuló lényegét és az ebből folyó, nem egyenlő cserére alapított monopolista és kizsákmányoló jellegét. A gazdaságtörténet tanulmányozása meggyőzte őt arról, hogy nemcsak az individualisztikus filantróp és humanitárius — ha úgy tetszik szabadkőműves — szempontból, de az emberiség újkori politikai racionalista fejlődése szempontjából is elítélendő az a tökefelhalmozási folyamat, amelyet a kapitalista fejlődés képvisel, mert az emberiség nagy tömegei számára nem biztosítja a gazdaságilag potenciálisan benne adva levő elérhető jólétet.⁶⁰

Az európai országok viszonyait szem előtt tartva alapkövetelményként állítja fel BERZEVICZY azt, hogy a csere a profitmotivumon alapulóan, de a verseny fenntartásával, azaz egyenlő értékek cseréjén keresztül, kölcsönös előnyökkel folyják, — tehát a monopolista fejlődés kizárásával. Ugyanúgy követelménynek tartja a nemzetközi gazdasági téren azt is azonban, hogy az országok közötti verseny kizárjon minden olyan monopolista hasznot is, mely a nem egyenlő fejlődési fokokon álló országok termelési ágai közötti egyenlőtlen ár- és költségviszonyokból táplálkozik. Míg tehát BERZEVICZY egyik oldalról világosan látja a lefolyt gyarmati és világkereskedelmi fejlődés valódi természetét, sőt a kereskedelmi háborúknak a fejlődésben elfoglalt szükségszerű szerepét is a szabadabb világkereskedelem kialakítása érdekében, a másik oldalról jövőbeli követelményként az imperialista monopolista verseny helyett a békés világgazdasági együttműködést tartja szem előtt. Ez kizárná egyik ország gazdasági eszközökkel történő kizsákmányolását más országok részéről olyan külkereskedelmi szerződések kialakítása útján, amelyek ezeket a kondíciókat nemzetközi jogilag is statuálnák és így az egyenlő feltételeket az összes partnerek számára intézményesen biztosítanák.

A helyzet a kapitalista fejlődés során azonban távolról sem abban az irányban fejlődött, melyet BERZEVICZY kívánatosnak tartott, hanem a monopolkapitalizmus kialakulása felé — úgy, ahogy azt LENIN azonosította.⁶¹ Az imperializmusnak, mint a kapitalista fejlődés új szakaszának kialakulása, a kö-

⁵⁹ HORVÁTH, R.: Kossuth haladó gondolatai a londoni egyetemen tartott elméleti közgazdaságtani előadásaiban, Acta Univ. Szegediens., Jur. et Pol., Tom. X. Fasc. 3., 6. és köv. o.

⁶⁰ GAÁL, id. m., II. r., 242. és köv. o., — De Comm. X. fej., — továbbá 161. és köv. o., — De Cond. IV. fej., 89. és köv. o., — De Öc. Publ. Pol. XV. fej., 81. és köv. o., továbbá 89. és köv. o.

⁶¹ LENIN, V. I.: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, Lenin Válogatott Művek, 2. kiad. Budapest, 1949., I. köt. 913. és köv. o.

zel- és távol-keleti piacokért és a világ-újrafelosztásáért folytatott hatalmas gazdasági és politikai küzdelem egyre nagyobb erővel való kibontakozása és az I. világháború kirobbanása nemcsak LIST, de még BERZEVICZY munkáinak újrafelfedezését is magával hozta a fejlődésben lemaradt európai kontinentális országok igényeinek ideológiai alátámasztása érdekében,⁶² illetve azzal szemben⁶³ — és hasonló konstellációban még egyszer a II. világháború alatt.⁶⁴ E kérdéseket azonban sem az I., sem a II. világháború nem tudta megoldani — csak elodázní.

Az I. világháború utáni időszakban a világkereskedelem dezorganizálódásával első ízben merült fel világviszonylatban az egyenlő feltételek kialakítása a különböző államok részére. Az olyan idevágó erőfeszítések, mint a nemzetközi nyersanyagkérdés, a vámkérdés és valutakérdés megoldása és különösen a szegény és gazdag országok közötti ellentét, súlyos és megoldhatatlan gazdasági problémaként nehezdedtek az akkor megalakult Nemzetek Szövetsége szervezetére, melyet e kérdések megoldásának erkölcsi kötelezettsége terhelt.⁶⁵ A II. világháború után az ismételt és hasonlóan szétzilált világkereskedelmi viszonyok között az első világszervezet jogutóda, az Egyesült Nemzetek Szervezete, másodszer került szembe ezzel a kérdéssel, lényegesen rosszabb viszonyok között, mint amelyeket a BERZEVICZY által kítűzött racionalista eszmények feltételeztek. Megoldása már csak azért sem következhetett be, mert — mai terminológiával élve — a világpiaci független változó fennállása és gazdasági fejlődés egyenlenségei következtében kialakult gazdasági struktúrák eltérő és dinamikailag állandóan változó jellege folytán az állandó ár- és költségváltozások is elkerülhetetlenné váltak. Ezek a tényezők a gazdasági hatalom különféle formáinak fennállása folytán — a monopóliumoktól az oligopóliumokig bezárólag — lehetetlenné teszik a harmonikus együttműködést a hosszulejárátú tervszerű összehangolás bevezetése nélkül.⁶⁶

Az európai szocialista országok a II. világháború után a világtörténelemben először tettek kísérletet arra, hogy a gazdasági fejlődés és növekedés követelményeit olyan világkereskedelmi rendszerben valósítsák meg, mely más népek katonai és gazdasági leigázása nélkül — és ami még BERZEVICZY idejében nem merült fel — külföldi tőkebehozatal, illetve hitelfelvétel nélkül megy végbe. Ez az új fejlődés a gazdasági növekedés költségeit sem próbálja a katonailag vagy gazdaságilag elnyomott osztályokra, avagy a külföldi hitelen keresztül saját országa munkásosztályára áthárítani, hanem a gazdasági és társadalmi haladás belső eredményeinek metervezésével és egy megfelelő nemzetközi koordinációnak a segítségével valósítja meg.⁶⁷

E probléma egy további, világkereskedelmi viszonylatban nagy nehézségeket támasztó és nagy részben még megoldatlan része, a gazdasági fejlődésben elmaradt s túljajdonképpen az ún. „harmadik világot”⁶⁸ jelentő volt gyarmati

⁶² Vö. LIST: *Das Nationale System*, stb., id. kiad. Bevezető tanulmány, Prof. Dr. HANS GEHRING tollából, XX. és köv. o.

⁶³ CZÖBEL, E.: *Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról*, Közép-európai törekvések a XIX. sz. elején, Klny. a „Huszadik Század”-ból, Budapest, 1916.

⁶⁴ BOROTVÁS-NAGY, S.: *Közgazdasági művelődésünk kezdetei*, id. kiad., 207. o.

⁶⁵ *La Politique Commerciale entre les deux Guerres*, Société des Nations, Genève, 1938., és a szerző idevágó recenziója: *Közgazdasági Szemle*, 1947., 237. és köv. o.

⁶⁶ BOGNÁR, J.: *A nemzetközi kereskedelem tervezésének gazdaság-politikai háttere*, *Valóság*, 1966., 2. sz. 10. és köv., és kül. 12. o.

⁶⁷ Uo., és 13. o.

⁶⁸ *Le „Tiers-Monde”, Sous-développement et développement*, Institut National d'Études Démographiques, Travaux et Documents, No. 39., Paris, 1961.

vagy félgymarmati sorban levő országok gazdasági fejlődési problémáiból adódik. Ezek az országok feudális, vagy félféudális, sőt esetleg egyenesen rabszolga-jellegű gazdasági és társadalmi formációkból kívánnak a mai kor által megkivánt gazdasági fejlődési szintre felemelkedni. Gazdasági erőforrásaik azonban egyelőre nincsenek kellően kifejlődve ahhoz, hogy az ún. „történelmi fejlődés” következtében — tulajdonképpen a tőkés világkereskedelem kialakult rendszere következtében — előállott óriási fejlődési lemaradásukat behozzák. Ez a folyamat természetesen nem képzelhető el tisztán tőkebehozatali alapon sem, vagyis hazai dolgozó osztályaik gazdasági leterhelésével. Ez utóbbi megoldás a gazdasági fejlődés által támasztott költségeknek egy olyan gazdasági teherbírással nem rendelkező lakosságtömegre való áthárításával lenne egyértelmű, amely e terhek viselésére hosszú lejáratra nem volna képes.⁶⁹

Az Egyesült Nemzetek Szervezete által képviselt ún. „segélyprogramok” a kapitalista tőke kivételről részben eltérő sémájú hitel- és áruhitelnyújtással képelték el a probléma megoldását. Még amennyiben el is tekintünk e segélyprogramoknak a jelenlegi „hidegháborús” helyzetben játszott azon szerepétől, hogy a fejlődésben levő országokat a szálakon keresztül az imperialista világrendszerbe való betagozódásra kényszerítsék, e segélyek mértéke nincsen távolról sem arányban a fejlődésben levő országok előtt álló gazdasági fejlődés által támasztott feladatok nagyságával. E tény következtében a fejlődésbeli lemaradás nemhogy csökkenne, — de bizonyos mértékig még növekedő tendenciát is mutat.⁷⁰

Mindez arra utal, hogy a gazdasági fejlődésnek a fejlődés első szakaszában elsősorban a belső erőforrások kifejlesztésén és a belső piac kialakításán kell alakulnia, — lényegileg megközelítően egy hasonló sorrendben, ahogy mind Angliában, mind Franciaországban, mind Magyarországon a kapitalista fejlődés lezajlott —, tehát a mezőgazdasági bázis megerősítésén és az erre felépülő és erőteljesen kifejlesztett iparositáson. Mindezzel nem akarjuk azt mondani természetesen, hogy e fejlődés gyorsított típusa, — vagyis mind a hosszulejratú, mind a folyamatos tervezés szocialista jellegű típusának bevezetése és az ehhez szükséges nem csupán a mezőgazdaságra támaszkodó ipari bázis, de egy azon túlmenő nehézipari bázis megteremtése is nem merül fel egyidejűleg egy ilyen gazdasági növekedési problematika mai körülmények között való megoldásával kapcsolatosan. Mégis hangsúlyozni kívánjuk, hogy — éppen elsősorban a BERZEVICZY idejében még közel sem olyan hatalmas dinamikát felmutató népegyesülés tényezőinek hatása következtében a mai helyzetben a mezőgazdasági bázis alapvető kifejlesztésétől, mint követelménytől ez az új típusú növekedés sem tekinthet el.

BERZEVICZY külkereskedelmi nézeteinek vizsgálata ennyiben tehát saját korunk égető és megoldatlan problémáinak megoldásához is olyan elméleti háttérre képes nyújtani, amelynek tanulmányozása egyben a növekedési elmélet egy sajátos területén, a fejlődésben elmaradt országok problémáira vonatkozóan is alapvető analitikai jelentőséggel bír.

⁶⁹ BOGNÁR, id. m., 14. és köv. o.

⁷⁰ Uo., és kül. 16. o.

IV.

BERZEVICZY azon gazdaságpolitikai elgondolásainak vizsgálata, melyek a világkereskedelemben való bekapcsolódás céljára kidolgozott javaslataival állnak összefüggésben, valamint ezekre alapozott elméleti állásfoglalásai során már számos olyan elméleti kérdést érintettünk, melyek BERZEVICZY-nek nemcsak e speciális, de a végső közgazdasági kérdésekben való állásfoglalására is világot vetnek.

Az alábbiakban most arra összpontosítjuk vizsgálódásaink érdemét, hogy e végső közgazdasági kérdésekben elfoglalt álláspontját rendszeres elemzés alá vegyük, — azt az elméleti vezérfonalat követve, melyet utolsó, posthumus munkája, az 1819-ben írt, de először csak 1902-ben, GAÁL fordításában megjelent politikai gazdaságtani vezérfonala képvisel.

E mű tükrözi BERZEVICZY közgazdasági eszmekörének hosszabb ideig, több mint húsz éven át tartó kifejlődését és annak végső sommázatát. Mind ezt annak ellenére, hogy ebben a műben a kifejtés tisztasága és világossága már nem áll azon a magas fokon, mint BERZEVICZY korábbi munkáiban, — ahogy ennek egyébként maga a szerző is tudatában volt. Utolsó munkájának III., az értékről és árról szóló fejezetében ezt a felismerést a következőképpen fejezte ki: „... Előtérbe tolulnak eszméim, megtorlódnak és hullámszanak, kiöntéssel fenyegetnek. Türelmet kell kérnem, — ahogy azok kissé lehiggadnak, majd sorjában egyenként és külön fognak ismét előjönni...”¹ A nagyobb szellemi koncentráció hiányának azonban felfogásunk szerint nem csupán az ekkor ötvenhatodik éve körül járó, súlyosan beteg szerző testi és lelki csapásoktól megtört szellemi állapota, vagy legalábbis nem elsősorban csak ez lehet a magyarázata, — sokkal inkább összefüggésben lehet ezzel a választott feladat nagysága és annak önmagában is igen bonyolult természeté.

Az eddigiekben már számtalan utalás történt arra, hogy a kifejlődésben levő kapitalista közgazdaságtan eszmevilága milyen számos szállal kapcsolódott a korábbi, nem teljesen kapitalista alapon álló közgazdasági nézetekhez, vagy azok egészen rudimentáris, ellentmondásokkal teli csiráihoz. Nem egy hivatkozás történt arra is, hogy e fejlődési folyamat során a kialakuló kapitalista közgazdaságtan sokszor hogyan mellőzte osztály- és pártérdekből a már rendelkezésre álló, kitermelt és csaknem kész és elméletileg is helytálló alkotóelemeket. De előfordult ez egész egyszerűen elnézésből, a szakirodalom kellő ismerete hiányában is. Az ilyen és hasonló fejlődés gyakran vezetett a tudományos analízis történetében oda, hogy — sokszor pusztán irracionális tényezők hatására is — a tudomány fejlődése nem azt az egyenesebb utat futotta meg, melyet a tényleges helyzet és a valóságosan lefolyt fejlődés lehetővé tett volna. Ehelyett meglehetősen nagy kerülőkkel és vargabetűkkel kanyaro-

¹ GAÁL, id. m., II. r., 22. o., — De Öc. Publ. Pol.

dott végül is arra a pontra, ahonnan kedvezőbb esélyek mellett már korábban az egyenes utat követhette volna.²

A közgazdaságtudomány fejlődése a XVIII. és XIX. század fordulóján tipikusan ebben a meglehetősen zürzavaros fejlődési stádiumában leledzett, mint egy teljesen új, és ekkor még a kapitalista fejlődés kezdeti szakaszának fejlődését általánosító társadalomtudomány. Még sokkal inkább ez volt a helyzet a magyarországi viszonyokra nézve, ahol e tudomány még a feudális viszonyok talaján kívánta az emelő szerepét betölteni annak a BERZEVICZY GERGELY-nek a kezében, akit a mostoha korviszonyok megfosztottak attól a lehetőségtől, hogy kvalifikált államférfiúként küzdjön hazája haladásáért.

BERZEVICZY dialektikus gondolkozási készségére vall, hogy e helyzet előnyös oldalait felismerte és felvette a sors által odadobott kesztyűt. Ezért mondta el BACON-nal együtt már 1808-as munkája előszavában azt, hogy „... A tudomány és az irodalom, amennyiben a közügyek vitelének előmozdítására vonatkozik, azt célozza, hogy a dolgok gondos megítélésével kezdessenek meg és intéztessenek. Bár az e feladatok megoldásában jártas emberek az ilyen ügyek bonyolítására igen alkalmasak, mégis a legmagasabbszintű vélemények kialakításában szerencsésebbek az otthon dolgozó, irodalmi működéssel foglalkozó férfiak... ”³

BERZEVICZY ezt a végső tudományos szintézis iránti igényt önmagával szemben akkor emelte a legmagasabbra, midőn élete végén a még ki nem alakult magyar kapitalista közgazdaságtudománynak egy olyan kézikönyvszerű összefoglalását kívánta nyújtani, mely a magyar nemesi vezetőréteg könnyű és világos eligazodását és orientálódását ebben az új tudományban lehetővé tette volna. Ezt a célkitűzést szóban forgó műve előszavában a következőképpen öntötte formába: „... Nem rendszeresen, minden részre általában kiterjedő, beható módon, hanem töredékesen és népszerűen akarom a politikai gazdaságtant tárgyalni és Magyarország jeles karainak és rendjeinek emlékezetébe idézni, hogy azok, akik az ő hivatásuknak és foglalkozásuknak szentelik magukat, e tudomány haladásának megismerése céljából könnyűszerrel annak egy kidolgozott kézikönyvét találhassák fel benne... ”⁴

BERZEVICZY világosan látta azt is ezzel kapcsolatban, hogy ezidőre az államtudománynak két fő része alakult már ki, — úgymint a jogtudomány és a közgazdaságtudomány. Míg az elsőt ARISTOTELES óta művelik, „... Az utóbbit, tudniillik a közgazdaságtanról szóló részt, a régiek kevésbé ismerték és csak az újabb időkben kezdték azt művelni. Az angol SMITH a gazdaságról írt munkájában először törte meg a jeget és keltette fel ezáltal a közfigyelmet. STEWART (STEUART), RAYNAL, MIRABEAU, SAY, LUDEN és SODEN erről a tárgyról mélyrehatóan és éles elmével írtak. Mindazonáltal nem elég tisztult és népszerű még ez a tudomány, — a gyakorlati életre azonban fokozatosan és — amint kell — mérséklettel és bölcsen alkalmazzák már Európa egyes államaiban... ”⁵ Mindez arra vall, hogy BERZEVICZY tisztában volt azzal, hogy a modern — kapitalista értelemben vett — államigazgatásban a gazdasági igazgatás szerepe legalábbis egyenlő fontosságú helyet foglal el a jogi igazgatás mellett. Noha „expressis verbis” utal a közgazdaságtudomány nem kellő fejlettségére, — a gazdaságpolitikai alkalmazás lehetőségét nemcsak hogy nem tartja

² SCHUMPETER, id. m. 376. o.

³ GAÁL, id. m., II. r., 259. o., Ansichten, Előszó.

⁴ Uo., 6. o.

⁵ Uo., 5. o.

kizártnak, de egyenesen szükségesnek és hasznosnak vallja: „... A közgazdaságtan nemcsak hasznos, de szükséges is. Kell, hogy azt az állami ügyeket intézők és más hivatott személyek műveljék és mindinkább közkeletűvé tegyék. Sokkal kevesebb akadállyal küzdenének üdvös tevékenységük kifejtése közben a kormányok is, ha ez a tudomány népszerű lenne... ”⁶

A munka nyelvezetének megválasztását, a latin nyelvű kifejtést is ez a hazai kapitalista fejlődést elősegítő utilitárius cél determinálta BERZEVICZY-nél. Az előszóban kifejtettek szerint: „... Magyarországon a karok és rendek örvendenek a törvényhozási és közigazgatási hatalomnak. Azt hiszem, hogy nemes ember létemre nekem nemcsak hogy érdemes, de kötelességem is erről a tárgyról népszerűen értekezni. Mindezt pedig latinul teszem, mert az a meggyőződésem, hogy Magyarországon más törvényes és uralkodó nyelv nem is lehetséges... ”⁷

Ez utóbbi közjogi és nemzetiségi politikai vonatkozású passzus utal már arra, hogy BERZEVICZY-nek sajátos álláspontja volt Magyarország állami fejlődésének ebben a kulcskérdésében, — a nyelvkérdésben. Ez az álláspontja visszahatott a közgazdaságtan, mint tudomány elnevezésének kérdésére is. Egyelőre azonban bevezetésül e fejezethez BERZEVICZY utolsó munkája fő célkitűzésének leszögezését tartottuk a lényegesnek, miután ez a célkitűzés messzemenően determinálta azt az analitikai kifejtést is, melyet BERZEVICZY a tőkés közgazdaságtan rendszeres elméleti exponálásának fokozatos megközelítésénél alkalmazott.

Ennek elemzését annak kiemelésével kívánjuk kezdeni, hogy BERZEVICZY megközelítésének hangsúlyozottan tőkés jellegét az mutatja a legjobban, hogy rögtön az első két fejezetet a tőke és a profit elméletének szentelte, — elsősorban SMITH alapvető művének fő megállapításaira alapozva. Beiktatott azonban számos más olyan gondolatot is ide, melyek a SMITH-féle rendszerrel nem mindig harmonizálnak — azon hol túlmennek, hol pedig elmaradnak mögötte. Ez az eklektikus vonás nem feltétlenül BERZEVICZY jobb vagy rosszabb teoretikus készségének, illetve analitikai megközelítésének az eredménye, hanem igen sokszor az elmaradottabb hazai viszonyokra való alkalmazás lehetetlenségével függ szükségszerűen össze. Arra is találunk példákat azonban, hogy BERZEVICZY finom elméleti érzékkel mellőz olyan elméleti tételeket, melyek elméleti tisztasága vagy tisztázottsága saját korában még valóban nem volt kielégítő, vagy legalábbis számára nem volt elfogadható.

Az elméleti közgazdaságtani mű kézirata „in medias res” a nemzeti vagyonyosságra vonatkozó vizsgálatokat a tőke fogalmából vezeti le. Az I. fejezetben a tőke fogalmát BERZEVICZY a SMITH-féle tradíciókhoz híven a vagyon, közelebbről a reálvagyon fogalmából fejti ki, méghozzá mint nemzeti vagyonyosságot, — noha ezt a terminológiát kerüli és helyette általában „közvagyonosságot” mond.⁸

BERZEVICZY kiindulása látszólag teljesen megfelel a reálmegközelítésnek nevezett azon elképzelésnek, mely a fő közgazdasági folyamatok anyagi javakon és szolgáltatásokon keresztülli megközelítéséből indul ki és az ezekre vonatkozó döntések, illetve az ezeken alapuló összefüggések alapján kívánja a közgazdaságtan alapkérdéseit kifejteni.⁹

⁶ Uo., 8. o.

⁷ Uo., 6. o.

⁸ Uo., 9. o., — I. fejt.

⁹ Vö., SCHUMPETER, id. m., 276. és köv. o.

Annyiban mégsem teljesen következetes, hogy mesteréhez — SMITH-hez — hiven, gyorsan a monetáris megközelítés vonára tereli az expozíciót, ami egyben a makroökonómiai megközelítést is megkönnyíti. BERZEVICZY tehát, akár csak SMITH, a vagyon fogalmából indul ki a tőkefogalom kifejtésénél. A közvagyonosságot mint a magánvagyonosság összegezését fogja fel és azt hangoztatja, hogy a magánvagyonosság keletkezteti a közvagyonosságot is végeredményben. Ezzel kapcsolatban azonban — tekintettel a Közép-Európában elterjedt merkantilista tanokra — külön is aláhúzni kívánja, hogy az uralkodó jóléte is elsősorban az így felfogott közvagyonosságtól függ. Más szóval elavultnak tartja már a domaniális javakra alapított közvagyonossági szemléletet, mely a kameralista szerzők körében még sokáig uralkodó álláspont volt.¹⁰

A közvagyonosságnak azonban BERZEVICZY — tekintettel a magyar nemesség feudális kiváltságaira és adómentességére — egyben morális színezetet is kíván adni. Ezt arra való hivatkozással teszi, hogy amennyiben az állam érdeke megkívánhatja, hogy az állampolgárok életüket is feláldozzák érte, — mennyivel inkább megkívánható szükség esetén a magánvagyon feláldozása is közélokra. Az állam feladatának tekinti egyébként a vagyonosság fokozását nemcsak a gazdálkodás és a termelőerők fejlesztésén, de a közműveltség emelésén, sőt az emberi természet nemesítésén keresztül is, — azaz végeredményben a köznevelés felhasználásával is.¹¹

Megismétli BERZEVICZY ezzel kapcsolatban SMITH azon, ugyancsak nagy irodalmi múltra visszatekintő megállapítását is, hogy a magánvagyonosodási törekvések elítélendő formái is járhatnak a közösségre nézve hasznos kihatásokkal, — de erre minden kvalifikáció nélkül, inkább csak jelszószerűen hivatkozik. A későbbiek során kifejtett nézetei ezzel a jelszóval egyébként ellentétben is állanak. Amidőn ugyanis a közvagyonosság mértékéül — korábbi munkáival összhangban — a nép széles rétegeinek jólétét fogadja el, — illetve azt, hogy közülük egyre kisebb rétegre szoríttassék le az inségesek számaránya —, lényegileg túlmegy a társadalmi összvagyonosság minden specifikáció nélküli növelésének makroökonómiai fogalmán és annak osztálytartalmat ad. Ezzel a felfogásával végeredményben az elosztási problémát élezi ki nemcsak a közgazdasági, de szociológiai értelemben is a magyar parasztságról szóló 1804-es monográfiája tanulságai alapján.

A társadalmi összvagyonosság tehát nem egyszerűen az összlakosság statisztikai átlagaként kialakuló fejkvóta. Noha statisztikai fogalmon épül fel ez is, annyiban mégis eltekint a vagyont akkumuláló rétegtől, hogy az ún. „alsó osztályok” átlagos életszínvonalára van elsősorban tekintettel. Más szóval a javak egy olyan makroökonómiai agregátuma, mely az utóbbi realizálását segíti elő. Ezzel kapcsolatban nagyon röviden utal BERZEVICZY arra is, hogy az ilyen szociális értelemben vett közvagyonosságnak nincs felső határa, vagyis „... nincs olyan fok, amelyen túl gazdagodni ártalmas lenne...”¹²

Ez nyilvánvaló utalás a középkorias, „luxusellenes” beállítottságra, amelylyel BERZEVICZY már korábbi munkáiban is szembeszállt. Itt erre a kérdésre már részletesebben nem tér ki, — ezzel kapcsolatban csupán arra hivatkozik, hogy a vagyonosságnak, illetve jólétnek kimeríthetetlen erőforrásait alkotják a természet termelő ereje és az emberi gazdálkodás. Röviden utal az új tömegfogyasztásra alkalmas élelmiszerek elterjedésére, — mint amilyenek a kávé, a

¹⁰ Uo.,

¹¹ GAÁL, id. m., II. r., 9. o.

¹² Uo.,

burgonya és a répacukor —, valamint az új fizikai és műszaki, sőt orvosi találmányokra, — akárcsak az iránytű, puszkapor, könyvnyomtatás, gőzgép, villamosság és himlőoltás —, amelyek szerinte forradalmian alakították át a vagyonság szempontjából az egyes államok helyzetét. BERZEVICZY, mint látható, csalthatatlan érzékkel emeli ki azokat a legfontosabb fejlődési mozzanatok a kapitalista termelőmód kialakulásának technikai és termelési vívmányai közül, melyeket valóban döntőnek kell tekinteni. Ezekre hivatkozott később maga a „Kommunista Kiáltvány” is.

Ebből a gondolatmenetből exponálja a tőke szükségességét, — mint amely a vagyonság és gazdagság fő feltétele. Megfogalmazása szerint: „... Tőke az, ami a szükségletek fedezése után készen fennmarad. A magántőke a magánosok javainak bőségében áll... A köztőke magában foglalja az ország egész feleslegét, minden ingót és ingatlant, a munka és gazdálkodás minden nemét, a terméset minden jószágát és adományát, minden emberi képességet és erőt, a testeket, az értelmieket és erkölcsieket és a közműveltség minden ágát...”¹³ Első megközelítésben tehát BERZEVICZY a tőkét azon jószágfeleslegnek tekinti, mely a fogyasztásra szánt javak levonása után, mint termelésre alkalmas jószág fennmarad, — vagyis akárcsak QUESNAY, TURGOT és SMITH, a tőkét reáltermelési tényezőként fogja fel.¹⁴

Fel kell figyelniünk itt azonban arra, hogy BERZEVICZY sem itt, sem a továbbiakban nem teszi magáévá SMITH sok félreértést és vitát kiváltott álló- és forgótőkére vonatkozó megkülönböztetését. Ehelyett kitart a célszerűbbnek látszó magán- és köztőke megkülönböztetés mellett és az utóbbihoz kapcsolódva, — inkább LAUERDALE és SAY felfogásához közeledve¹⁵ —, általában nemcsak a materiális jószágokat, hanem az emberi szolgáltatásokat is belefoglalja a tőkefogalomba. Ezzel megteszi azt a fontos megkülönböztetést, melyet később WALRAS is megtett, majd főleg MARX aknázott ki politikai gazdaságtani és szociológiai értelemben, — ebből vezetve le a munkaerőnek, mint termelési tényezőnek eladására, illetve kizsákmányolására vonatkozó elméletét.

Igaz, — SMITH is beszélt „az ország lakosságának megszerzett és hasznos képességeiről” — „acquired and useful abilities of all the inhabitants” —, ami szintén utal a szolgáltatásokra, de nem beszélt itt a természetről, mint termelőtényezőről. Csupán azt hangsúlyozta inkább ki, hogy a reáltőke pénz alakját is öltheti.¹⁶ BERZEVICZY ezzel szemben azt húzza alá, hogy nemcsak pénzből állhat a tőke, noha „... Közönségesen a készpénz és az elhelyezett pénz tőkének nevezetik s ki annak birtokában van, tőkésnek mondatik...”¹⁷

Ezután BERZEVICZY gondolatmenetét azzal folytatja, hogy a gazdasági gyarapodás, ha úgy tetszik — ahogy az „Elmélkedések” című fejezetben precizirozza —¹⁸ az „újratermelés”, nem létezhet tőke nélkül. Ehhez azonban a tőkék széles körű társadalmi megoszlását is szükségesnek tartja. Világosan látja tehát a tőkefelhalmozás azon hátrányos történelmi tendenciáját, mely polarizálja a tőkét a társadalom egyetlen osztálya kezében a többi osztályok rovására: „... minél jobban lehatol az alsó osztályokig a tőketulajdon, annál erősebb és hatalmasabb az állam... Ha a tőkék tömege kevesek kezében halmozódik fel, nemcsak megszűnik hasznosnak lenni, hanem még ártalmas is lehet. Ebből torz

¹³ Uo., 10. o.

¹⁴ SCHUMPETER, id. m., 322. és köv. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ GAÁL, id. m., II. r., 7. o.

¹⁸ Uo., 77. o., — XV. fej.

egyoldalúság támad: a gazdasági test egyik fele vérbőségben, a másik a vérszegénységben fog szenvedni. Néhányan túl hatalmasakká, mások pedig nyomorultakká válnak...¹⁹

Ez a passzusa BERZEVICZY-nek már éles ellentétben van tulajdonképpen a „magánvétek közhasznúvá válásának” jelszavával és meglepően világos fogalmazását adja a tőkefelhalmozás egyoldalú folyamatának, — akárcsak korábban SÜSSMILCH szociológiai jellegű népességtudományi fejtegetései. Mindezt anélkül azonban, hogy ebből a kapitalista fejlődés egy valamiféle harmadikutas megreformálásának tervét dolgozná ki a porosz lelkészhez hasonlóan.²⁰

E kérdésre BERZEVICZY még egyszer visszatér a XV. fejezetben, a már említett ún. „Elmélkedések” című részben. Itt mutat rá arra a tényre, hogy a nemzet nagy részének a nyomora okozza az elnyomatást egyrészt és a zendüléseket, a forradalmakat másrészt. Történelmi példaként Angliára hivatkozik, ahol a vagyon egyenlőtlen megoszlása veszélyes politikai helyzetet alakított ki: „... Habár annak milliomosai észszerűtlen és erkölcstelen fényűzéssel nem sérültek ugyan a közérzületet, — mégis, a munkásnépesség nagyrésze napibérből él, mely — ha nincs elegendő munka — a szegénységet annál sanyarúbban érzi meg, minél inkább saját helyzetéhez viszonyítva méri azt a nagyvagyonnak és az államháztartási bőségnek a mértékével...”²¹

Ezt a gondolatot azzal fűzi még tovább, hogy miután a vagyonosság viszonylagos fogalom, — ez az angliai „veszély” annak ellenére fennáll, hogy „... Aki Angliában szegény, azt másutt jómódúnak tartják...”²² E gazdasági eredetű küzdelmeknek az angol alkotmány újabb módosításában kell kifejezésre jutni. Véleménye szerint Angliában csak azért nem tört ki újabb forradalom, mert az angol alkotmány mindenkinek megadta már eddig is a polgári jogokat. Ez a figyelmeztetés nyilvánvalóan a magyar nemesi uralkodóosztály címére szól szintén és ez a passzus aligha emelte volna a kézirat lenyomatása esetén BERZEVICZY népszerűségét a hazai nemesi körökben.

A tőkefogalom kifejtését BERZEVICZY a „termékeny tőke” és „meddő tőke” közötti megkülönböztetéssel folytatja, majd rámutat, hogy az arany és ezüsttárgyakban, fényűzési cikkekben teaurált kincs sem haszontalan jószág, éppen azon tulajdonsága által, hogy szükség esetén a termelésbe fektethető.²³ Csak ez az egy közvetett utalás található tehát BERZEVICZY-nél a megtakarításra mint a tőkeképződés forrására, — noha ezzel mind TURGOT, mind SMITH meglehetősen részletességgel foglalkoztak.²⁴ Ezt a kérdést BERZEVICZY később, az egyéni takarékoság összefüggései kapcsán tárgyalta a „luxus-problémája kapcsán és mellékesen utalt arra, hogy a „szorgalmas termelők” kölcsön-szükségletére is felhasználható. Ezután adja SMITH, BECKE és KRUG alapján a nemzeti tőke, illetve a nemzeti vagyon becslését, — hozzátéve, hogy SMITH nem vette itt statisztikailag figyelembe a külföldi áruban, papírpénzben és munkaértékben, valamint szellemi tehetségben lekötött köztőkét, holott a korábbiakban kifejtett felfogásnak megfelelően ezt is figyelembe kellene venni.

Utal viszont BERZEVICZY röviden itt a monetáris megközelítés problémájára. Nemcsak annyiban, hogy a készpénzt és az ún. teaurált metallikus pénzt is hajlandó a vagyon képviselőjének — potenciális tőkének — tekinteni, hanem

¹⁹ Uo., 10. és köv. o., I. fej.

²⁰ HORVÁTH, R.: „L' Ordre Divin” de Süßmilch, Population, 1962., No. 2. 286. o.

²¹ GAÁL, id. m., II. r., 90. o., — XV. fej.

²² Uo.

²³ Uo., 11. o., — I. fej.

²⁴ SCHUMPETER, id. m., 314. és köv. o.

abban a formában is, hogy nemcsak a pénz tömegének növekedésére, de a forgási sebesség növekedésére is hivatkozik a papírpénz, illetve bankjegy kifejlődésén keresztül. Ez utóbbi szerinte az a tényező, mely a vagyonosság korlátlan kiterjesztésének szükségleteihez akkor is képes alkalmazkodni, ha a forgalomban levő fémpénz mennyisége nem is változna lényegesen.²⁵ Ennyiben tehát már BERZEVICZY túlmegy azon a szimpla metallista felfogáson, melyet SMITH és elődei, főleg HUME, GENOVESI, GALIANI és BECCARIA képviseltek.

Még kifejezettebben vette figyelembe BERZEVICZY nemcsak a pénzmenynység változását, de a forgási sebesség változását midőn azt hangsúlyozta, hogy „... egy és ugyanazon arany, gyors forgalma által, ezer aranyat is képvisel...²⁶ Ezzel ugyanazt az alapvető összefüggést húzza alá, mint CANTILON, — aki először szögezte le kétséget kizáróan, hogy a pénz forgási sebességének gyorsulása egyenlő tulajdonképpen a pénzmenynység növekedésének a hatásával.²⁷ Hogy azonban alapvetően mégis az általa használt tőkefogalom közelebb van a reál-, mint a pénztőke fogalmához, azt éppen a pénzről szóló IX. fejezet bevezető mondata mutatja. Ebben BERZEVICZY mégegyszer leszögezi, hogy „... A tőke készletből álló értékűség. Ez alatt minden termelvény, minden gazdasági erő és minden pénz értetik. A tőkének gyümölcsözni, használatban és mozgásban kell lenni, forognia kell, cseréket és adásvételeket kell előidéznie...²⁸ Más szóval a termelő készlet, a „stock” értelmében hivatkozik a tőke fogalmára a pénztőkével való összefüggésben is.

Ez a kérdés átvezet már az általa kifejtett kamatelmélet taglalásához, amelyet GAÁL annakidején azzal a megjegyzéssel kommentált egy idevágó lábjegyzetben, hogy: „... Itt minden kétséget kizáró módon tűnik ki, hogy a klaszszikus nemzetgazdasági iskola, mely a „profit”-ot és az „interest” szintén nem különböztette meg eléggé, mely befolyást gyakorolt B. G.-re.”²⁹

BERZEVICZY vonatkozó passzusa kétségkívül a pénzkamat középkorias fogalmától való nehéz elszakadásra és a korai kapitalista kamatelmélet befolyására utal. Ez utóbbi — mint ismeretes — azon az állásponton volt, hogy az üzleti célra kölcsönadott pénztőke kamata a normális üzleti profitnak a kölcsönadóra való átruházásával egyenlő, — továbbá hogy maga a normális üzleti profit viszont a fizikai termelőeszközök hozadékával egyenlő, ideértve a munkaerő fenntartásához szükséges létfenntartási kiadásokat is.

BERZEVICZY fogalmazásában ez az összefüggés így hangzik: „... A kamatot is, mint a tőkét, általános értelemben lehet venni, nem szűkítve le ezt az elnevezést csupán a pénz kamatára, — mely annak mintegy részét képezi, — hanem mindent belevéve, ami eladás, tőkeelhelyezés, üzérkedés és kereskedés, valamint ipárfolytatás révén hasznot nyújt. Ha pedig a tőkét tulajdonosa valakinek kölcsönadja, akkor ilyen értelemben magának tőkehasznot köt ki...³⁰ A profitot tehát ilyen értelemben elsősorban a reáltőkejavak birtoklása biztosítja és csak másodsorban azon pénzkészlet birtoklása, mely a kölcsönadó tulajdonát képezi. Ezért hangsúlyozza BERZEVICZY a tulajdonjog szilárd módon biztosított voltát is, — az „üzérkedés” kifejezés alatt pedig talán azt a kockázatot kell nála érteni, ami e termelő felszerelések felhasználásából adódik. BERZEVICZY végéredményben utal tehát itt mindazokra a tényezőkre, melyeket SMITH is

²⁵ Uo., 292. és köv. o.

²⁶ GAÁL, id. m., II. r., 11. o., I. fej.

²⁷ SCHUMPETER, id. m., 319.

²⁸ GAÁL, id. m., II. r., 49. o., — IX. fej.

²⁹ Uo., 15. o. lábjegyzete, — II. fej.

³⁰ Uo.

említ és melyek az utóbbin keresztül a XIX. századi angol klasszikus elmélet integráns alkotó részeivé váltak.³¹

A kamat magasságával kapcsolatos fejtegetések — BERZEVICZY definíciójából kifolyólag — egyben a profit magasságának magyarázatát is adják, — anélkül, hogy lényeges különbséget kellene ily módon tenni „kamat” és „profit” között. E magyarázat szerint a profit ott lesz magas, ahol a gazdasági élet virágzik és a haszonszerzési alkalom kedvező. Alacsony lesz viszont ott, ahol az üzleti élet akadályai túltengőek. BERZEVICZY nem veszi észre e fogalmazással kapcsolatosan azt a tényt, hogy a profit és kamat között negatív korreláció áll fenn, — ahogy ezt már TURGOT megállapította³² —, vagyis hogy a reál-tőke bősége, sőt — ha úgy tetszik — a megtakarítások bősége alacsony tőkekamattal jár együtt, és megfordítva.

BERZEVICZY e tévedése azonban egyezik SMITH tévedésével, miután ez utóbbi sem választotta el a két tényezőt egymástól. Így első megközelítésben a kamat csökkenő tendenciáját azonosította a profit csökkenő tendenciájával.³³ Amennyiben ugyanis a kamatot a kölcsönzött pénz árának tekintjük, — ahogy ezt mind LOCKE, mind SMITH és maga BERZEVICZY is felfogta —, úgy a piaci pénzkínálat az üzleti élet állapotától függően a kölcsönözhető tőkék kamatát a profitkilitásokkal együtt emeli, vagy süllyeszti. Ezt egyébként a „kölcsönözhető tőkére” vonatkozó és a svéd iskola által kifejtett XX. századi elmélet — a „loanable-funds theory” — is ilyen értelemben állapította meg.³⁴ BERZEVICZY fogalmazásában ez az elmélet így hangzik: „... A tőkehaszon itt a szerződő felek akaratától függ. Ezen akaratukra pedig különböző körülmények gyakorolnak befolyást, — így például, hogy van-e tőkepénzes és minő ezek versenye, milyen a gazdálkodás sikeres vitelének lehetősége és minő kilátás van haszonra és hogy vajon az üzérkedés könnyű-e. Magas lesz a kamat ott, ahol a szerzés alkalma kézenfekvő, az ipar és kereskedelem virágzik, a pénzforgalom gyors és a tulajdonjog minden esetben biztosítottnak tekinthető. Alacsony lesz ellenben a kamat ott, ahol az ipari tevékenységnek akadályai vannak, a kereskedelem pang, az üzleti élet bágyadt, az elméket a restség tartja fogva és az erőket a kétségbeesés zsibbasztja el. A magas kamat a gyarapodás jele, a leszálló pedig a hanyatlásé...”³⁵

BERZEVICZY-nek ez az elmélete ellentétes azonban SMITH azon megállapításaival, melyek a továbbiakban kifejezetten a pénztőkére vonatkozóan oda konkludáltak, hogy a kamatláb a gazdag országokban alacsony, a szegény országokban viszont magas, — más szóval ez utóbbiakban ez a fejlődés éppen a kapitalista osztály kialakulásának, illetve érdekeinek nem kedvez. Ez utóbbi problémát BERZEVICZY is észlelte annyiban, hogy az elképzelése szerinti magas kamatlábat felmutató, tehát prosperáló országban is tovább emelkedhet a kamatláb magassága, a kívánatos mértéken túl is. BERZEVICZY azonban ezt a monopolhelyzetek kialakulásának és befolyásának tulajdonította, vagy esetleg egy papírpénzinfláció következményének, — amennyiben kifejezetten kapitalista viszonyokról van szó. Más oldalról kapcsolatba hozta azonban a kamatláb magasságának kérdését a feudális fejlődés maradványaival és a kapitalista termelőmód kifejlődésének szükségszerű menetével is. BERZEVICZY idevágó fej-

³¹ SCHUMPETER, id. m., 331. és kül. 333. és köv. o.

³² Uo., 332. és köv. o.

³³ Uo., 333. o.

³⁴ Uo.

³⁵ GAÁL, id. m., II. r., 15. o.

tegetései — úgy tűnik — egy bizonyos fokig már a SMITH által az árelmélettel kapcsolatban kifejtett és soha nem bizonyított azon jelszószerű tétel hatása alatt állanak, melynek értelmében a monopólár minden körülmények között a legmagasabb ár, míg a szabad versenyben kialakuló ár mindig a legalacsonyabb, — legalábbis hosszabb lejáratra. Ez lenne ugyanis a SMITH szerinti egyensúlyi ár kialakulásának a közgazdasági törvényszerűsége.³⁶

Ezt a tételt BERZEVICZY a kamatláb kialakulására is alkalmazza, midőn azt fejtegeti, hogy: „... A kamat vagy természetes és jogosult, vagy nem az. Az első esetben felesleges azt hatóságilag megállapítani. A második esetben, — ha tudniillik az nem természetes —, a kamatrögzítés csak átmeneti hatállyal fog birni és a kamat saját mozgása által megváltozik. Ekkor nem rögzítésére, hanem megsemmisítésére kell gondolni — és a csalás megbüntető. A kamat igen sok autonóm ok és körülmény nehezen megismerhető láncolatának eredménye. Ezért a leghasznosabb eljárás azt saját természetes menetének átengedni, ilyenkor egyes esetekben, hullámozva, ugyan erősen felszökik, de azután éppen e hullámozás következtében magától a méltányosság mértékére süllyed vissza. Sokkal többet árt, mint használ az, ha egyes esetek miatt az egész kamatmozgást megzavarják, — ez nagyobb zavart okoz, mint aminő különben bekövetkeznék. Nem csupán a közvetlen, hanem a közvetett, az egész folyamatra kiterjedő hatást is szem előtt kell tehát tartani...³⁷

BERZEVICZY felfogása szerint egyébként a kamatszabályozás mellett, illetve annak eltörlése ellen, mindig az egyoldalú magánérdekek emelnék hangot, valamint közrejátszik ebben „... az uzsora és annak közönségesen elfogadott fogalma, mely sokakat kísértet módjára ijesztget...³⁸

Az uzsoraellenes törvényhozás kialakulását és a kamatmaximálásra irányuló törekvéseket BERZEVICZY a népvándorlás és a feudalizmus alacsony gazdálkodási és műveltségi színvonalával hozza kapcsolatba. E viszonyok nem tették lehetővé a pénz felhalmozódását a szükséges-mértékben, s ennek következtében a pénzkamatot igen magasra szöktették fel. Ez vezetett szerinte a pénztelenek, különösen a pénztelen hatalmasok uzsoraellenes törekvéseire és az ezzel kapcsolatos törvényhozásra. E törvényeket azonban — BERZEVICZY meglátása szerint — soha nem tartották be: „... Egy esetre, — melyben azokat figyelembe vették —, ezer jutott, melyben nem is hederítettek rájuk, — így az úgynevezett kamat még magasabbra szökött fel. Miután az ipar és kereskedelem újra féléledtek, az efféle törvények érvénye eltűnődedett... (noha) ... papíron megmaradtak és maguk a törvények őrei is semmibe vették azokat...³⁹

BERZEVICZY további érveket is hoz fel a kamatmaximálás ellen és a szabad tőkés vállalkozás mellett a következőképpen: „... Ha szabad a kereskedelem üzleti tőkéjének 100%-os hasznot hozni, miért nem hozhatna a kamat 25%-ot, ha a pénz például annak adatik kölcsön, aki ezt a rengeteg nyereséget kapta...⁴⁰ Itt már nyilvánvalóan a kapitalista profit korlátlansága mellett folyik az érvelés, mellyel maga is szembeállítja, egy másik passzusában a pénzületeket, „... midőn a tőkehasznot a szorosabb értelemben vett kamatnak nevezzük...⁴¹ Mindkettő szabályozását azonban eleve helytelennek tart-

³⁶ SCHUMPETER, id. m., 307. és köv. o., és kül. 309. o.

³⁷ GAÁL, id. m., II. r., 16. o.

²³ Uo.

³⁹ Uo., 17. o.

⁴⁰ Uo., 16. és köv. o.

⁴¹ Uo., 16. o.

ja, „... mert a kamat mindenütt, a közönséges javaknál és a pénznél, ugyanazon természettel bír, melynél fogva vagy az egész közgazdasági rendszerben meg kell azt szabni, vagy annak egyik részében sem...⁴²

Mint említettük, BERZEVICZY a magas kamatláb okai között a tőke-monopóliumot, az általános gazdasági fejletlenséget és az inflációs áremelkedések esetét említi, — ez utóbbit azonban kifejezetten mint a papírpénzforgalom egyik rendkívüli tünetét, „gazdasági betegségét”, amelynek elméleti magyarázatával később kíván foglalkozni.

BERZEVICZY e II. fejezetének kamatról, illetőleg profitról szóló elméleti fejtegetéseit lezáró része a klasszikus görög-római árviszonyokon alapuló példákon illusztrálja gondolatait, — akárcsak egyébként a vagyonról, illetve tőkérről szóló I. fejezet zárórésze is a középkori magyar történelem idevágó összefüggéseinek felemlítésével kívánja illusztrálni a mondottakat,⁴³ — nyilvánvalóan hibás gondolatmenet alapján, de talán nem minden célzat nélkül a magyar nemesség egyoldalú műveltségét tekintve.

Szem előtt kell tartanunk itt ezzel kapcsolatban azt aényt, hogy még a XX. századi polgári közgazdászok között is konfúzió uralkodott egyések között arra nézve, hogy vajon a kapitalizmus történetileg korábban, különösképpen a klasszikus római császárság korában is létezett-e már. Elegendő itt talán ebben a vonatkozásban, mint legeklatánsabb példára, ROSTOWCZEFF nagy művére utalni.⁴⁴ Másrészt azonban — ahogy a fentiekben céloztunk rá — az is feltehető, hogy BERZEVICZY nem minden szándék nélkül hivatkozott ebben a munkájában a klasszikus római és a magyar történelmi példákra, miután a magyar nemességnek szánt művében hiábavaló lett volna a korabeli — elsősorban külföldi — közgazdászok műveire való hivatkozás. Ezeket a magyar nemesség túlnyomó része nemcsak hogy nem ismerte, — de ezt megengedve sem becsülte volna sokra az „Extra Hungariam non est vita” — szemlélet alapján.

Ami most már BERZEVICZY érték- és árelméleti fejtegetéseit illeti, — melyeket műve következő, III. fejezetében fejt ki —,⁴⁵ talán a legcélszerűbb abból kiindulnunk, hogy SMITH — mint ismeretes — a csereértéket részben költségelmélet, részben azonban már munkaértékelmélet alapján magyarázta. SMITH ugyanis egyrészt arra hivatkozott, hogy a bérek, valamint a profit, — beleértve a tőkekamatot is —, továbbá a földjáradék alkotja minden jövedelem három eredetinek tekinthető forrását, és ennél fogva a csereértékét is. Másrészt azonban a híres „hód-szarvas” példában arra hivatkozott már, hogy amennyiben egy hód elejtése a vadásznak kétszer annyi munkájába kerül, mint egy szarvasé, úgy egy hódnak az ára két szarvas lesz, — vagyis az áru megszerzésébe fektetett munka mennyisége lesz a mérvadó a csereértékek megállapításánál. Ebből vezette le azt a következtetést is, hogy az a munkamennyiség, amely egy áruban megtestesül, ennél fogva a piacon is a legjobb érték mérő lehetne, szemben a pénzben kifejezett árral, vagyis egy „numéraire”-jellegű érték mérővel, — miután a munka saját értéke sohasem változik.⁴⁶

Tekintettel azonban arra, hogy SMITH álláspontja ezekben a kérdésekben nem volt egyértelmű, nem szabad meglepődnünk azon, hogy BERZEVICZY közgazdaságtani kézikönyve meglehetősen sommás megállapításokat tartalmaz

⁴² Uo.,

⁴³ Uo., 17. és köv., ill. 12. és köv. o.

⁴⁴ ROSTOWCZEFF: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig, 1929. Band. I-II.

⁴⁵ GAÁL, id. m., II. r., 19. és köv. o., IV. fejelet.

⁴⁶ SCHUMPETER, id. m., 309. és köv. o.

és mellőz minden olyan részletet, amely az elemi közgazdasági műveltséggel nem rendelkező magyar nemességet megzavarná. BERZEVICZY azon kiindulása, hogy az érték és ár kérdése megfelel a metafizikában a tér és idő problémájának, már önmagában is utal arra, hogy kielégítő definíciókat és elméletet a korabeli közgazdaságtan nem tud még ezekkel a problémákkal kapcsolatban nyújtani.

Alapmegállapítása az, hogy „... Az érték az anyagtól és az ezen anyagba fektetett munkától függ...”⁴⁷ — ami elég híven követi SMITH költség-, illetve munkaértékelméleti megállapításait. E definíciót magyarázva BERZEVICZY helyesen utal arra is, hogy „... Az érték szabályozója a valódi vagy képzelt szükséglet...”⁴⁸ — azaz, hogy az értéket megtestesítő áru szükségletet elégít ki, vagyis, hogy használati értéke van, — akár életszükségleti, — akár jóléti, — akár fényűzési vonatkozásban. Utal továbbá arra is, hogy a műveltség emelkedésével a szükségletek is emelkedvén, egyben a munka is ésszerűbbé és hasznosabbá válik és ez szintén kihat az érték kialakulására.

Az értékelmélet alapproblémáinak e pár soros összefoglalása után BERZEVICZY az árelmélet magyarázatára tér át, abból az alapmegállapításból kiindulva, hogy „... Az ár előfeltétele az érték...”⁴⁹ Ezt azzal folytatja, hogy a javak értékét, illetve árát pénzben lehet mérni, — valamint hogy az ár kialakulásához szükségesek olyan institúciók is, mint a tulajdon- és birtokjog, a csere, a verseny és a nyereség reménye.

Ezt követően lényegileg a kereslet és kínálat alapján magyarázza meg a kialakuló versenyárat, amely emiatt nem mindig esik össze az értékkel: „... Az ár a tárgy birtokosának becslésétől, a csere könnyűségétől, a cserélő által nyújtható ellenértéktől és a versenytől függ. Az ár és érték nem mindig esik össze, hanem gyakran különbözik egymástól...” A további magyarázat szerint „... Aki készletben levő tőkéjéből munkával és költséggel valamit termel és az illő árra várni tud, — azaz ha jómódban van és nem méltánytalan és telhetetlen, — úgy termelvényének árát az értékhez képest állapíthatja meg. Ez azonban ritkán történik meg az emberek jelenlegi tőkéletlen állapotában, s ecélből a versenynek kell közbelépnie...”⁵⁰

Az érték és ár fogalmának jobb megvilágítása céljából — ahogy ez a XX. századi gazdaságtanban is szokásos — BERZEVICZY elemzi a gabona és a tea árának a kialakulását. Felhoz azonban más példákat is, melyek együttesen jól megvilágítják a költség —, illetve a munkaérték-elmélet viszonyát BERZEVICZY gondolkozásában: „... A gabona árában benne foglaltatik a földbér, a munkabér, a vetőmag ára, a gazdasági felszerelés elhasznált részei s ehhez járul még az aktív vagy passzív verseny, mely az árakat majd az érték fölé emeli, majd alája süllyeszti. A tea árában benne foglaltatik annak a kínai földnek a használatáért fizetett bér, amelyen a tea termett, a munkabérrel és egyéb kiadásokkal, valamint a gazdasági felszerelés költségeivel együtt, — a szállítás költsége Kantonig, az Európába való szállítás kiadásai egészen Londonig, az óceánon való hajózás költsége és kockázati díja, továbbá a fuvarozási, üzérkedési és vámbeli kiadások. Midőn tehát a tea a csészéig jut, s midőn azt kiürítem, akkor ezt a két évre is kiterjedő költségláncolatot fogyasztom el. Hogy a munka mennyire emelheti az értéket és az árát, az példákból világlik ki szín-

⁴⁷ GAÁL, id. m., II. r., 19. o.

⁴⁸ Uo.,

⁴⁹ Uo.,

⁵⁰ Uo.,

tén a legjobban. A szalma nagyon közönséges és olcsó termék, már pedig úrhölgyeink kalapját szalmából készítik s oly drágák, hogy a nyersanyag áránál ezerszer is többért kelnek el. Ugyanez látható az acélgyártmányokkal kapcsolatban is. A lennek és a lenrostnak csekély ára van, ellenben a belőle készített csipke a maga árával — a ráfordított művészi, hosszas és fárasztó munka miatt — ezerszeresen felülmúlja azt...⁵¹

Ezek a BERZEVICZY által felhozott utóbbi példák — s ez nem kerülheti el figyelmünket — mind olyan példák, melyek szintén inkább a költségelmélet vonalába esnek annak folytán, hogy olyan extrém eseteket sorolnak fel, amidőn a nyersanyag ára viszonylag csekély és lényegileg a befektetett munka értéke a túlnyomó. Ha eltekintünk ugyanis az acélgyártmányok esetétől, — melyek tömegfogyasztás tárgyai, — a másik két eset; — a szalmakalap és a csipke —, fényűzési fogyasztási, illetve kifejezetten divatcikknek tekinthető. Lényegileg itt tehát BERZEVICZY kevesebbet mond, mint alapvető definíciójában és — SMITH-tel ellentétben — a munka általános „numéraire”-re való emeléséig még nem jut el, — hacsak nem kifejezetten az acélgyártmányokat tartjuk szem előtt.

Igen figyelemreméltóak viszont azok a megállapításai, amelyeket a SMITH-féle rudimentáris egyensúlyi árelmélet kifejtésével kapcsolatban tesz meg. Ezek nemcsak megfogalmazásukban, de az egyensúlyi ártól való lehetséges és történelmileg fennálló eltérések realizisztikus ecsetelésével is jó fényt vetnek arra, hogy bár BERZEVICZY a kapitalista rendre történő áttérés szükségszerűségével és elkerülhetetlenségével tisztában volt, ugyanakkor azonban e „természetes rend” alapvető hibáit is korán észrevette és nem riadt vissza azok elméleti megfogalmazásától sem.

Az elemi egyensúlyelmélet megfogalmazása BERZEVICZY-nél a következőképpen hangzik: „... A fogyasztás és annak vágya idézi elő az adás-vételt és szüli az árakat. Az egész dolog egy gúlához hasonlítható, melynek alapja a fogyasztás, magassága a verseny és az alapnak a magassághoz való viszonya az ár...⁵² BERZEVICZY az áraknak az érték körüli heves ingadozásain elmélkedve az egyensúly eltorzítását előidéző tényezők között elsősorban az iparosokat említi, akik a feudális céhrendszer privilégiumaira támaszkodnak, valamint a kereskedőket, akik a kialakuló belső és külső piacokat — ahogy kifejezi „közös egyetértéssel” — monopolizálják s „... a verseny méltányos árait lehetlenné képesek tenni...⁵³ Jól látja ugyanakkor azonban azt is, hogy éppen, a mezőgazdasági tömegcikknek, — elsősorban a gabona ára nehezen téríthető el az egyensúlyi ártól.

Még sokkal figyelemreméltóbbak azok a megállapításai, melyek a munkaerő árával, mint kifejezetten a kapitalista fejlődés új jelenségével kapcsolatosak. Ennek — mint az egyensúlyi ártól eltérítő tényezőnek — terjedelemben és sorrendben is jóval nagyobb figyelmet szentel a fentieknél: „... A bér-munkások, kik napszámból élnek és semmiféle tőkével nem rendelkeznek, munkájuknak értékén alul megállapított árát kénytelenek elfogadni. A gyárakban és a nagy ipartelepeken, ahol sok ember munkája van megosztva, a munkások csak annyit kapnak, amennyi ahhoz elegendő, hogy életüket továbbtengessék. Ha az ilyen munkások nem kapnak munkát, a legnagyobb nyomorba jutnak. Az emberiségnek ez az osztálya tehát a kormány atyai gondoskodását

⁵¹ Uo., 20. és köv. o.

⁵² Uo., 21. o.

⁵³ Uo.,

igényli...⁵⁴ Ezzel kapcsolatban BERZEVICZY azt is felveti, hogy ez a társadalmi osztály, szemben a felvilágosult abszolútizmus által kifejlesztett állami szegényügyi gondoskodással — az „Armenwesen”-nel —, sokkal inkább megérdemli az állam gondoskodását a koldusoknál, akik igen gyakran csak „álcázott bűnözők”.

A modern kapitalizmus által felvetett szociálpolitika gondolatát a kapitalizmus korrekciója, illetve működőképessé tétele érdekében tehát BERZEVICZY már korán felveti. Ugyanebbe a körbe vág az a hivatkozás, hogy a munkásosztály nem kerüli a munkát, sőt keresi és gyakran önhibáján kívül nem találja azt meg. E gondolatnál sem áll meg, azonban, hanem azt gazdaságpolitikai, sőt gazdaságelméleti síkon is továbbviszi. Bár a késői merkantilizmus foglalkoztatottsági elméletéből indul ki, a kérdést mégis teljesen kapitalista szemzőgből fogja fel, hasonlóan mint a XX. században maga KEYNES, — és a közmunkák szorgalmazásával, egészen a termelésnek a fogyasztáson keresztüli nekilendítéséhez jut el: „... Szükséges, hogy a kormány hasznos közmunkákat kezdeményezzen és azoknál az ilyen embereket (ti. a munkásosztály önhibáján kívül munkanélküli tagjait) méltányos munkabérek mellett alkalmazza. Közutakat építtetni így kétszeres jótétemény lesz...⁵⁵

A munkaerő árának a létfenntartási költségek alá való leszorítása folytán BERZEVICZY a napibér ingadozásainak lényegesen kevesebb jelentőséget tulajdonított azonban, mint általában ennek az egyensúlyi elméletnek az alapján állva elméletileg szükséges lenne. Sőt továbbmenve, SMITH-tel ellentétben a magas munkabért sem tartja olyan csalhatatlan jelnek, amelyből a munkásosztály növekvő jólétére minden további nélkül következtetni lehetne.⁵⁶ Ennek megbízhatóbb mutatója szerinte a pauperek számának a csökkenése.⁵⁷

Logikailag idekapcsolódik BERZEVICZY-nek az a gondolatmenete is, melyben a drágaság fogalmának viszonylagosságát hangoztatja az általános árszínvonalal kapcsolatban és állást foglat a korabeli kapitalista irodaomban dúló azon vitában, hogy milyen árszínvonal kívánatos, illetve hogy melyik mozdítja elő jobban a kapitalista fejlődést. A SMITH korát megelőző angol és francia irodalom általában a drágaság és a javak bősége mellett szállt síkra, mint a korai kapitalista fejlődési stádiumnak legjobban megfelelő elméleti álláspont mellett. SMITH azonban — mint ismeretes — már az olcsóságon és a javak bőségén alapuló kapitalista fejlődést tartotta kívánatosabbnak és ezzel elméletileg is egy fokkal előbbre vitte a kérdést.⁵⁸

BERZEVICZY e kérdésben a SMITH-féle álláspont mellett tör lándzsát, de lényegileg, ha lehet, egy fokkal még óvatosabban, mint maga SMITH. BERZEVICZY csak az árszínvonal viszonylagosságát hangsúlyozza ki a szabad verseny folytán kialakuló, egyesek felé magasnak tűnő árszínvonalal szemben. E körben különbséget tesz azonban a szegény és a gazdag országok között, — kiemelve, hogy az előbbieken természetesen más a drágaság hatása, mint az utóbbiakban. Elméletileg végeredményben a következőképpen foglalja össze a kérdést: „... A drágaság viszonylagos fogalom... egyébként sem sokat árt, mert vagy a pénz bőségéből, vagy a termények hiányából származik. Az első esetben világos, hogy nem árt, sőt használ. Az utóbbi esetben, — ha tudniil-

⁵⁴ Uo., 19. és köv. o.

⁵⁵ Uo., 20.

⁵⁶ SCHUMPETER, id. m., 284. o.

⁵⁷ GAÁL, id. m., II. r., 20. o.

⁵⁸ SCHUMPETER, id. m., 286. o.

lik a termény kevés és azok ára magas-, a termelés köre bővül és ez az átmeneti jellegű drágaságot megszünteti. Figyelemre tehát csak akkor érdemes, ha az elsődrendű szükségleti cikkekre vonatkozik . . . ”⁵⁹

BERZEVICZY álláspontja tehát inkább BOISGUILBERT-ével és QUESNAY-ével rokon, — semmint SMITH-ével —, akik legfőként a mezőgazdasági termékek magas ára érdekében foglalták el ezt az álláspontot a fiziokrata doktrínának megfelelően. Mindez azonban náluk is megfelelt annak a felfogásnak, amely részben már a késői merkantilista felfogásban is kifejezésre jutott, hogy a magas árak magasan tartják a jövedelmet és ezen keresztül a vásárlóerőt is, és így a legerősebb nekilendítői a termelés kiterjesztésének, — vagyis a tömegjölét kialakításának.⁶⁰ VERRI hasonló álláspontot foglalt el, mégis azzal a különbséggel, hogy így módon a pénzkínálat kiterjesztésének a lehetőségét is hangsúlyozta, amelynek termelékterjesztő hatásai odavezetnek, hogy végül is az árak esni kezdenek.⁶¹ Ez az álláspont közvetít tehát már a fiziokraták és SMITH álláspontja között és — mint BERZEVICZY itt idézett szövegéből látható, — ez áll a legközelebb első rangos magyar elméleti közgazdászunk álláspontjához is.

Az a gondolata azonban, hogy minden termelés végeredményben szükségletek kielégítése céljából történik és — ahogy ezt külön precizírozza — ez a szükséglet „valódi és képzelt” is lehet, arra mutat már, hogy szerzőnkre nemcsak a SMITH-féle iskola objektív értékelmélete hatott, hanem megtalálhatók forrásai között a szubjektív, vagy hasznosságon felépülő értékelméleti fejlődés képviselői is. E gondolat kifejtői között a XVII. század második felétől GALIANI-tól kezdve, BECCARIA-t és VERRI-t is ideértve, idesorolhatjuk mind QUESNAY-t és TURGOT-t, sőt magát JEAN BAPTISTE SAY-t is.⁶²

Igaz, BERZEVICZY az ezzel kapcsolatban említendő legfontosabb fogalomra, a „szűkösség” fogalmára nem hivatkozik, de a „hasznosság”-ra, mint akár a „valódi”, akár a „vélt” szükségletek kielégítésére alkalmas tulajdonságra annál inkább. Tulajdonképpen itt említhetnénk meg azt is, hogy a vagyonság általa elfogadott fogalma és ez utóbbinak a jólét fogalmával való összekapcsolása is olyan határozottan ebbe az irányba mutat, hogy e hatás fennforgását aligha lehet tagadni.

Ezzel a problémával kapcsolatban kénytelenek vagyunk ismét azzal a feltelezéssel élni, hogy a szűkösség fogalmára és az ún. „értékparadoxonra”, — azaz annak a ténynek a magyarázatára, hogy számos hasznos jószágnak alacsony, kevésbé hasznosaknak pedig magas csereértéke lehet —, BERZEVICZY tulajdonképpen csak az elméleti komplikációk elkerülése érdekében nem hivatkozott. Idézett passzusából is az tűnik ki, hogy teljesen tisztában volt a piacon szembenálló objektív árumennyiségek szubjektív egyenlőségének a szükségességével annak érdekében, hogy az egyensúlyi ár létrejöjjön. Ezért hangsúlyozta is, — amint erre már hivatkoztunk —, hogy „az ár a tárgy birtokosának a becslésétől” is függ.

BERZEVICZY monopóliumok elleni heves ellenszenvé egyébként egyezik mindazoknak a szerzőknek az álláspontjával, akiket mint a szubjektív árelméleti vonal képviselőit soroltunk fel, — a monopóliumok és oligopóliumok lévén elsősorban azok a tényezők, melyek a szubjektív megítélés érvényesülését a leginkább lehetetlenné tették. Ide kapcsolódik e szerzők felfogásában egy bizonyos

⁵⁹ GAÁL id. m., II. r., 21. o.

⁶⁰ SCHUMPETER, id. m., 284. o., — hivatkozással BECHER és JUSTI nézeteire.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo., 300. és köv. o.

fokig a fogyasztási kiadások termelésnekilendítő hatásának túlhangsúlyozása is. Ez összekapcsolódik egyben a megtakarítások hatásának lebecsülésével — talán az egyetlen TURGOT kivételével —, s különösen az ún. „luxus” sokat vitatott kérdésében elfoglalt álláspontjukkal is. Ez a magyarázata annak, hogy BERZEVICZY e kérdésnek egy teljesen önálló fejezetet szentel, a XII. fejezetet.

Ebben már a bevezető sorokban erős kifejezést ad benthamita meggyőződésének. Kiindulásul megjegyzi mindenekelőtt, hogy a fényűzés fogalma a számos irodalmi vita ellenére „ingatag és bizonytalan”. Majd gondolatmenetét így folytatja: „... A társadalom egyik kívánalma az, hogy minél több ember éljen olyan jól, amennyire csak lehet, — vagyis a legjobban. Ennek a legjobbnak a mértéke azonban nem lehet a nyers és műveletlen ember, hanem csakis az erkölcsös és művelt ember. Az állam rendeltetése az, hogy benne az emberek tisztileg, értelmileg és erkölcsileg folyton tökéletesedjenek. E vonatkozásban a mérték nem lehet más, mint amit a belföldi termelés szab meg. Minél nagyobb ugyanis a fogyasztás, annál nagyobb a termelés is. A fényűző fogyasztás, még ha ésszerűtlen is, az ipart fejleszti. A fényűzésnek tehát szabad folyást kell engedni, viszont magas adótételekkel kell sújtani... Nagy ugyanis a különbség az ésszerű és erkölcsileg jó és a romlott fényűzés között...”⁶³

Az előbbi fogalom alatt BERZEVICZY az „alsó osztályoktól” kezdve a lakosság összes rétegeinek a létfenntartási szükségletek tisztességre irányuló akaratát és képességét érti, megtoldva a jó gyermek-neveléssel, a tisztességes és erkölcsös étellel, vagyis a hiú külsőségek helyett a belső tartalomra helyezi a hangsúlyt. A „romlott fényűzést” viszont a hiú ragyogással és az erkölcsessel ellentétben álló magatartással azonosítja és ez a morális motiváció szinte költői lendületet és ugyanakkor szociológiai pontosságot ér el az elitélendő luxus ecsetelésénél: „... Innen származnak a fényűzés szomszédságában a nyomor, az elhagyatott roppant pusztaságok, kéjkertek, a paloták a rongyos viskók mellett, az aranytól csillogó szolgák a meztelen parasztok szomszédságában, itt pompás lakomák, ott éhenhaló emberek, — eladó bírák, sikkasztó közhivatalnokok, világi hiúságot szenvelgő papok, szentségtörő játékok, a férfiak iszákossága, a nők kéjelgése, sima héj, mely semmit, vagy csak mérgezett magot takar... Ez a polgárosodás szegénye...”⁶⁴

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy e fogalmazásban, mely a belső termelésben látja az ésszerű fényűzés határait, még kísért a régi merkantilista felfogás a kereskedelmi mérleg elmélete alapján. Megtalálható benne azonban másrészt a polgárosodó városi rétegek ellenszenve az arisztokrácia gyakran esztelenül tékozló életmódjával szemben is. Ugyanakkor megmutatkozik már a kapitalizmus ésszerűsége való törekvése BERZEVICZY e felfogásában, midőn arra hivatkozik, hogy: „... A takarékoság és az ésszerű használat a fényűzés természetes határai, — ezek vigyáznak arra, hogy céltalanul semmi se vesszen el. Minden kis dolgot sajnálni kell, mely hiábavaló módon, haszon és gyümölcsözés nélkül pusztul el. A rongyok olcsók és mégis kár, ha azokat nem alakítják át papírrá, melynek oly nagy hasznossága van.”⁶⁵

BERZEVICZY ezeket az elméleti megállapításait szintén példával illusztrálja, — két nemesember életmódját hasonlítva össze. Közülük az egyik az ésszerűtlen fényűzést testesíti meg. Ez utóbbi: „... fényűzését eleinte jövedelméhez méri, de hát a költségek és a vadhajtás maguktól nőnek és ki a taka-

⁶³ GAÁL, id. m., II. r., 61. o., — XII. fej.

⁶⁴ Uo., 62. o.,

⁶⁵ Uo., 63. o.

rékosságot lenézve, nem tesz félre a csapások esetére semmit, az lefelé megy és biztosan hanyatlik. Azt az adósságok, a szükség, a jobbágyok sanyargatása, a családságok, a károk, a nyomor, s a háznak és családnak pusztulása követi . . .” A másik nemesúr „ . . . jövedelmének felét-félreteszi és ezt úgy helyezi el, hogy a csapások által sújtott jobbágyainak sorsát annak egy részével megjavíthassa, egy másik részével pedig kitűnő tanulók neveltetését könnyítse, egy további megtakarított része pedig, mely aranyban-ezüstben maradt, a papírpénznek az ország érdekében való visszaváltására fordítatik, — egy még további hányadával azután a tudományt és művészetet mozdítja elő, — az utolsó rész pedig a szorgalmas termelőknek adatik kölcsön. Ki fogja tagadni, hogy ez utóbbi fényűzés hasznosabb is, nemesebb is, mivel erkölcsileg jobb . . .”⁶⁶

Ezzel a megállapítással ér véget BERZEVICZY-nek a luxushoz kapcsolódó elméleti kérdésekről adott példaszzerű megvilágítása. Ebben ismét felszínre kerül a belföldi fogyasztás támogatása az ésszerűen „fényűző” nemesnél, szemben a külföldi árukban dúskáló és a tönkremenés felé haladó nemessel, — akinek erkölcsi is rosszak, mind magán-, mind közösségi vonatkozásban. Hogy BERZEVICZY ezeket az erkölcsi szempontokat mennyire előtérbe helyezi, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy az ésszerűen fényűző nemes megtakarított jövedelméből igen sok közösségi kulturális feladat megoldását irányozza elő, — és csak utolsósorban említi meg a megtakarítások közgazdasági szerepét, a termelés finanszírozását.

Mindez összhangban van azonban a fogyasztási kiadások szerepének túlhangsúlyozásával, mellyel kapcsolatban BERZEVICZY — akárcsak SMITH — a luxust az ún. „ésszerű formájában” megengedhetőnek tartja.⁶⁷ Ésszerűtlennek tekinti már azonban akkor, ha annak a mértéke túlzott, — vagyis a társadalmi állás által szokásosan megkívánt mértéket meghaladja, illetve már a tönkremenést előidéző pazarlás jellegét ölti. Ebbe nyilvánvalóan beleérti a nem-termelő célokat szolgáló kölcsönzést is —, azaz amennyiben a megtakarítással ellenkező közgazdasági hatású, — vagyis „dissaving”-jellegű. BERZEVICZY azonban mégsem javasol az ilyen esztelen luxus ellen merkantilista vagy kameralista jellegű törvényhozást, hanem elitelő jellegű erkölcsi szabályokkal és a helyes közösségi magatartás kialakításával kívánja ezt a jelenséget leküzdöni. A szabad kapitalista gazdálkodást tehát ezen a téren sem kívánja korlátozni.

A továbbiakban BERZEVICZY-nek a pénzre vonatkozó elméleti állásfoglalását kívánjuk elemezni, melyet a IX., és az azt kiegészítő X., bankügyről szóló fejezet tartalmaz.⁶⁸ Idevágó felfogását azzal lehetne bevezetésképpen jellemezni, hogy akárcsak mestere, SMITH, BERZEVICZY is szilárdan a metallista koncepció alapján áll.

A metallista koncepció alaptétele — mint ismeretes — az, hogy a pénz lényegében áruból áll, illetve valamely árumennyiséget képvisel, s ezért van csereértéke, illetve vásárlóértéke. Erre a célra, vagyis az érték képviselőtére, — mint ezt BERZEVICZY már korábban világosan látta és kifejtette —, a gabona értéke, vagy más áruk értéke is felhasználható. Miután azonban történetileg az arany és az ezüst lett a pénzáru hordozója, — KNAPP terminológiájával ezt az álláspontot legegyszerűbben „metallista” felfogásnak szokták a közgazdaságtan elméletében nevezni.⁶⁹

⁶⁶ Uo., és köv. o.

⁶⁷ SCHUMPETER, id. m., 324. és köv. o., valamint 3/ lábjegyzet.

⁶⁸ GAÁL, id. m., II. r., 49. és köv., illetve 53. és köv. o., — IX. és X. fejezet.

⁶⁹ KNAPP, G. P.: Die staatliche Theorie des Geldes, Leipzig. 1905.

A vele szembenálló álláspont az ún. „kartalizmus”, mely a pénzt a társadalmilag előállított összes árumennyiségből a közhatalom által megállapított árumennyiségre szóló utalványnak, „charta”-nak tekinti. A közgazdaságtudományban elterjedt ilyen szóhasználat gyakran okoz konfúziót azonban annak következtében, hogy a papírpénzelmélet sok metallista alapon álló képviselője — ugyanezzel a terminológiával élve — a papírpénzt meghatározott fémpénzmennyiségre szóló „utalványnak” tekinti. Ez a szóhasználat természetesen nem azt jelenti, mintha az utóbbiak álláspontja „kartalista” lenne, hanem ellenkezőleg azt, hogy szilárdan a metallista elmélet alapján állnak. A metallista elmélet elterjedésének egyik fő indítéka éppen az volt, hogy segítségével a bankjegy és a papírpénz elméletének kérdéseit is minden nehézség nélkül meg lehetett magyarázni a pénz árulméletének az alapján. A XVII. és XVIII. század kiemelkedő elméleti közgazdászai mind a metallista elmélet alapján állottak, ideértve olyanokat, mint PETTY, LOCKE, HUME, VAUGHAN és HARRIS, valamint az olasz közgazdasági iskola főbb képviselőit is. Mint említettük, — maga SMITH is ezen az elméleti alapon állott.⁷⁰

BERZEVICZY főbb metallista jellegű megállapításai a következőképpen hangzanak: „... Az összes javak értéke és ára arany vagy ezüst érmekkel méretik, melyek a vagyonosságnak valamennyi nemét nem alkotják, hanem képviselik... Minden papírpénz utalvány, mely fizetést ígér, éspedig a váltókon magánjellegűt... vagy a bankjegyeken közjellegűt. Minden fizetésről ugyanis az vélelmeztetik, hogy az arany- vagy ezüsttermében fog történni, vagyis a bankjegynek minden pillanatban értére kell beválthatónak lennie...”⁷¹

BERZEVICZY a fenti elméleti bázison a pénz funkcióit a csereeszközi, ár- mérce és fizetési eszközi funkcióban jelöli meg, — különös figyelemmel arra, hogy „... Az arany és ezüstérmék előnye abban áll, hogy használata nemcsak belföldön, hanem az egész világon el van fogadva és saját benső értékét megtartja...”⁷² — ami a világpénzfunkcióra történő kiegészítő utalás. A vagyonmegőrző funkcióról már korábban, a tőkével kapcsolatos fejtegetéseknél emlékezett meg, — vagyis figyelemmel volt mindazokra az alapvető pénzfunkciókra, melyeket később MARX olyan mesterien fejtett ki és elemezett.⁷³

A metallista elmélet másik alapvető kontribúciója a „mennyiségi pénzelmélet” néven összefoglalt elmélet kidolgozása volt, akármilyen rudimentáris formában is történt az.

Ismeretes, hogy már a XVI. század végén, BODIN munkájában felmerült az a meglátás, hogy a kapitalista fejlődéssel párhuzamosan bekövetkezett általános áremelkedés, az „árforradalom”, nem elsősorban a fedelmi pénzrontás, hanem az amerikai nemesfémek beáramlásának a következménye. A nemesfémek mennyiségének növelésével tehát a nemesfémpénz egységének értéke szükségszerűen csökkenő kellett hogy legyen e pozíció szerint, — éppen úgy, mint akármilyen más áru esetében. Ehhez természetesen azt is fel kellett tételezni, hogy általában a többi feltételekben sem következett be olyan változás, amely ezt az összefüggést alapvetően érinti. Ez a feltételezés más szóval a modern közgazdaságtan „ceteris paribus” klauzulájával egyenlő. Elvileg, illetve elméletileg semmi ok nincs olyan feltételezésre, hogy a nemesfémekben a mennyiségi növekedés folytán bekövetkezett értékzuhanásnak arányosnak kell len-

⁷⁰ SCHUMPETER, id. m., 288. és köv. o.

⁷¹ GAÁL, id. m., II. r., 49. o., IX. fej.

⁷² Uo.

⁷³ MARX, K.: A tőke, I. köt., I. kiad., 104. és köv. o.

nie a mennyiségi növekedés mértékével, miután ez utóbbi elsősorban a kapcsolat struktúrájának és viszonyának a függvénye, — ez volt a rudimentáris mennyiségi elméleti megállapítások végső sommája.⁷⁴

Akárcsak e probléma történeti felmerülése esetében, BERZEVICZY-nél is az amerikai arany és ezüst beáramlása vetette fel ezt a kérdéskört. Noha fogalmazása nem teljesen explicit, a probléma elemei és azok összefüggése azért kiolvasható az általa adott túlzottan is szűkszavú összefoglalásból: „... Az arany és ezüst értéke nagyot változott Amerika felfedezése folytán és ára azidő óta csökkent, habár nem olyan mértékben, mint ahogyan annak mennyisége gyarapodott, — amelyről azt tartják, hogy a négyszeresére növekedett...⁷⁵ BERZEVICZY ezzel kapcsolatban a SAY által összegyűjtött árstatisztikát is közli ebben a fejezetben, melynek értelmében az ezüst grammjában kifejezett búzaár 1536—1789 között a négyszeresére emelkedett — azaz 512 grammról 2012-re. Ehhez fűzött kommentárja, mely az utóbb idézett, idevágó szövegrész-szel van összhangban, viszont így hangzik: „... De miután azon idő óta (ti. 1536 óta) az ezüst mennyisége nagyon megnövekedett, ez a látszólag egymástól elütő sok ár valójában csaknem ugyanaz...⁷⁶

Ebben a gondolatmenetben — nézetük szerint — nem az a döntő és a lényeges, hogy ezek a primitív statisztikai adatok és az azokra alapított ténybeli megállapítások mennyiben fedik történelmileg a ténylegesen kialakult összefüggéseket. E kifejtés jelentősége inkább az, hogy benne implicite kifejezésre jut BERZEVICZY azon meglátása, hogy a monetáris célra felhasznált nemesfém-mennyiség növekedésének a hatása a döntő a mennyiségi elmélet összefüggései szempontjából, — szemben az áruként, azaz ipari célra felhasznált arany-mennyiségnél az emelkedésével.

A kétféle tényező, a monetáris és az ipari nemesfémkészlet növekedése közötti elméleti különbség megtétele, — bármilyen nehéz is legyen ezeknek hatását a gyakorlatban egymástól elválasztani — kétségkívül a primitív mennyiségi elmélet jelentkezésével egyértelmű már. Erről tanúskodik egyébként BERZEVICZY következő passzusa: „... Az arany és ezüst hosszú ideig eltart s mennyisége a fokozódó bányászati munka folytán napról-napra gyarapszik. Éppen ezért olcsóbbodniok, áruknak pedig esnie kellene, — de az mégsem esik. Miért? Azért, mivel hasznosságuk a növekvő jólét következtében megfelelő mértékben tágul, méghozzá nemcsak a pénzverési, de az ipari felhasználás szempontjából is...⁷⁷

Ha ehhez még azt is hozzávesszük, amit BERZEVICZY korábban a pénz forgási sebességének a szerepéről elmondott — a nemesfém-mennyiség hatásának itt vázolt összefüggései mellett —, úgy az a primitív összefüggés és az a primitív mechanizmus, mely a pénz csereértékét megszabja, teljes egészében előttünk áll. Ezt a modern megfogalmazás a „ $P = MV$ ” képlet alakjában — mint „ $Price = Money \times Velocity$ ” egyenletet — szokta megadni.

A forgási sebesség hatását — mint korábban láttuk — BERZEVICZY mind a fém-pénz, mind az általa „papírpénznek” nevezett bankjegy esetére érvényesnek ismerte el és megállapította vele kapcsolatban azt is, hogy különösen a bankjegy, vagyis a hitelpénz az, amelynek felgyorsító hatása nagyobb.

⁷⁴ SCHUMPETER, id. m., 311. és köv. o.

⁷⁵ GAÁL, id. m., II. r., 49. és köv. o.

⁷⁶ Uo., 51. és köv. o.

⁷⁷ Uo., 50. o.

Kétségtelen, hogy kiváló korai közgazdász teoretikusunk nem foglalta egy-
ségbe a rudimentáris mennyiségi pénzelméletnek ezeket a különböző elemeit
egy oly szabály alakjában, melynek megfogalmazásán keresztül minden olyan
kétegy elülhetne, hogy ezekkel az összefüggésekkel messzemenően tisztában
volt. Mégis úgy gondoljuk, hogy az idézett helyek e rövid és szűkszavú fejezet-
ből, — valamint a korábbi passzusok a pénz forgási sebességéről az I. fejezet-
ből —, semmi kétséget sem hagynak az iránt a közgazdasági műveltség és eru-
dició iránt, mellyel BERZEVICZY elméleti közgazdaságtani tankönyve megírá-
sához hozzátartott. Az összehasonlítás BERZEVICZY-re nézve különösen akkor
kedvező a mennyiségi elmélet vonatkozásában, ha elgondolásait SMITH ide-
vágó kontribúcióival hasonlítjuk össze. SMITH ugyanis jóval közelebb állt a
BODIN által képviselt, ún. „szimpla” metallizmushoz, mint a mennyiségi el-
mélet BERZEVICZY által képviselt és körültekintőbben átgondolt gondolatkö-
réhez.⁷⁸ E megállapításunk igazsága akkor válik nyilvánvalóvá, ha BERZE-
VICZY-nek a pénz mennyiségi elméletével kapcsolatos elképzeléseihez, azaz
utolsó munkájának a pénzről szóló IX. fejezetéhez, még a következő kiegészítő
jellegű szempontokat is figyelembe vesszük:

BODIN említett mennyiségi proposíciója, — melyet a DE MALESTROIT-
tal folytatott vitában vetett fel —, csupán a legjelentősebb tényezőjét adta meg
az árforradalomnak, — az utóbbi által felvetett egyetlen okkal, a fejedelmi
pénzrontással szemben. Az egyéb, itt még figyelembeveendő tényezők között
felsorolta ugyanis a monopóliumok szerepét, a rendelkezésre álló javak meny-
nyiségének csökkentését azok elprédálása következtében, a királyi és fejedelmi
fényűzés áremelő hatását és végül a fejedelmi pénzrontást is.⁷⁹

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy e tényezők közül a monopóliumok
szerepére, továbbá az ésszerűtlen fényűzés áremelő és az árukészletet csökkentő
hatására BERZEVICZY már más összefüggések — az árelmélet és a luxus —
kapcsán, de ugyancsak felhívta a figyelmet, — a fejedelmi pénzrontást pedig
itt, a pénzről szóló fejezetben említi meg. Végeredményben tehát a mennyiségi
elmélet összes fontosabb tényezőjére figyelemmel volt. Ez utóbbinak azonban,
a fejedelmi pénzrontásnak érdekes módon kizárólag külföldi vonatkozásait
tartotta szem előtt, — akárcsak annak idején ORESMIUS és GRESHAM:⁸⁰
„... Az uralkodók köztekintélyük alapján veretik a pénzt és a rányomott jegy-
gyel bizonyítják, hogy az érmében megvan a kellő mennyiségű arany és ezüst...
Mióután nem minden állam vereti egyformán pénzt és gyakran kevesebb ara-
nyat és ezüstöt tesz bele, mint kellene, ezért a világkereskedelemben minden
érmének, — miután vegyileg megvizsgáltatott —, megvan a maga meghatáro-
zott ára. A rossz pénzt verető állam tehát csak önmagát károsítja.”⁸¹

BERZEVICZY-nek ezen utóbbi mondatában foglalt megállapítása termé-
zetesen csak abban az értelemben igaz, hogy a forgalom lebonyolítását mind
nemzetközi, mind hazai viszonylatban a szilárd értékű fémpénz zökkenésmen-
tesebben végzi, mint az állandóan csökkenő vagy csökkentett értékű valuta.
BERZEVICZY — úgy tűnik — itt nem volt figyelemmel azokra a lényegesen

⁷⁸ SCHUMPETER, id. m., 315. o.

⁷⁹ Uo., 311. és köv. o.

⁸⁰ HORVÁTH, R.: Az 1945—46-os magyar infláció elméleti kérdései 10 évi tudomá-
nyos fejlődés távlatában, Acta Univ. Szegediens., Jur. et Pol., Tom. I., Fasc. 2.,
Szeged, 1955., — továbbá ua.: Gresham's Law and the Great Hungarian Inflation
1945—46 (A Retrospect), Contribution to the 35th Session of the International Statis-
tical Institute, Beograd, 1965.

⁸¹ GAÁL, id. m., II. r., 50. o.

bonyolultabb összefüggésekre, melyek a XX. században „versenyző leértékelés”-nek elnevezett hatásokból állanak elő, még kifejezetten fémpénzforgalom esetén is. E hatásokat már az említett úttörők is világosan feltárták, sőt GRESHAM nemzetközi vonatkozásban egy „valutaárfolyamkiegyenlítő-alap” — „Exchange-Equalisation Fund” — létrehozása formájában semlegesíteni is kívánta.⁸²

Végül még egy utolsó megjegyzés kívánkozik ide BERZEVICZY-nek ebben a fejezetben is hangsúlyozott azon felfogásával kapcsolatban, hogy a merkantilista elképzelésekkel szemben a pénz bőségét egy országban nem a kedvező kereskedelmi mérleg és a pénzkivitellel és pénzbehozattal kapcsolatos policialis rendszabályok biztosíthatják, hanem elsősorban a belföldi termelés virágzása és a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódás. E kérdésről a következőket írta: „... Abban az országban, amelynek nyersanyagtermelése, akár csak ipara, kereskedelme és népessége virágzik, mindig bőségben lesz a pénz, mely akárcsak a víz, amely folyton lefelé igyekszik a lejtőn, úgyszintén szüntelenül odafoly, ahova azt az ipar és kereskedelem vonzza. Hiábavaló dolog a pénz kiáramlásával és beözönlésével komolyan törődni és az idevágó tilalmazó törvényeket szaporítani. Ezek nem okai, hanem következményei a betegségnek, s ha ennek szülőökát eltávolítjuk, annak hatása is meg fog szűnni magától. A belföldi termelés és a tőkék szaporítása minden ilyen hátrányos következményt gyökeresen el fog távolítani...”⁸³ Ezt a passzust BERZEVICZY közvetlenül az után a gondolat után iktatta be a IX. fejezet szövegébe, amelyben — ahogy erre már a fentebbiekben hivatkoztunk — arról van szó, hogy a nemesfémek értéke növekvő termelésük ellenére azért nem esik, mert hasznosságuk is nő a növekvő gazdasági jólét következtében.

Mindezt azért tartjuk itt lényegesnek kiemelni, mert e két passzus együttes értelme is arra utal, hogy a kétféle monetáris célra felhasznált készlet, — vagy ha úgy tetszik a „stock”, — azaz a nemesfémek növekvő mennyisége és a növekvő gazdasági jólétet reprezentáló növekvő árumennyiség a „ $P = M$ ” képlet alapján, — vagyis most eltekintve a forgási sebesség komplikáló hatásától —, egyensúlyban lehet egymással. Ez a gondolatfűzér tehát végeredményben a pénz mennyiségi elméletének legegyszerűbb alapösszefüggését fogalmazza meg és így „a fortiori”, ugyancsak abba az irányba mutat, hogy BERZEVICZY tudatosan fejtette ki a mennyiségi elméletet.

BERZEVICZY érdemben a pénzre vonatkozó elméleti tudnivalókat még csupán egy, a váltópénzre vonatkozó rövid kiegészítő jellegű megállapítással tette teljessé egy gyakorlati ténymegállapítással, mely az arany és ezüst akkori kialakult 1:14-es értékviszonyát rögzítette.⁸⁴ Előbbire vonatkozó megállapításai a következők: „... A váltópénz — „Scheidemüntze” — leggyakrabban rézből veretik. A közpénztárakban könnyű azt megállapítani, hogy van-e belőle elegendő mennyiség. Valamivel névértékén alul kell veretni, nehogy a külföldiek, nem képp veretvén azt, csalárd módon hasznot húzzanak belőle. Sok kisértékű tárgy adásánál és vételénél az ilyen kis mérték szükséges, — annál is inkább, mert az aranyat célszerűen nem lehet ilyen apró részekre felosztani...”⁸⁵ A fémpénzről szóló fejezet többi sorai nem annyira elméleti jelentőségűek, mint inkább a pénz-anyag történeti kialakulását vázolják és ismételten

⁸² HORVÁTH, 80. alatt id. 1955-ös m., 5. o., — hivatkozással E ROOVER R.: Gresham on Foreign Exchange, Cambridge, 1949., 225. és köv. o-ra.

⁸³ GAÁL, id. m., II. r., 50. o.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo., 51. o.

azon merkantilista tétel cáfolatát adják, mely szerint a fémpénz birtoklása a vagyonosság egyetlen és igazi mértéke. Ezt a kérdéskört és BERZEVICZY vele kapcsolatos álláspontját ismételten érintettük már az előző fejezetben és így arra itt most nem térünk ki. Ehelyett áttérünk BERZEVICZY bankjegyre és papírpénzre vonatkozó elméleti álláspontjának vizsgálatára.

BERZEVICZY a kapitalista bankügyletek problémáit a kapitalista bankok történeti kialakulásából vezette le, — rámutatva arra, hogy ez olyan új intézmény, melyet a görög-római klasszikusok — legalábbis ezzel az elnevezéssel — nem ismertek. Ezek elterjedése Amerika felfedezése óta vált általánossá minden olyan városban, ahol a kereskedelem magas színvonalra fejlődött.

A bank eredetét és kifejlődését BERZEVICZY — helyesen — a váltónak és váltóüzletnek tulajdonítja. Ez utóbbi az aranyletéteken alapuló aktív és passzív utalványozási jogból és az ennek megfelelő könyvpénz útján való fizetés lehetőségéből bontakozott ki, Londont téve meg a világ pénzpiaci központjává: „... A nagy üzletemberek kölcsönös összeköttetéseket létesítvén, megegyeztek abban, hogy egymás utalványait el fogják fogadni... nagyszabású műveleteik megkönnyítése céljából a finom arany tetemes mennyiségét tették le biztos helyen, — mely ott érintetlenül maradt —, ahova azután az eladási és vételárak cselekvőleg és szenvedőleg utalványoztattak. Az egész világon minden nagykereskedelmet folytató üzletember... gondoskodott arról, hogy neki Londonban az ottani banknál aktív és passzív utalványozási joga legyen és a fizetések most már csak a bankkönyvekbe való beírás útján lettek teljesítve... Ezen intézmény hatása kiterjed az egész világra, mert az ázsiai, amerikai és európai kereskedők valódi üzleti központja ott, tudniillik Londonban van...”⁸⁶

A fejlődésnek ilyen felvázolása jól mutatja és magyarázza, hogy a pénztétből, — a római jog szerinti „depositum irregulare”-ből — miként fejlődik ki időrendben először az áruváltók formájában a váltóüzlet, valamint a kliring, — nemcsak kétoldalú, de többoldalú viszonylatban is.

BERZEVICZY a hazai fejletlenebb viszonyokat szem előtt tartva, a továbbiak folyamán is elsősorban ezekre az áruváltókra gondol, mikor ezt a mechanizmust ismerteti: „... Egyik országból a másikba nem igen adatik ki több váltó, mint amennyi a kivitt áruk értékének megfelel és ezen váltók által mint azoknak az ellenértéke újból befolyik... Ha „A” magyar kereskedő „B” német kereskedőnek pénzt tartozik küldeni, akkor „C” német kereskedő, aki „D” magyar kereskedőtől terményeket vásárolt, ugyanazt megint visszaküldheti. Ha a magyar kereskedők több pénzt kénytelenek küldeni a német kereskedőknek, mint megfordítva, akkor a még szükséges pénzösszeget más kereskedők közvetítő műveletei juttathatják oda — mondjuk Törökországból, ahova a mi áruink kivitettek...”⁸⁷

BERZEVICZY azonban világosan látta azt is, hogy a pénzpiacnak részben már a középkorban is kialakult — áruváltókkal kapcsolatos — intézményeitől és eszközeitől a kapitalista jellegű pénzpiacot elsősorban a kapitalista hitel intézményének a kifejlődése és annak egyik legfontosabb eszköze, a zsrális pénz, illetve a bankjegy különbözteti meg. Ezért folytatja tehát tulajdonképpen ez utóbbi expozíciójával a X. fejezetben — „bank” címszó alatt — a kapitalista hitelügy lényegének a kifejtését.

Ez a kifejtés annyiban megy túl a pénzzel és a pénz mennyiségi elméletével kapcsolatban adott fejtegetéseken, hogy itt már nemcsak a kapitalista hitel-

⁸⁶ Uo., 53. o., — X. fej.

⁸⁷ Uo., 56. o.

eszközöknek a pénzforgalmat élénkítő hatását említi, hanem mellette hangsúlyozza a bankoknak azt a képességét is, hogy a hitel kiterjesztésén keresztül tulajdonképpen a pénz mennyiségét is növelhetik. Ezt a felismerést megkönynyíti a korabeli közgazdaságtani gondolkozásnak az a BERZEVICZY által is követett analitikai módszere, mely szigorú válaszfalat von a tulajdonképpeni fém pénz és az arra szóló — akár megállapodásszerű, akár törvényesnek tekinthető — ún. „fizetési eszközök” között, vagyis a magánzsiró és a bankzsiró, azaz végeredményben a váltólezárszámítás és a bankjegy között.⁸⁸

BERZEVICZY-nek az ún. „hitelteremtés”-re vonatkozó idevágó passzusa a következőképpen hangzik: „... A kereskedőknek üzletvitelük folytatásához nagy pénzüsszegekre van szükségük, ezek az összegek azonban nincsenek meg; s nem is lehetnek meg készpénz alakjában. Mindaz azonban, amivel a kereskedő el nem adott áruban, ingó és ingatlan javakban rendelkezik, vagyonához tartozik. Miután ezek nem likvidek, — nem minden pillanatban fizethetők ki, ennél fogva tehát kénytelen ezekre előleget felvenni, azaz hitellel rendelkezni. A kereskedők kölcsönösen hiteleznek egymásnak, a nagyobbak a kisebbeknek, ez utóbbiak a kalmároknak és boltosoknak, valamint a vándorkereskedőknek. A kereskedelem egész valóját a hitel tartja mozgásban. Ez az, ami a bankügyletben a legkényesebb. Miután a bank a pénzzel és a hitellel egyaránt rendelkezik, a hitelezést újabb hitelezés alapjává teheti és ezáltal magasabb szintre emelheti a hitelügyet. Midőn ezt teszi, csekély kamatot és jutalékot számít fel magának. Ezt a különben nagyon nyereséges műveletet leszámítolásnak (disconto) nevezik...”⁸⁹

A másik, kifejezetten a hiteleszközöket tárgyaló passzus pedig a következőképpen vonja meg a választóvonalat a metallista pénz és a hitelpénz között: „... A bank nem mindig fizet ércpénzben, hogy az arany minél biztosabban elzárva maradjon. Ehelyett mesterségesen kifejlesztett hitelpapírokkal fizet, melyek kétféleképpen lehetnek: vagy olyanok, amelyek a kereskedők előzetes megállapodásain alapulnak, vagy a bank pénztét képviselik, rajtuk azzal az ígérettel, hogy e papír bemutatójának a rajta feltüntetett összeget kívánatra kifizetik. Ez utóbbi papírok mindenütt, ahol a bankoknak hitele van, az ércpénzzel egyenlő árfolyamon vannak forgalomban. Ennél fogva a „papírpénz” (azaz: a bankjegy) és az ércpénz között nincs különbség, mivel az előbbi csupán utalvány az utóbbira. Annak azonban, hogy a „papírpénz” (bankjegy) megtarthassa hitelét, lényeges követelménye az, hogy minden pillanatban éremre legyen beváltható. Az kétségtelen, hogy a „papírpénz” (bankjegy) szerfelett megkönnyíti a forgalmat, gyarapítja az ipart és élénkíti a kereskedelmet és így felmérhetően hasznos... A papírpénz (bankjegy) csak ott foroghat, ahol hitele van, márpedig az egész világra kiterjedő ilyen hitele nem lehet, ezért tehát a papírpénz (bankjegy) a világkereskedelemben nem is alkalmazható...”⁹⁰

A forgalom könnyítésére tett célzás a forgási sebességre utal, de mint látjuk az expozíció hangsúlya a hitelezésnek újabb hitel alapjául való felhasználásán, tehát a tulajdonképpeni „hitelteremtés”-en, illetve „pénzteremtés”-en van, — amennyiben a mennyiségi elmélet mechanizmusa alapján vizsgáljuk BERZEVICZY itt adott expozícióját a kapitalista hitel vonatkozásában.

BERZEVICZY ezzel felvázolta lényegileg azt a pénzforgalmi és hitelrendszert, amely az angol klasszikus iskola tanain keresztül az egész világon —

⁸⁸ SCHUMPETER, id. m., 312. és köv. o.

⁸⁹ GAÁL, id. m., II, r., 54. o.

⁹⁰ Uo.

és nemcsak Angliában — elterjedt és amely lényegileg egészen az I. világháborúig érvényben volt. E rendszernek valójában nemcsak éltető eleme, de legfőbb Achilles-sarka a kapitalista hitelrendszer. BERZEVICZY közgazdasági műveltségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, — hogy noha terminológiailag nem tett éles különbséget a bankjegy és az állam által kibocsátott papírpénz között, miután általában mindkettőt egyformán „papírpénz”-nek nevezte —, mégis világosan látta ez utóbbi eltérő közgazdaságtani természetét és azt helyesen is fejtette ki. Ezzel más szóval a pénz „kartális elméletének” expozícióját is megadta, — amennyiben továbbra is a KNAPP által bevezetett terminológiát kívánjuk követni.

BERZEVICZY hitelpénzre vonatkozó fejtegetéseivel kapcsolatban nagy fontossága van az alábbiak kiemelésének: A BERZEVICZY által használt egységes terminológia — a papírpénz „elnevezés”-jogosultságát nagy mértékben alátámasztotta az a tény, hogy a XIX. század elején a kormány által kibocsátott papírpénzt is általában ugyanolyan érpenzre szóló utalványként fogadták el, mint a bankjegyeket, — éppen a metallista elmélet uralmának túltengése folytán. A papírpénzt tehát a kormány — az akkori hivatkozott közfelfogásnak megfelelően — a bankhoz hasonlóan elvileg bármikor tartozott volna beváltani. Csak midőn a pénzkibocsátás e látszólag „praktikusabb” módjának a veszélyei nyilvánvalóvá váltak, akkor fejlődött ki az a másik — bár még mindig a metallista gondolkörben mozgó — gyakorlat, hogy a papírpénzt vagy mint a kormányadósságot megtestesítő adóslevelet, vagy mint olyan utalványt vezették be a köztudatba, — melyet az adós nem látra, hanem csupán egy későbbi időpontban fizet vissza, de természetesen érpenzben.⁹¹

Nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy BERZEVICZY idevágó fejtegetései egyrészt világosan utalnak a banküzleti analógiára, másrészt ugyanakkor nagy élességgel adják meg a kétfajta papírpénz közötti „differencia specifica”-t is a valódi papírpénz forgalmi kényszere, valamint az azt kiváltó rendkívüli közgazdasági okok alakjában. Megfogalmazása a következő: „... Ahány európai állam létezik, mind adóssággal küzd s többé-kevésbé a papírpénzgazdálkodásba van belebonyolódva. Ez az állampénzügyi csapás több ok szüleménye, melyek közül elég legyen itt csupán kettőről megemlékezni. A hűbéri rendszer a fejedelmeknek igen nagy terjedelmű birtokok tulajdonjogát és elegendő hűbéres katonaságot juttatott... Miután azonban ezek a fejedelmi javak az ő kezeikből az egyháziak és világiak kezeibe kerültek át, a katonaság tartásának a terhe az uralkodó és a népesség alsó osztályai terhévé vált. A háborúkhoz és más rendkívüli eseményekhez szükséges nagyobb kiadások nem voltak másként, mint adósságokkal fedezhetők. A bankok fényes, csodás és üdvös sikereit látván, azok eljárását a kormányok is utánozták és papírpénzt gyártván, annak biztosítása végett elzalogosították a közjövédelmeket, s azokat előre felhasználták, vagyis előlegeztették maguknak a nemzet közcélú befizetéseit és olyan papírpénzt bocsátottak ki, melynek forgalmát a kényszer alapján határozták meg. Azonban ezen az úton a kívánttal szükségképpen ellentétes hatás következett be. Ahogy általában mindenféle kereskedelemnek árt a kényszer, a hitelnek különösen csaknem mindig ártalmára van, miután annak lényegét a bizalom szabad megnyilvánulása képezi. A bank a maga jegyeit minden pillanatban hajlandó nemesfém-kézpénzben beváltani és senkit sem kényszerít arra, hogy azokat elfogadja. Ellenben az

⁹¹ SCHUMPETER, id. m., 319. o.

egy-egy államok kormányai nem váltják be papírpénzjegyeiket érmére és ugyanakkor mégis kényszerítik alattvalóikat, hogy azokat elfogadják. Ezáltal az újonnan született gyermek már előre eljegyeztetik a halállal, de addig is még nyomorult életet kell folytatni. A kormányok ugyanis a forgalomban levő ércpénz legnagyobb részét bevonják és szükségleteik fedezésére használják fel, vagyis a betegség következményeit többnyire azonnal kénytelenek elszenvedni...⁹²

A papírpénzgazdálkodás káros kihatásait BERZEVICZY — a fentiekből kitűnően — nagy erővel ecsetelte. Ugyanakkor azonban azt is meglátta, hogy az infláció, — legalábbis annak kezdeti enyhébb szakasza —, egyben termelésnekilendítő hatásokkal is járhat: „...A papírpénz forgalmi kényszere tehát minden kényszer és büntetés ellenére nem vezetett sikerre, — annak értéke mindig esett és romlott. A kormány kára is mindegyre súlyosbodott. Az ércpénz eltűnt, mivel az emberek részben otthon rejtették el, részben a világkereskedelem vonta azt el oda, ahova ez a nagy betegség nem hatolt még el. A javak értéke és ára a legnagyobb aránytalanságokat mutatta. A névleges összegek belül üresen kongó milliókra duzzadtak fel, s az örvény ilyenformán belekanyarodott a mélységbe. De miként a jó a rosszal vegyesen szokott előfordulni, úgy ennek is megvolt az az üdvös hatása, hogy az ipar a felkocozott légkörnek ebben a nemében nagyon is gyarapodott...⁹³

BERZEVICZY idevágó diagnózisa jó leírását adja a infláció fő tüneteinek és jelenségeinek. Ezt azonban az „Elmélkedések” című fejezetben még szükségesnek látta kiegészíteni a GRESHAM-féle törvényre vonatkozó megfigyelés mellett, — mely a saját értékkel bíró fémpénz teaurálására vonatkozott, mind belföldi, mind külföldi viszonylatban —, az érték és árarányok eltolódásaira vonatkozó fontos megállapításokkal, továbbá az infláció által előidézett spekulációra és szociális igazságtalanságokra, valamint a természetes érték-mérőhöz való kényszerű visszatérésre vonatkozó kitűnő megfigyelésekkel is. Idevágó fejtegetései a következőképpen hangzanak: „...A papírpénzzel elárasztott ország, midőn a normális körülmények közé igyekszik visszajutni, mindenféle hullámzásoknak és forrongásoknak van kitéve. A papírpénz, az érme, érték és ár, — s különösen az elsőrangú szükségleti cikkek árai —, a tőkemozgalmak, az emberi szenvedélyek, haszon és kár, vakmerő üzérkedések, a feltornyosuló kétségbeesés: mindez egymásra hat és visszahat. És míg a viharok el nem csendesednek, addig az árak legjobb mértékét nem is a pénz képezi, — mely ezideig maga is különleges kereskedelem tárgya volt, hanem a gabona, melyet ezidőben a leginkább használnak. Ilyenkor, hogy az árak tényleges viszonyát meg lehessen ismerni, oly módon kell kalkulálni, hogy egy mérő rozsért mit kaphattam a múlt évben és mit kaphatok most...⁹⁴

Jellemző azonban BERZEVICZY politikusi és gazdaságpolitikai beállítottságára az is, hogy az infláció főbb jelenségeinek feltárásánál nem áll meg, hanem állást foglal a bankügyre vonatkozó fejezetben az infláció leküzdésének szükségessége mellett és annak lehetséges orvoslási módjaira nézve is. Ezt a gondolatmenetet még egyször megismétli az „Elmélkedések”-ben és ott kiegészíti azt még a szanalás általa elképzelhetőnek tartott időbeli ütemezésével és az azzal kapcsolatos egyéb problémák taglalásával.

A bankügyletről szóló fejezet a kényszerárfolyam erőszakolását és a be-

⁹² GAÁL, id. m., II. r., 54. és köv. o.

⁹³ Uo., 55. o.

⁹⁴ Uo., 84. o., — XV. fej.

váltás elhanyagolását jelöli meg a papírpénzinfláció közvetlen okaiként, — az említett rendkívüli kiadások finanszírozása, mint távolabbi és alapvető okok mellett. A kifejtett gondolatmenet azonban egyben arra is utalni látszik, hogy tulajdonképpen a kényszerárfolyam feloldása és a beváltás felvétele azok a közvetlen eszközök, melyek BERZEVICZY szerint közvetlen sikert ígérnek. Mindez egyértelmű a metallista koncepcióhoz való visszatéréssel. Éppenezért ez a passzus felveti azt a problémát, hogy vajon BERZEVICZY nézetei a papírpénz vonatkozásában is nem inkább metallista jellegűek-e végeredményben. Ez a kérdés annál is inkább felmerül, mert egyáltalán nem találunk nála olyan kifejezett utalásokat az államilag szabályozott papírpénz akár elméleti, akár gyakorlati elfogadására vonatkozóan, mint amelyekhez őt megelőzően a kezdetben szintén metallista alapon álló LAW nagy port felvert üzleti vállalkozásai és szakirodalmi munkái alapján utolsó idevágó reformjavaslataiban eljutott.⁹⁵

BERZEVICZY idevonatkozó fejtegetései a bankügyről adott fejezetben a következőképpen hangzanak: „... Nem a papírpénz maga, hanem az erőszakolt forgalom és a beváltás elhanyagolása okozták e súlyos bajokat. Bármily nagyok is legyenek ezek, meggyógyíthatók, — ha azok, akiket illet, az előítélet és az egyoldalúság megszüntetésével, csupán a közjót tartják szem előtt, s azon eszközöket alkalmazzák, melyek a legegyszerűbbek és a dolog természetének megfelelnek...⁹⁶ Ezt a diagnózist az „Elmélkedések” című fejezetben még a következő gondolatokkal egészíti ki: „... Ha valamely ország el van árasztva papírpénzzel, akkor olyan betegségben szenved, mely nemcsak veszélyes, de egyben végzetes is lehet. Ilyenkor nem segít a vitatkozás, hanem a betegséget gyógyítani kell. A papírpénz lázas állapotba hozza az országot, de ez tartós nem lehet, a rendkívüli viszonyokat a természetes határok közé kell visszavézetni. A jövővel szemben lehet elővigyázati rendszabályokat alkalmazni, de a jelenben fennálló betegség gyógyítást, kúrát igényel. És valamint a beteg az orvosnak, úgy az ország is a kormánynak engedelmessékedni kénytelen, miután azzal a vélelemmel lehet élni, hogy a kormány ismeri a legjobban a betegséget és azt meg is akarja gyógyítani, minthogy e betegség által ő veszíti a legtöbbet... ennek két útja és orvosszere áll rendelkezésére: — egy rögtönös, igen erős, heroikus, — és egy másik enyhe, lassabban ható és az előrelátás által javasolható. Mindkettőnek megvannak a maga előnyei és hátrányai. A helyi körülményektől függ, hogy melyiket érdemes főként ajánlani. Ha az utóbbit választjuk, akkor az, aminek a bekövetkezését most látjuk, természetesnek tűnik, — tudniillik az, hogy a mezőgazdaság termékeinek ára jobban és gyorsabban esik, mint az iparcikké és a kereskedelmi áruké. Az pedig, hogy a mezőgazdasági termékek közül vajon a gabonaárak esnek-e jobban és gyorsabban, vagy pedig a nagy- és kis haszonállatok árai, — ismét csak a helyi körülményektől függ. Az áraknak e hanyatlásában mutatkozó egyenlőtlensége mindenestre az, ami egyes esetekben a leginkább ártalmas és viszszatetsző...⁹⁷

Mint látható BERZEVICZY a papírpénzinfláció módjainak részletezését, illetve azok közgazdasági elméleti kifejtését mellőzi, — nyilvánvalóan abban a tudatban, hogy a napóleoni háborúkat követő 1810-es évtized papírpénzgazdálkodásának tapasztalatait az Ausztriai Monarchiában mindenki jól ismeri és e

⁹⁵ SCHUMPETER, id. m., 294. és köv. o.

⁹⁶ GAÁL, id. m., II. r., 55. o.

⁹⁷ Uo., 84. és köv. o.

rövid vezérfonalban egy ilyen ismert témát nem szükséges részleteznie. Erre utal az a hivatkozása is, hogy az ismételt papírpénzkibocsátás útján előidézett infláció leküzdésének „folyamatban levő módszere” a lassú és fokozatos felszámolás útjával egyenlő. Míg azonban az infláció által előidézett szociális igazságtalanságok kérdésébe BERZEVICZY nem ment bele közelebbről, csak utalt azok fennforgására, — addig itt — mint láttuk — kifejezetten is elítélte azt a kialakuló mezőgazdasági árollót, melyet a monarchiában a papírpénzinfláció fokozatos felszámolásának eszközeként alkalmaztak, s ezzel részben a magyar mezőgazdaság rovására állították helyre — annyira-amennyire — a pénz korábbi értékét.

Ezzel lényegileg BERZEVICZY-nek a szorosabb értelemben vett közgazdasági elméletre vonatkozó tanításait kritikailag összefoglaltuk és tulajdonképpen — hazai hasonló színvonalú kontribúciók hiányában — nem is a hazai elmélet korabeli állapotához, de tulajdonképpen az akkori kapitalista elmélet nemzetközi szintjéhez viszonyítottuk. Az összehasonlítás és az azon alapuló elemzés megmutatja, hogy — ha BERZEVICZY nem is építette tovább önállóan ezt a területét a klasszikus közgazdasági elméletnek oly módon, ahogy ez a külkereskedelmi elmélet vonatkozásában megállapítható volt — ennek a „par excellence” elméleti témakörnek igen nagyfokú és elmélyült átértéséről tett tanúságot. Ennek tulajdonítható az általa adott elméleti összefoglalásnak az a másik jellegzetessége is, hogy viszonylag kis terjedelemben és nagy világossággal volt képes a problémákat exponálni, és minden olyan problémát mellőzni, ami annak a hazai olvasóréteg általi megértését nehezítette volna.

Megállapítható az is, hogy — amennyiben a kézikönyv kézírata valóban publikálásra kerülhetett volna — BERZEVICZY e műve az általa kitűzött didaktikai, illetve tudományos ismeretterjesztési célok megvalósítását meszeménon alkalmas lett volna szolgálni. Kritikailag tekintve, inkább túlságos tömörsége és igényessége, semmint a túlzott terjedelem vagy a lényeglátás hiánya lehetett volna inkább a mű nagyobb közkedveltségének és elterjedésének a fő akadálya. Más szóval, BERZEVICZY mércéje „in ultima analysi” még mindig túlságosan magas volt a hazai mostoha viszonyokhoz viszonyítva. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy BERZEVICZY hazai viszonylatban első ízben a pénzügytan problémakörét is felvázolta és belesűrítette közgazdaságtani kézikönyvébe, — erről az oldalról is olyan megalapozásáról gondoskodva e stúdiumnak, amely hazai viszonylatban páratlannak tekinthető. Ezeknek az úttörő jellegű fejtegetéseknek megvilágítása a következő fejezet tárgya.

V.

BERZEVICZY munkássága — mint említettük — elméleti téren az utolsó nagy műben, az elméleti közgazdaságtani kézikönyv kéziratában annyiban is eredeti eredményekre vezetett, hogy hazánkban az első és rendszeres összefoglalását nyújtotta a pénzügytani tudománynak. Ez annál is figyelemremélőbb jelenség, mert magyar viszonylatban előtte ilyen mélységig ezzel a kérdéssel a magyar közgazdasági szakirodalomban senki sem foglalkozott és különösen nem abban a formában, mint a modern, születő kapitalista közgazdaságtan egy integráns részével.¹

A közgazdasági kéziratban közölt pénzügytani vonatkozású anyag végeredményben egy teljes pénzügytani rendszer kifejtésének tekinthető, legalábbis az alapvető összefüggések vonatkozásában, annak ellenére, hogy tulajdonképpen csupán két fejezetre terjed ki — a XI. fejezetre „Állami pénzügy” és a XIII. fejezetre „Adózás” címmel² — és arra is tekintettel, hogy roppant tömören és a lényegre törően van megfogalmazva. A kettő közé ékelődő XII. fejezet a fényűzés, illetve a „luxus” problémájáról szól,³ mellyel a korábbi elemzés kapcsán már részletesebben foglalkoztunk,⁴ — miután az tulajdonképpen nem kizárólag a pénzügytani összefüggésekre, de a közgazdaságtani problematika egészére vonatkozik.

Ebben az összefüggésben e problémával kapcsolatban elegendőnek látszik annyit megjegyezni, hogy a luxus kérdésének a pénzügytani anyag keretébe — sőt tulajdonképpen ennek a közepébe történt beiktatása arra figyelmeztet, hogy BERZEVICZY különös hangsúlyt kívánt adni az állami pénzügyekkel kapcsolatos fejedelmi, illetve uralkodói udvartartás részéről kifejtett fényűzésnek, sőt pazarlásnak. Ezzel lényegileg a feudális jellegű udvartartásból folyó pazarlásnak a kapitalista alapon álló racionális közületi gazdálkodással való ellentétét igyekezett maximális mértékben kidomborítani, mely utóbbi, már nem az uralkodócsalád, hanem az állampolgárok érdekének szolgálatában áll.

Korábban már hivatkoztunk arra, hogy BERZEVICZY számára a fejlődési kincstár és az állami pénzügy elválasztása nem okozott különösebb problémát.⁵ Arra azonban még nem utaltunk, hogy ebben annak a speciális magyar közjogi fejlődésnek is bizonyos szerepe kellett hogy legyen, amely az idegen uralkodóval szemben a HABSBURG-ház trónrakerülésétől kezdve

¹ BOROTVÁS-NAGY, id. m., I—III. fej., a 209. oldalig bezárólag egyetlen ilyen munkát sem említ. A szerző más helyütt utalt a pénzügytani tudomány kifejlődésének problémájára felsőoktatási, elsősorban jogi kari viszonylatban, de ő sem találta hasonló kezdeményezés nyomát, vö.: HORVÁTH, R.: A pénzügytan oktatásáról Állam- és Jogtudományi Karainkon, Felsőoktatási Szemle, 1957., 1. sz., 1. és köv. o.

² GAÁL, id. m., II. r., 57. és köv., — továbbá 65. és köv. o., — De Öc. Publ. Pol. XI. és XIII. fej.

³ Uo., 61. és köv. o., — ua. XII. fej.

⁴ Vö. a jelen munka IV. fejezetével.

⁵ Uo.

igen nagy súlyt helyezett az országos jelentőségű pénzügyeknek az uralkodó magánpénzügyi érdekeitől való szétválasztására. Valószínűleg erre utal SCHUMPETER egy idevágó megjegyzése is, amely csupán annyit szögez le, hogy a kapitalista jellegű nemzeti államok kifejlődése terén Európában Magyarország Svájcjal együtt a kivételek közé tartozik. E két ország a hivatkozott szerző szerint nem felel meg annak az általánosságban kialakult típusnak, amelyben az állami pénzügyek kifejlődése e fejedelem magán-kincstárától való fokozatos elválasztás útján ment végbe.⁶

Kétségtelen, hogy Magyarországon a közületi kiadások finanszírozása már korán kifejezetten állami adózás útján történt, a közigazgatás fenntartása pedig megyei önkormányzaton keresztül helyi és nem fejedelmi eszközökből lett fedezve —, ahogy ezt BERZEVICZY már a magyar parasztság helyzetéről szóló munkájában nagy élességgel feltárta.⁷ Az ezeken túlmenő állami bevételek, az ún. „regáliák” voltak tehát csak tulajdonképpen azok a közületi jövedelmek, amelyek kifejezetten az uralkodót illették. De még ezek behajtása és e behajtás szabályozása is, — akárcsak az adózásé —, a magyar közjog említett fejlődésének megfelelően közjogi és nem fejedelmi magánkincstári alapon ment végbe.

A magyar fejlődés egy másik jellegzetes specialitása pénzügyi vonatkozásban abban mutatkozott, hogy az idegen uralkodónak a katonai erő fölötti diszpozíciós jogát is ugyancsak közjogilag kellett szabályozni. Ezt kívánták az országnak a török hódítás elleni állandó jellegű, hosszú időn át mutatkozó védelmi szükségletei, melyhez a szükséges pénzügyi eszközöket is nagy állandósággal és rendszerességgel kellett előteremteni.⁸ Az ezzel kapcsolatos adózás tehát kétségkívül a magyar pénzügyi tudomány kifejlesztésének is egyik forrásává vált,⁹ de teljesen eltérő értelemben, mint ahogy általában ez az európai országokban a feudalizmus felbomlása idején történt. E problematika nálunk ugyanis nem mint az államigazgatási jogból kifejlődött pénzügyi jog, illetve külön pénzügyi tudomány, hanem mint a magyar közjog problematikájának szerves része jelentkezett.

Mindenképpen BERZEVICZY-é tehát az az érdem, hogy e probléma gazdaságpolitikai és közgazdaságtudományi vonatkozásait már a magyar parasztságról szóló műve kapcsán nagy világossággal felismerte és ezeket már ott közgazdaságtudományi vetületeiben tárgyalta, majd az elemzésünk tárgyát képező végső elméleti szintézist nyújtó művében a két szóban forgó fejezetben azok elméleti összefoglalását is megkísérelte.

Így nagy jelentőséget kell tulajdonítani ezzel kapcsolatban annak a tudatos kifejtésre utaló kérdésnek, hogy BERZEVICZY idevágó fejtegetéseit azaz vezeti be, hogy a pénzügytani ismeretek a közgazdaságtudomány speciális problematikáját jelentik, amelynek külön kifejtése a legnagyobb mértékben indokolt: „... A pénzügyi tudománya manapság már olyan finom megkülönböztetéseket és olyan bonyolult műveleteket tartalmaz, hogy annak széles körű kifejtése külön könyvet kívánna, — melyet megírni most nincs szándékomban.”¹⁰

⁶ SCHUMPETER, id. m., 147. o.

⁷ GAÁL, id. m., 2. k., 109. és köv. o.

⁸ SCHUMPETER, id. m., 200. o., — azonban csak általánosságban és nem kifejezetten a magyar viszonyokra vonatkozóan.

⁹ Uo., 146. o.

¹⁰ GAÁL, id. m., II. r. 57. o.

A „financia” szó, mint latin kifejezés egyébként BERZEVICZY alkotása és nyilvánvalóan az újabb kapitalista irodalomban használatos angol és francia megfelelő kifejezések — „public finance”, vagy „finances publiques”, „hautes finances” — megfelelőjeként került alkalmazásra. BERZEVICZY ezzel kapcsolatban olyan megjegyzést is tett, hogy a latin nyelv modernizálásával jól ki lehet fejezni az új „terminus technikusokat”. BACON-ra is hivatkozik, mint aki követelménynek tartotta, hogy az általános műveltség ismeretanyagába erőteljes mértékben inkorporáltassék a szaktudományok nyelve is, hogy ezáltal a nép széles rétegei a közérdekű problémák megtárgyalásában és azok vitelében részt vehessenek, illetve abból ki ne zárassanak.¹¹

Érdemben — a közgazdaságtani elemzés szempontjából — még ennél is nagyobb jelentőségűnek kell azonban tartanunk azt a tényt, hogy BERZEVICZY helyes gazdaságelméleti megfontolásokból a költségvetési problémák tárgyalását sorrendben az adózás problémáinak tárgyalása elé helyezi. Ugyanakkor a költségvetési problémákat az államhitelek kérdéseinek keresztül olyan messzemenően kapcsolja egybe az általános közgazdasági problémákkal, ami a közgazdaságtudomány legnagyobb klasszikusaira, egyenesen GLADSTONE-ra, illetve napjaink egyik legmodernebb közgazdasági irányzatára, az ún. „monetáris közgazdaságtani irányzatra” emlékeztet.

Ez utóbbi irányzat kilépett már abból a speciálisan leszűkített konvencionális pénzügytani problémakörből, amely részben BROGGIA, részben a fizokraták munkássága nyomán a pénzügytanban többnyire az adótant — és korlátozottabb körben az államkölcsonök tanát látta,¹² — avagy a német pénzügytani iskola hatására ugyancsak egészen leszűkített keretben a költségvetési technika ismerettáráként azonosította azt. A monetáris gazdaságtan tulajdonképpen az állami pénzügyek és a pénzgazdálkodás legszorosabb összekapcsolásával a pénzügyi problémáknak az általános közgazdaságtan problémáival való összefüggéseit kutatja a legszélesebb keretben. Ez a megközelítés a közgazdaságtudomány korai klasszikusainál, — elsősorban VAUBAN-nál, SMITH-nél és RICARDO-nál — még nem sikkadt el teljesen,¹³ noha az is kétségtelen, hogy a német töről fakadt XIX. századi közép-európai pénzügytani tradíció ennek érvényesülésének már csak igen csekély teret engedett a későbbiek folyamán.¹⁴

BERZEVICZY szemében a pénzügytan problémáinak általános közgazdaságtani síkon történő felvetését elsősorban a HABSBURG-birodalom nagyhatalmi politikája és fényűzése, valamint a napóleoni háborúk rendkívüli megterhelést jelentő szükségletei által kiváltott katasztrófális állampénzügyi gazdálkodás, a papírpénz-infláció és annak széles körű és vészes általános közgazdasági kihatásai motiválták. Mindez az általa adott megfogalmazásból is nyilvánvaló.¹⁵ A pénzügytani tudományt ugyanis úgy definiálja, hogy az a közkiadások állandó és biztos fedezésének, illetve az adósságokba merült országok pénzügyi szanalásának, azaz közelebről az e célra rendelkezésre álló összes eszközök mozgósításának a tudománya.¹⁶ Rögtön hangsúlyozza azonban

¹¹ Uo.

¹² SCHUMPETER, id. m., 199. és köv. o.

¹³ Uo.

¹⁴ HELLER, F.: Pénzügytan, Budapest, 1943., 29. és köv. o.

¹⁵ GAÁL, id. m., II. r., 57. o.

¹⁶ Uo.

azt is, hogy e problémákat egészen leegyszerűsítve, csak legfontosabb alapelveikre korlátozva tárgyalja.

Első megközelítésben lényegileg két fő alapelvet húz alá. Az egyik az állami pénzügyek célját a közjólét megvalósításában látja, — körülbelül abban az értelemben, ahogy SMITH is minden gazdálkodás célját az alattvalók és az állam érdekeinek és gazdagodásának egyidejű megvalósításában jelöli meg,¹⁷ — valamint az állampénzügyeknek nyilvános és igazságos — vagy ahogy ma mondanánk: demokratikus — gyakorlásában.¹⁸

A másik fő alapelv egy bizonyos fokú ellentéte a német pénzügytani iskola által kidolgozott ún. „fedezeti alapelvnek”, amely mindig az állami szükségletekből, a kiadásokból indult ki és ahhoz kereste bevételi téren a fedezetet. BERZEVICZY fogalmazásában ez a második tétel így hangzik: „Adassék ki kevesebb, mint amennyit a kormányok és hatóságok bevesznek, — ez az állami pénzügyek legrövidebb és egyben legjobb szabálya. Ez azonban nem ízlik, mint ahogy az orvosság sem ízlik és mégis be kell venni, ha a betegséget magunktól el akarjuk hártani. Nincs olyan feldúlt pénzügyekkel rendelkező állam Európában, melyet ne lehetne rendbehozni, ha az uralkodó és az ország erre vonatkozó egyetértése, illetve akarata fennáll.”¹⁹

A pénzügyi egyensúly felborulásának egyik fő okát BERZEVICZY az állami téren kialakuló pazarlásban és fényezésben jelöli meg, a másikat pedig olyan politikai jellegű szükségyszerűségekből, amelyek közzgazdasági konzekvenciái elől egyszerűen nem lehet kitérni. Itt tehát nyilvánvalóan a háborúkra gondol szerzőnk elsősorban. Tekintettel az államadósságok elterjedtségére, az állami többletszükségletek finanszírozásának eszközei elsősorban az államhitel, valamint a papírpénzinfláció voltak e korban. Ezért BERZEVICZY is ezekkel foglalkozik elsők.

Idevágó fejtegetései SMITH szellemében²⁰ éles különbséget tesznek mindenekelőtt az állam egészének hitelképessége és a kormány hitele között. Az előbbi az állampolgárok vagyoni erejének összességétől függ, míg az utóbbi csupán a kormány közvetlen rendelkezésének alávetett anyagi eszközöktől.²¹ A helyes pénzügyi politika szerinte az, hogy a kapitalista értelemben vett állam vagyonosodása és gazdagodása útján a kormány jelentős hitelrezervoárral rendelkezék, melyből szükség esetén nem probléma merítenie. A kormány anyagi eszközeivel „előrelátó, jótékony és példás gazdasági igazgatást kell folytatni” és csak végszükség esetén szabad az államadósságok eszközéhez nyúlni.²² Az államadósságnak, mint hitelpolitikai eszköznek felhasználása ugyanis nézete szerint főleg azért veszélyes, mert vele a pillanatnyi problémákat könnyen meg lehet oldani, de annak későbbi káros konzekvenciái az utódokra hárulnak. A folyamat kezdete tehát „sima és viszonylag kényelmes”, de továbbgyűrűző hátrányos kihatásai miatt annak lezáródása mindig „veszélyekkel terhes”. Ezért ajánlja azt, hogy amennyiben az államadósság elkerülhetetlen, úgy az „... az ország beleegyezésével vételessék fel és (tőkeszolgálati) összege kamataival együtt rögtön számítassék hozzá a behajtandó adókhöz.”²³

¹⁷ SCHUMPETER, id. m., 186. o., — továbbá 164. o. 5/ lábjegyzet, — hivatkozásal főművének IV. és V. könyvére.

¹⁸ GAÁL, id. m., II., r., 59. o.

¹⁹ Uo., 57. o.

²⁰ SCHUMPETER, id. m.,

²¹ GAÁL, id. m., II., r., 58. o.

²² Uo.

²³ Uo.

Ez az a módszer tehát, melyet KEYNES a II. világháború finanszírozása céljából az angol kormánynak javasolt.^{23/b}

Ezután BERZEVICZY a közadósságok felvételének módozatait tárgyalja röviden és szükségesnek lát ezzel kapcsolatban néhány elméleti tévedést eloszlatni, — melyek főleg a közgazdasági kérdésekben tájékozatlanabb körökben tartották magukat ezidőben erősen.

Az államhitel felvételi módozataira nézve²⁴ a belföldi és külföldi hitel-felvételből indul ki, megemlítve a különféle tontinákat, életjáradékokat és évjáradékokat, valamint az ún. állandóssági kötvényeket. Utolsónak kerül sor az állami papírpénzre, amelyet — a korább érintetteknek megfelelően — „kényszerárfolyammal bíró bankjegynek” nevez.²⁵ Az államadóssági kötvényekkel és a kényszerárfolyamú papírpénzzel kapcsolatban utal arra, hogy ezek pénzhelyettesítőként szerepelhetnek, melyek felfogása szerint a pénzpiac „önellátása esetén” — azaz azok korlátlan adásvétele, illetve beválthatósága és a pénzügyi szükséglettel való harmonizálása esetén —, nem okoznak különösebb zavart a pénzforgalomban. Rámutat azonban BERZEVICZY arra is, hogy pazarlás, rendkívüli szükségletek túlzott mértékű finanszírozása, valamint a papírpénzgazdálkodás túltengése esetén nem lehet már a kényszerárfolyamot sem az állami adósság-kötelezvényekre, sem a papírpénzre vonatkozóan tartani. Más szóval ez a finanszírozás ilyenkor a kívánttal ellentétes hatású: a pénz devalválódására és az állami pénzügyek szétzüllésére vezet, — ahogy „erről a tapasztalás hangos szóval tanúskodik”.²⁶

Az államadóssági kötvények és a papírpénz árfolyamának zuhanása és e folyamat felgyorsulása BERZEVICZY szerint végül is oda vezet, hogy végső eszközül ezek felvásárlása és megsemmisítése marad csak az állami pénzügyek szanálása érdekében. Teljesen elhibázottnak tartaná viszont ilyen esetben a közszükségleti cikkek, különösen a monopoljellegű cikkek, mint pl. a só árának emelését, mert ez a lépés csak a további elszegényedést fokozná. Hasonlóan nem tartja eredményesnek az állami pénztartalékok teaurálásának eszközét sem, miután az végeredményben holt tőkéket hoz létre. Ez a megoldás legfeljebb csak olyan országokban látszik járható útnak, amelyekben nagy nemesfémkészlet van adva a közgazdasági rendszerben. Az említett speciális jellegű eszközök helyett BERZEVICZY olyan európai országok pénzügyeinek szanálása céljából, melyek eladósodása igen nagyfokú, az alábbi konkrét javaslatokat dolgozta ki:²⁷

Szükségesnek tartja elsősorban az állami kiadások felülvizsgálását s a mutatózó pazarlás és fényűzés felszámolását, a hiábavaló és felesleges kiadások megszüntetését, — vagyis az elkerülhetetlen deflációt. Ezzel párhuzamosan bevezetendőnek tartja másodikként a közületi bevételek kezelésének racionalizálását, a korrupció megszüntetését és a pénzügyigazgatásban eluralkodó nagyfokú bürokrácia leépítését —, vagyis a felesleges és túlnyomó részben haszontalan hivatalnoki réteg elbocsátását. Egy harmadik idevágó — egyéni ízű — javaslata az állandó hadsereg létszámának a felülvizsgálata, amelyet az európai uralkodók közös egyetértésével, kollektív és arányos leszerelés formájában javasol megvalósítani. Ezzel a kialakult hatalmi helyzet nem változnék,

^{23/b} KEYNES, J. M.: How to Pay for the War, London, 1940.

²⁴ GAÁL, id. m., II. r. 58. o.

²⁵ Uo., 59. o.

²⁶ Uo.,

²⁷ Uo., — BERZEVICZY itt a francia forradalom követelményeinek ad hangot.

de a katonai kiadásokkal kapcsolatos közterhek minden országban csökkenének. Felfogása szerint egy ilyen lépés egyben azzal az előnnyel is járna, hogy a katonaság életstandardját is emelni lehetne, miután az a legtöbb országban „szégyenteljesen alacsony” és nem áll arányban e hivatás megbecsülésével.

Végül és nem utolsósorban, negyediknek az egyházi vagyon nagyfokú szekularizációját javasolja. E javaslat indokolása az, hogy az egyházi vagyon állami adományokból nőtt nagyra, bizonyos kormányzati teendők állami érdekből történő ellátása érdekében. A történelmi fejlődés folyamán azonban ezeket a funkciókat később állami szervek vállalták magukra, de az egyházi vagyon továbbra is megmaradt egyházi kézben és ezáltal messze meghaladja azokat a szükségleteket, melyeket az egyházi rend hivatásszerű megélhetése, illetve reprezentációs kiadásai megkívánnak. Hivatkozik itt BERZEVICZY arra is, hogy Európa több országában a szekularizáció már megtörtént és hogy ezt Magyarországon annál könnyebb lenne végrehajtani, mert a magyar közjog értelmében a magyar király mint egyházi főpatronus jogilag is rendelkezik ilyen jogosítvánnyal.²⁸

Az államadósságok felhasználása körüli politikai demagógia legkedveltebb tétele ezidőben az volt, hogy az államadósság felvétele a jelenben is nagy produktívitású közgazdasági művelet, mert az így elvont pénzeszközöket rendszerint azonnal teljes egészében kiadják és a felhasználáson keresztül tulajdonképpen visszakerülnek azonnal a közgazdasági élet vérkeringésébe. BERZEVICZY élesen rámutat, hogy az adósságszolgálat a tőke- és a kamattörlesztésen keresztül több, időben későbbi szükséglet kielégítését lehetetlenné teszi, s a terheknek felnövekedése végeredményben hatalmasan megterheli a közgazdasági életet.

Hasonló téveszmék állottak fent egyébként az adózás vonatkozásában is, amelyeket BERZEVICZY — az adózás problémáira rátérve²⁹ — szintén élesen visszautasított. Ezek között említi elsősorban azt, hogy egyesek az állami adózás szükségességét általában vitatják. E felfogás azonban nézete szerint szem elől téveszti azt, hogy az állam az emberiség haladásának egyik szükséges terméke, amely nem nélkülözhető és így szükségképpen nem nélkülözhető a fenntartásához szükséges adóztatás sem. Az állam, mint intézmény fennállásának előnyei BERZEVICZY szerint nyilvánvalóak, ha az államilag nem szervezett civilizálatlan vagy barbár népek életviszonyaival hasonlítjuk össze a civilizált országokat. Az adózás fennállását tehát helytelen támadni —, a hiba az adózással kapcsolatos visszaélésekben és nem annak fennállásában van.

Ennek a problémának kapcsán BERZEVICZY általános államtudományi érvényű filozófiai magasságokba is emelkedik, mikor így ír: „... Minden emberi dolog ki van téve a visszaéléseknek, melyek ellen küzdeni, azokat okosan megjavítani, az emberi ész és igazságérzet feladata. Lemondanánk-e a tüzről a vele gyakran elkövetett visszaélések miatt? Semmi esetre sem. Ezért hát jótékony használatának megtartása mellett háttérbe kell szorítani a vele való visszaéléseket.”³⁰ Ezek a gondolatok tehát nemcsak a közgazdaságtudomány, de az államtudomány, vagyis az egész politikai tudomány szempontjából fontos megállapítások, melyek éle az állam elleni demagógia elleni irányul.

²⁸ Uo., 60. o.

²⁹ Uo., 65. o.

³⁰ Uo.

Egy másik ilyen balhiedelem az államadósságok analógiájára azt képzeli, hogy az adóbehajtásnak, illetve az adójövedelem fokozásának nincs felső határa, illetve hogy ez a felső határ az ország végső fizetőképességével egyenlő. Ennek az álokoskodásnak az a hibás tétel volt az alapja, hogy az adójövedelmeket az állam úgyis kiadja és az így visszajut az ország lakosságához. BERZEVICZY erről a következőket írja: „Ezt a pénzt a kormány ingyen kapja meg, de a nemzethez az nem ingyen kerül vissza. Annak ellenértéke arra nézve, aki befizette, elvész. Az emberek nem azért élnek a kormányok uralma alatt, hogy mindent, amijük van, állandó jelleggel odaadjanak, maguknak nem tartván meg mást, csak a nyomort. SENECA azt mondja erről: »A kormánynak nem szabad semmit botorul költeni, semmit alap nélkül gondolni és álmodni, semmit sem botorul hazudni és semmit botorul elhinni.«³¹

Ennek a balhiedelemnek egy minősített változata az, hogy a nemzetek vagyonyossága a magas adóztatással arányos. Egyesek ugyanis abból, hogy Angliában a legmagasabb az adókievetések színvonala, arra következtetnek, hogy Anglia kifejezetten e tényező miatt a leggazdagabb ország. BERZEVICZY helyesen mutat rá ezzel kapcsolatban arra, hogy: „... ez gyermeteg szofizma. Nem azért gazdagszik meg egy ország, mert nagy adókat fizet, hanem ezeket azért képes fizetni, mivel gazdag. A gazdag uralkodó sokat költ, a szegény pedig, ha ugyanennyit adna is ki, hogy ezáltal gazdagodjék, az esztelenség bélyegét méltán érdemelné ki.”³² Ehhez kapcsolódva tárja fel azt is, hogy tulajdonképpen az adóztatás körül is osztályérdekek jutnak kifejezésre és ennek köszönhető az adópolitika eltorzulása, valamint az adóbehajtás módjának embertelen formái: „Vannak mindenütt, akik annál többet nyernek, mennél rosszabb helyzetben van a közigazdaság és mennél nagyobbak az adók. Ezek azok, akik a nagy adók behajtására irányuló káros lökést megadják és porhinnéssel félrevezetik a fejedelmet. Mit is mondjak azokról a rossz szellemű adóvégrehajtásokról, melyek által a nyomorult adózónak ruházata, ágyneműje, marhája és gabonája is elraboltatik, és egész családja koldusbotra jut?”³³ Ehhez a gondolatmenethez kapcsolódnak a parasztság adóztatását érintő azon megjegyzések is, ahol BERZEVICZY leleplezi azt a még gyilkosabb szofizmat, melynek értelmében a parasztság szorgalmát az fokozná, minél nagyobb lenne a rajta levő adóteher.³⁴

BERZEVICZY ezután lényegében kissé szétszórt gondolatmenettel, de ügyes fordulatokkal körvonalazza a közigazdaságilag helyes adóztatási alapelveket, majd rendszerezi az egyes adónemeket és konkrétan is állást foglal az adóteher nagyságát, illetve az adóteherviselési képesség határát illetően. Ezt követően tér vissza arra a kérdésre, hogy a magyar parasztság helyzete és adózási viszonyai és — egyáltalán a magyar adóügy — milyen időszerű képet mutat, illetve milyen visszasságokat rejt magában, hogy az adóelméletet rajta demonstrálja.

Ami az első problémakört illeti, elméletileg először általánosságban foglal állást amellett, hogy az adóteher nagyságát a közszükségletek és az adózók, illetve adóalanyok szükségleteinek együtt kell meghatározni. A közszükségletekkel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy csak a valóságos, nem pedig a képzelt, azaz objektíve nem megalapozott közszükségletekből szabad kiindulni és sem-

³¹ Uo., 67. o.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo., 168. o.

mi esetre sem abból, hogy mennyi egy ország közteherviselési képessége. Az utóbbi alapon ugyanis fennáll az a veszély, hogy a szükségletek fölé emeljük az adóztatás szintjét. Ez utóbbi esetben az adóalanyt megfosztanánk attól, hogy valódi szükségleteit kielégítse; ami a legnagyobb hiba lenne. Világosan látja azt is, hogy egy ilyen helytelen adóztatás katasztrófális kihatással van az emberek munkakedvére és szorgalmára, — aláássa a munkamorált, tunyaságra és hanyagságra vezet.³⁵ A fő adóztatási alapelvnek tehát azt tartja, hogy tulajdonképpen az „... adó a jövedelem egy részének odaadása, melyet az egyes ember azért fizet, hogy a megmaradó részt biztosan élvezhessen”³⁶ Ennek a megmaradó résznek az összes fontosabb egyéni szükségleteket ki kell tudni elégítenie, azaz az adóztatásnak tulajdonképpen csak a jövedelem fölöslegére szabad kiterjednie.

Egy másik fontos alapelv az, hogy a közterhek elosztása az egyenlő teherviselés elve alapján történjék, az ún. „osztó igazság” elveinek megfelelően. Ez alatt a BROGGIA által is már tulajdonképpen körvonalazott elv³⁷ alatt a jövedelem arányában emelkedő proporcionális adókulcsok alkalmazását érti BERZEVICZY, a következő megfogalmazásban: „... A közterhek igazságosan ... személyválogatás nélkül, a teljesítési képesség fokozódásával nem egyenlő, hanem emelkedő arányban rovandók le ... Az az elv nem lehet kétséges, hogy aki az ország előnyeinek élvezetéből nagyobb részt kap, a közterheknek is nagyobb részét viselje. Az igazságos arány úgy alakítandó ki, hogy magasabb adókulcs rovassék ki arra, kinek évi jövedelme 100 000 Ft, mint akié csak 100 Ft. Ezt a 100 forintot az utóbbi nem nélkülözheti, a 100 000 Ft-ban viszont többszörös felesleg foglaltatik.”³⁸

Ezzel a nemesi adómentesség elvét tönkrezúzó megállapítással kapcsolatban mutat rá BERZEVICZY arra is, hogy a kivetés aránytalanságai teljesen más következményekkel járnak, ha az a fölösleget, mint amennyiben a létszükségletek kielégítését érinti: „... Ha az adó a fölöslegeből vétetik, az aránytalanság és az osztó igazság ellen elkövetett hiba még tűrhető bajt okoz, — ellenben ha az adó az életszükségleteket sújtja, akkor a legkisebb aránytalanság is súlyos és veszedelmes. Ha némelyek nem fizetnek annyit, mint kellene —, ez eltűrhető, mert megtakarított fölöslegük a közgyarapodás javára válik. Ha ellenben mások többet fizetnek, akkor ez utóbbiak elszegényednek és így nyomoruk is a közösség terhére válik. Nem helyes tehát csak azért elszegényíteni a polgárokat, hogy az állam gazdagodjék — sokkal helyesebb, ha a polgárság gazdagszik és így vele együtt és egyidejűleg gazdagszik az állam is.”³⁹

Az adóztatás elvi alapjainak vizsgálatához kapcsolódik végül BERZEVICZY-nek az a kapitalista állam gazdasági funkciójával összhangban álló elgondolása is, hogy minél kevesebb közterhet hord a nemzet, tulajdonképpen annál jobban és szilárdabban megalapozottnak tekinthető az állam is. Ezt támasztja alá — szokásához híven — egy TACITUS-ra való klasszikus hivatkozással is, mely szerint: „Vesztükbe rohannak a népek, midőn túlságosan nagy terheket raknak rájuk.” Egy további ebből adódó következtetés a merkantilisták mennyiségi szemléletével állítja szembe a klasszikus közgazdaság-

³⁵ Uo., 68. o.

³⁶ Uo.

³⁷ SCHUMPETER, id. m., 205. o., — hivatkozással BROGGIA, C. A.: Trattato dei tributi, delle monete e del governo politico della sanita, 1743., h. n., című munkára.

³⁸ GAÁL, id. m., II. r., 66. o.

³⁹ Uo., 69. o.

tani iskola pénzügytani felfogását, midőn oda konkludál, hogy jobb kevés, de jómódú alattvalóval bírni, mint sok nyomorulttal. Mindezek alapján BERZEVICZY abban foglalja össze az adóztatás fő elvét, hogy „... A közterhek sohasé sújtsanak mást, mint a tiszta jövedelmet. Mindenkinék meghagyandó annyi, amennyiből megélhet, gazdaságát felszerelni és folytatni képes, — csak ami ezután még megmarad, arra vetessék ki a közadó.”⁴⁰

A közterhek fajtáit BERZEVICZY a hazai „de lege lata” felosztási rendszer szerint csoportosítja.⁴¹ Először személyi és tárgyi közterhekről beszél. Az előbbieket alatt személyes szolgáltatásokkal teljesítendő közterheket ért, az utóbbiak alatt pedig kifejezetten pénzfizetéssel teljesítendő szolgáltatásokat. Az előbbi kategóriába esnek tehát a honvédelmi szolgálat, a bel- és külföldi közszolgálat, — az utóbbiakba pedig az egyenes és közvetett adókat sorolja be, néhány más, pénzzel leróható közteherrel együtt. Az egyenes adókhoz sorolja a fejadót, a földadót, az ingóságok után fizetett, valamint az ipari, kereskedelmi és egyéb foglalkozások után fizetett kereseti adókat. A közvetett adók között sorolja fel a fogyasztási adókat, kapuadókat, vámokat és az egyed-áruságból származó jövedékeket, — közte a só- és dohányjövedéket, a bélyegilletékeket, postai és egyéb díjakat, valamint az állami sorsjátékkal kapcsolatos befizetéseket.⁴² Itt még tehát főleg a feudális adórendszer képe domborodik ki, — de egyben mint a kapitalista adórendszer történeti alapja és előzménye.

BERZEVICZY a maga részéről „de lege ferenda” — vagyis a kialakítandó kapitalista adórendszerre figyelemmel — a legegyszerűbb adónemnek a fejadót tartja, valamint az ehhez még legközelebb álló földadót. Véleménye azonban az, hogy ha ezeket az adónemeket nem egészíti ki egy kereseti adójellegű harmadik adónem, — „... mely az összes kézműveseket, iparosokat, kereskedőket, tőkéseket és üzereket adóztatja meg”,⁴³ — úgy szerinte az adóztatásból olyan jövedelmek maradnak ki, amelyek az adórendszer igazságosságát és a közteherviselés elvét eltorzítják. Ezért nem tudja elfogadni a fiziokraták által propagált egyetlen adót, az ún. „impôt unique”-et.⁴⁴ Erről a kérdésről a következőket írja: „A fiziokraták rendszerének célja nemes volt, de alapon dolata hibás és megvalósíthatatlan. Védelmzői azt mondták, hogy a földnek elsőrendű szükségleti tárgyakat jelentő termékei az összes többi termék alapját képezik, tehát csak előbbiekre rovassék ki az adó. A föld termékeinek előállítói előlegezik a többi termelő adóját, de utólag megkapják azt, miután az a termékek árának alkatrészévé válik. Ténylegesen azonban ez nem így következik be és a földművelők helyzete különben is annyira rossz, hogy az előlegezett terhet nem tudják viselni, mert nyomorba süllyedésük esetén kénytelenek termékeiket azok értékén alul is eladni. Amellett az egyes országokat sem lehet egymástól légmentesen elzárni, tehát a földművelők helyzete sok mindenféle egyéb körülménytől is függ. Ha tehát a fiziokrata rendszert nem mindenütt vezetik be, akkor nagyon is hátrányos azokra az államokra, ahol ezeket az elveket követik. Végeredményben azonban alapelve is hibás, mert ennek értelmében a földművelő adóznék, az általa termelt rozs után, de az pl. már nem fizetne adót, aki a rozsból szeszt égetne. Felmerül a kérdés, hogy

⁴⁰ Uo., 66. o.

⁴¹ Uo., 65., továbbá 66. és köv. o.

⁴² Uo., 68. o.

⁴³ Uo., 69. o.

⁴⁴ SCHUMPETER, id. m., 230. és köv. o.

miért nem — hiszen ez utóbbi esetben is ugyanaz a munka, a nyereség és a tiszta jövedelem, mint amott.⁴⁵

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy BERZEVICZY is végeredményben az egyenes adók mellett szögezi le magát, akárcsak SMITH,⁴⁶ — a közvetett adók mellett azonban már közel sem foglal olyan egyértelműen állást, mint a nagy angol klasszikus. Ugyancsak eltérő álláspontja abban is, hogy a kereseti adókat határozottabban követeli. Ezáltal a vállalkozók adóztatására nézve egy fokkal szigorúbb álláspontra helyezkedik, mint SMITH, aki ezeket a jövedelmeket lehetőleg teljesen szabadon hagyná és csak a hozadéki adókat tartja elvben indokoltnak, — akárcsak BROGGIA.⁴⁷ Egy további különbség az említett klasszikusok és BERZEVICZY felfogása között e téren részben abból áll elő, hogy BERZEVICZY-ben a jogász és az adminisztrátor szempontjai is felülkerekednek. E szempontokra való tekintettel figyelemmel van mindig az adózás problémáinál az adóbehajtási eljárásra is.

Ezért hangsúlyozza a fej- és földadónál, hogy e kettő „... a legtermészetesebb és legegyszerűbb, a legkönnyebben behajtható és a sikkasztásoknak, valamint csalárdságoknak legkevésbé kitett adónem”.⁴⁸ E problémára ismételen visszatér a magyar adórendszer bírálatá során is, megállapítván, hogy „... három főfeltételtől függ minden jó adóteherelosztás: a helyes összeírástól, a közteherviselés arányosságától és a pártatlan végrehajtástól. Nálunk ezek közül azonban egyik sincs meg.”⁴⁹ E három lapidáris követelmény és azok hiányának konstatálása megsemmisítő bírálat egyben a magyar feudális adórendszerről. Az adókövetés mérsékelt és arányos nagysága és az adóbehajtás módjának kombinálása a helyes adóösszeírással lenne az az ideális rendszer tehát, amelyet BERZEVICZY szem előtt tart, s amellyel ismét olyan nagy elődök nyomdokaiba lép, ami az adóösszeírás fontosságát illeti, mint VAUBAN marsall. Tulajdonképpen VAUBAN volt az a XVIII. századeleji Franciaországban, aki az egyetlen adó gondolatát elsőként felvetette, — ha nem is teljesen a fizikokraták által használt értelemben,⁵⁰ — hanem az egységes királyi tized formájában egyesített adónemben. Ennek alapjául a legpontosabb, a közgazdasági valóságnak és a jövedelmi viszonyoknak megfelelő adóstatisztika szolgált volna. VAUBAN ezeknek az összeírásoknak a metodológiáját analitikailag ugyan nem gazdagította, mégis a tények és a belőlük levonható közgazdasági megfontolások közötti kapcsolatot egészen szorosra vonta.⁵¹ BERZEVICZY ennyiben tehát e tradíció folytatójának tekinthető.

BERZEVICZY az adóteher nagyságával kapcsolatban megemlíti azt a kérdést is, hogy a szakirodalom általában vitásnak tartja, hogy a jövedelem hányadrészét vegye az adóztatás igénybe, — a 9-ed, 7-ed vagy 5-öd részét-e. A maga részéről sokallja a 9-ed vagy 10-ed rész elvételét a termésből a következő megfontolások alapján: „... A termés 9-ed vagy 10-ed részének elvétele rossz és méltánytalan adóalap, mert figyelembevéve a vetőmagot, munkát és tőkét, az túlzottan nagy. Így a termelő nem ritkán még azt sem kapja vissza, amit

⁴⁵ GAÁL, id. m., II. r., 66. és köv. o.

⁴⁶ SCHUMPETER, id. m., 205. o.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ GAÁL, id. m., II. r., 69. o.

⁴⁹ Uo., 70. o.

⁵⁰ SCHUMPETER, id. m., 203. és köv. o., és kül. 204. o. 6/ lábjegyzet.

⁵¹ Uo.

termelési költségek fejében kiadott. Ezen felül azért is ártalmas az ilyen elvönás, mert károkat, zaklatásokat okoz és elnyomásra vezet.”⁵²

Ez a gondolatmenet is érvül szolgált BERZEVICZY számára az egyenes adók mellett, — ugyanakkor a közvetett adók közül a kapuadót hasonló indokolással veti el, mint a tizedet.⁵³ Ez azért meglepő, mert a késői merkantilista szerzők között egyesek, akárcsak a polgári klasszikus iskola pénzügytani előfutárai közül is többen, a fogyasztási adókat éppen ezért propagálták, mert azt a nemességnek is fizetnie kellett és így ez az adónem egy lépést jelentett a közhely megvalósítása felé.⁵⁴ BERZEVICZY azonban a kapuadónak a hátrányos hatását látja nagyobbnek, — vagyis azt, hogy az „a termelők zaklatásával jár”,⁵⁵ ami elsősorban a jobbágyásra nézve hátrányos. Más szóval BERZEVICZY a jobbágyosság zaklatástól való megkímélését fontosabbnak tartotta még a nemesség közvetett megadóztatásánál is. Ez az álláspont a 16/20, illetve 4/20-os birtoklási arányt szem előtt tartva, az akkori magyar nemesség és jobbágyosság között feltétlenül helyesnek látszik.

Az említett késői merkantilisták és korai klasszikusok általában a 10⁰/₀-os, propocionális adó mellett kötötték le magukat,⁵⁶ melyet — mint láttuk — BERZEVICZY — tekintettel a magyar termelés alacsony termelékenységére — általában magasnak tart. Csupán egyetlen kivételt hajlandó ez alól tenni, — nevezetesen bizonyos alapvető fontosságú kapitalista közületi beruházások céljaira, elsősorban az útrendszer kiépítésére, csatornákra, belföldi folyószábályozásra, avagy bizonyos gazdasági jellegű tanintézetek céljaira az 5-öd rész erejéig is el tudja képzelni átmenetileg az adóteher felemelését.⁵⁷

BERZEVICZY még egy fontos és nagyjelentőségű kérdéssel foglalkozik az adóztatással kapcsolatos elméleti kérdések körében — a kincstári uradalmak fenntartásának és kezelésének kérdésével. Álláspontja megfelel annak a kapitalista állam szerepéről vallott felfogásnak, — amelyet a klasszikus iskola képviselői általában követnek —, nevezetesen hogy a magánkezelés a gazdasági feladatokat általában jobban oldja meg. Erről a kérdéstről a következő gondolatokat veti papírra „... A kincstári uradalmakat általában mindig rosszabbul kezelik, — azok tisztviselőit annyira megszaportítják, hogy az végül is felémészti a hozadékot. Itt a gazdálkodás is általában mindig rossz, a sikkasztás napirenden van, a büntetést pedig mindig kijátszák. Az olyan tisztviselő, akinek 500 Ft fizetése van és aki abból úgy él, mintha évente ezreket keresne —; világos hogy sikkasztó és így hivatalból elmozdítandó. A kincstári javak tehát vagy eladandók, vagy bérbeadandók.”⁵⁸

BERZEVICZY-nek itt kifejtett álláspontja némileg ellentétes az első, Magyarország gazdasági leírásával foglalkozó műben adott azon értékeléssel, amely a lótenyésztés előmozdításában a kincstári uradalmak szerepét egyenesen nagybecsülte.⁵⁹ Ez az általános érvényű megfogalmazás azonban, amelyet az utolsó közgazdasági művében nyújt, mindenesetre jobban megfelel a klasszikus iskola időközben megszilárdult állásfoglalásának. Jelzi egy bizonyos fokig a kontinentális merkantilista iskola egyes helyes vívmányaitól való né-

⁵² GAÁL, id. m., II. r. 68. o.

⁵³ Uo.

⁵⁴ SCHUMPETER, id. m., 201. és köv. o.

⁵⁵ GAÁL, id. m., II. r., o.

⁵⁶ SCHUMPETER, id. m., 205. o.

⁵⁷ GAÁL, id. m., II. r., 66. o.

⁵⁸ Uo., 68. o.

⁵⁹ Uo., 192. o., — De Comm. II. fej.

mileg doktrinär elrugaszkodást is, amelynek pedig — éppen hazai viszonyaink között — kétségtelenül nem mindig volt meg a kellő indokoltsága.

Az adózással foglalkozó fejezet hátralevő része kifejezetten konkrétan összefoglalja mégegyszer a magyar adórendszer főbb jellemvonásait úgy, ahogy azok a magyar parasztságról írt mű megállapításaiból következnek.

BERZEVICZY pénzügytani nézeteinek lezárásaként csupán még egy kérdéssel — a közgazdaságtan mint tudomány elnevezésének kérdésével kell foglalkoznunk annak megvilágítása céljából, hogy BERZEVICZY-t milyen megfontolások vezették ennek az új tudománynak az elnevezésében. Csak e szempontok együttes értékelése ad helyes támpontot a pénzügytani tudomány elnevezésében követett álláspontjához is.

A közgazdasági kézikönyv kéziratának I. fejezete kapcsán utaltunk már arra a kérdésre, hogy BERZEVICZY elvi megfontolások alapján nem volt hajlandó a „nemzeti vagyon” és „nemzeti jövedelem” kifejezéseket használni. Valószínűleg hasonló elvi megfontolásokból nem használta a „nemzetgazdaságtan” kifejezést se, amely utóbbira pedig találunk már példát hazai kortársai között. Nevezetesen a BENCSIK JÓZSEF-nek tulajdonított és a XVIII. sz. utolsó évtizedéből származó közgazdasági értekezés már „De industria nationali Hungarorum” címmel jelent meg,⁶⁰ — ami alatt a „magyar nemzetgazdaság” értendő a kor szóhasználatának megfelelően. Nem vitás, hogy BERZEVICZY-t ebben a kérdésben elsősorban a nemzetiségi kérdésben kialakított felfogása vezette, — ahogy erre egyébként a közgazdaságtani kézirat I. fejezetében maga is utal.⁶¹ Itt mondja el ugyanis, hogy a nemzet szűkebb fogalom az országnál, minthogy egy ország több nemzetet, illetve nemzetiséget is foglalhat magában. Ezt éppen Magyarország történeti fejlődése bizonyítja. Utal ez a magyar történeti fejlődés arra is, hogy a nyelv nem lehet a nemzetiség ismerve. A kultúrállamokban ugyanis mindenütt igen nagy faji és nyelvi keveredések mentek végbe, ami által az nyelvi viszonyok is jelentős mértékben változtak. BERZEVICZY tulajdonképpen az elméleti közgazdaságtani kéziratban egy az 1817. évből származó és nemzetiségi kérdéstről szóló kéziratának főbb megállapításait ismételte meg, ahogy erre GAÁL is helyesen hivatkozott.⁶² Találkozni lehet azonban idevágó álláspontjának korábbi megfogalmazásaival a magyar parasztságról szóló műben is.⁶³

Kétségtelen, hogy BERZEVICZY a közgazdaságelméleti kéziratban szintén elsősorban Magyarországot tartotta szem előtt. Ezért tört egy olyan egységes államnyelv mellett lándzsát, amely az ország egyetlen nemzetiségének nyelvével sem azonos, de ugyanakkor történelmi tradíciókra is tud támaszkodni. Érvelése ezért köt ki a latin nyelv mellett, amely Magyarországnak törvényhozási és igazgatási nyelvévé vált a feudalizmus korában. BERZEVICZY úgy vélte, hogy egy ilyen egységes államnyelv elősegíti a közjogi ér-

⁶⁰ E művet először KAUTZ, id. m., 164. és köv. o. említette meg, és a szerzőséget SZINYEI tulajdonította BENCSIK-nek, — vö. HORVÁTH, R.: Az első magyar népességtudományi mű megjelenésének 150. évfordulójára, Statisztikai Szemle, 1962., 8—9. sz. 863. o. — Az „industria” szó ebben a korszakban általában közgazdaságot jelent, ahogy erre egy korábbi tanulmányunkban már ugyancsak rámutattunk, vö. u.a.: Tessedik a társadalomtudós, id. h., 44. o. 47/ lábjegyzet.

⁶¹ GAÁL, id. m., II. r., 13. és köv. o., — De Óc. Publ. Pol. I. fej.

⁶² Uo., I. r., 260. és köv. o., — „Berzeviczy Gergely jellemrajza” a XV. fej.-ben.

⁶³ Uo., II. r., 160. és köv. o., — De Cond., IV. fej. „Megjegyzések”, BERZEVICZY természetesen korábban is érintette ezt a kérdést egyéb munkáiban is, így elsősorban „Az 1802. évi országgyűlés leírásában”, — vö. uo. I. r., 126. o., — „Berzeviczy Gergely mint publicista. Az 1802. évi országgyűlés folyamának leírása”, IX. fej.

telemben vett nemzetfogalom és egyben a politikai értelemben vett nemzet kialakítását is. Ezzel kétségkívül Magyarország jövődö politikai fejlődésének egyik legnagyobb veszedelmét, a nemzetiségi kérdés felvetödését kívánta elhárítani e tudományos kérdés kapcsán is, — ha mindjárt a kapitalista fejlődéssel szembeszegülve és helytelenül is. E konkrét kérdés logikus konzekvenciájaként BERZEVICZY azt a problémát is felvetette, hogy — hasonló elvi alapon — tulajdonképpen a HABSBURG-birodalomban is a latin nyelvet kellene egységes államnyelvé tenni. Sőt még ennél is továbbmenve, a világ diplomáciai és általános érintkezési nyelveként is ezt a nyelvet tartja a legalkalmasabbnak, mint az emberiség egymáshoz való közelebbhozásának eszközét, — valami ahhoz hasonló jelleggel, mint amelyet a mai eszperantista nyelvmozgalom propagál. Már ebből is kitünően BERZEVICZY-t nemcsak a kifejezetten nemzeti probléma, de egyetemés világpolgári ideáljai is a latin nyelv megtartására ösztönzték — ami ismét kapitalista-kozmopolita eszmény —, ebben egyet kell GAÁL megállapításával érteni.⁶⁴ Szerepet játszottak ebben azonban — felfogásunk szerint — bizonyos más megfontolások is, amelyek mellett nem lehet szó nélkül elmenni.

Döntő jelentőségűnek kell tartani — nézetünk szerint — elsősorban azt, hogy BERZEVICZY élete utolsó nagy művét, az elméleti közgazdaságtani és pénzügytani összefoglalást, a magyar vezető törvényhozó és államigazgatási köröknek szánta, — vagyis lényegében a magyar nemességnek. Ez az osztály azonban többségében ezidőben kétségkívül jobban bírta a latin nyelvet, mint akár a magyart, akár esetleg a németet. Egy másik megfontolás abból adódik, hogy BERZEVICZY tudatában volt annak, hogy a közgazdasági vezető réteg embereinek kozmopolita elvek alapján kell állniok és e kozmopolita elvek terjesztését olyan nyelven lehetett jobban remélni, amelynek elterjedése egy nemzet nyelvénél nagyobb volt. Szerepet játszottak végül itt olyan nyelvtani meggondolások is, hogy az új tudomány szakkifejezéseinek kialakítása minden nemzeti nyelvben nagy nehézségekkel jár, meglehetősen hosszadalmas és bonyolult folyamat volt. BERZEVICZY, aki maga is sokat olvasott idegen nyelven, nyilván sűrűn találkozott ezzel a problémával. Úgy képzelte tehát, hogy egy általánosan elfogadott nemzetközi nyelv — vagyis a latin nyelv — felújításával és a közgazdaságtani terminológia egyértelmű kialakításával a problémát nagymértékben le lehet egyszerűsíteni.

Lomnici magányában BERZEVICZY-nek — a távolabbi nagy cél szorgalmazása közben — nyilvánvalóan elkerülte figyelmét, hogy a tényleges fejlődés ezzel éppen ellentétes irányban haladt. Ennek eredménye a különböző nemzeti nyelvek és a külön nemzeti kultúra kifejlődése, illetve a nemzeti szaknyelvek kialakítása lett, melynek már BERZEVICZY korában is mutatkoztak kézzelfogható jelei és részeredményei. Bizonyítja ezt az is, amire a pénzügytani terminológia kapcsán már utaltunk⁶⁵ — nevezetesen, hogy a „finanszia” szót BERZEVICZY a nemzeti nyelvek szakkifejezéseiből volt kénytelen a latin nyelvbe átültetni. Egyet kell érteni ebben a vonatkozásban GAÁL-nak azzal a találó megjegyzésével,⁶⁶ hogy BERZEVICZY ebben a kérdésben egyszerre akart túlzottan gyakorlati és egyben túlságosan is idealista világpolgár lenni. A két követelmény együttesen nyilvánvalóan ellentétes volt egymással. A kor követelményének e kettő közül kétségtelenül az első, a gyakor-

⁶⁴ Uo., I. r., 204. és köv. o.

⁶⁵ Vö. a jelen munka jelen fejezetének első részével.

⁶⁶ GAÁL, id. m., I. r., 206. o.

lati követelmény volt csak minősíthető, vagyis a nemzeti közgazdasági szaknyelv kialakítása. A második követelmény — egy egységesen elfogadott világnyelv — ettől időben oly távolra esett, hogy még napjainkban is megoldatlan világproblémának tekinthető. Ezt mutatja az is, hogy az Egyesült Nemzetek Világszervezetében a Biztonsági Tanácsban tömörült öt nagyhatalom mindegyikének nyelve egyelőre hivatalos világnyelv. Mindez nem von le azonban semmit BERZEVICZY azon érdeméből, hogy a probléma jelentkezését észlelte és arra megoldást is kívánt adni, — ha mindjárt némi utópisztikus jelleggel is.

A szakterminológia kifejlesztését BERZEVICZY — speciális kettős célkitűzésének megfelelően — a latin nyelv szorgalmazásában kereste tehát. Hogy ez a törekvése tankönyve számos vonatkozásában — mint pl. a kapitalista pénzforgalom területén, de másutt is — mennyi nehézséget támasztott, arra már több helyütt és ismételen utaltunk.⁶⁷ Végeredményben azonban magának a közgazdaságtani tudományok elnevezése kérdésében BERZEVICZY jórészt a haladójellegű hagyományokat követte, midőn az „öconomia-politica” elnevezést használta, — de részben letért már erről a talajról, midőn élt az „öconomia-publica” elnevezéssel is.

A „politikai gazdaságtan” elnevezést a közgazdaságtudomány egészen a XVII. század elejére vezeti vissza. Elég egyöntetű vélemény szerint MONCHRÉTIEN francia közgazdasági szerző volt az első, aki azt az idevágó ismeretekre alkalmazta,⁶⁸ hogy ezáltal e tudomány társadalomtudomány jellegét aláhúzza. Ismeretes, hogy a statisztikai tudomány legfejlettebb forrásának tekinthető s valamivel később kialakult ága, a PETTY által e század második felében kialakított „politikai aritmetika” is ugyanilyen megfontolásokból hordozta nevében a „politikai” jelzőt.⁶⁹ A további fejlődés folyamán a klasszikus angol közgazdaságtani iskola is ezt az elnevezést vitte tovább és csak RICARDO idejében vette ehhez hozzá az adótan megjelölésre a „taxation” megjelölést.⁷⁰

Abból a kérdésből, hogy BERZEVICZY az „öconomia-publica” elnevezést alternatíváé használja, arra lehet következtetni, hogy a hazai, túlnyomórészt primitív és főleg az üzemgazdasági szintű kapitalista technológiát ismertető jellegű irodalommal szemben hangsúlyozni kívánta a politikai gazdaságtan „köz”-gazdaságtani jellegét. Sőt ezen túlmenően idealisztikus beállítottságának megfelelően a klasszikus iskola felfogásánál lényegesen nagyobb mérték-

⁶⁷ Vö. a jelen munka IV. fejezetével.

⁶⁸ LANGE, O.: Politikai gazdaságtan, I. Általános kérdések, Budapest, 1965. I. fejj., Megjegyzés: A „Politikai Gazdaságtan” elnevezés és a rokon elnevezések történetéről, 29. és köv. o., hivatkozással MONTCHRETIEN, A.: *Traité de l'économie politique*, h. n., 1615. c. művére.

⁶⁹ LANGE fentebb hivatkozott passzusa csupán annyit állapít meg, hogy „Angliában — bizonyára a francia szóhasználat hatására — a politikai gazdaságtan kifejezés vált általánossá. Elsőnek James Stewart használta, aki 1767-ben megjelent könyvét »Inquiry into the Principles of Political Economy« címmel adta ki.” — PETTY közgazdasági és statisztikai elgondolásaival kapcsolatos „politikai” jellegét és elnevezését az általa kialakított tudományoknak már MARX is feltárta a „Theorien über den Mehrwert” c. munkájában és annak nyomán a statisztikai tudomány elmélete is nagy élességgel mutatott rá. Vö. HORVÁTH, R.: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány stb., id. kiad. 25. és köv. o.

⁷⁰ RICARDO, D.: *Principles of Political Economy and Taxation* London, 1817, — legutolsó magyar kiadása: *A közgazdaság és adózás alapelvei*, Budapest, 1955., — továbbá HORVÁTH, R.: Ricardo „Principles”-ének új magyar kiadásáról, *Jogtudományi Közöny*, 1956., 2. sz., 118. és köv. o.

ben kívánta aláhúzni a köz- és a magánérdek harmóniájára való törekvést is figyelemmel a közép- és kelet-európai viszonyokra.⁷¹ Ez a felfogása tehát már messzemenő eltérést jelent a „magánérdekek összeütközéséből előálló közérdek” megvalósulásának elvétől, összhangban azzal az általa követett gyakorlattal, mely ismételten rámutatott az elméleti közgazdaságtani kéziratban a köz- és magánérdekek összeütközéseinek lehetőségeire.

Ezekben a kérdésekben ugyan — kétségtelen — nem mindig teljesen egyöntetűen foglalt állást. Általában az állami beavatkozás ellenzője volt minden olyan területen, amely a kapitalista rendszer alapelveinek érvényesülését gátolta. Ugyanakkor koncessziókat tett ezen a téren két megfontolásból is, — részben a fejlődésben elmaradottabb országok fejlődésének gyorsítása érdekében a fejlettebb merkantilizmus tanrendszeréhez hasonló meggondolások alapján, de másrészt a kapitalista rendszer elvei és az idealista-humanitárius filozófia közötti összeütközés elkerülése céljából is.

Az általa ismertett társadalomfilozófiai eszmények — végső elemzésben — messze túlmutatnak az eredeti felhalmozás korán, sőt a klasszikus kapitalizmus és az imperializmus korának társadalomfilozófiai eszményein is. Sok tekintetben rokonok azok az utópisták által kifejtett társadalmi és politikai eszményekkel. Ezzel függ össze, hogy ez utóbbi nézetei sem az általa propagált gazdasági fejlődéssel, sem az annak megfelelő állami és politikai felépítésményi elemekkel nem voltak teljesen összhangban és így teljesen visszhang nélkül maradtak a szorosabb értelemben vett közgazdasági téren is. Még fokozottabban áll ez azok politikai és államtani vonatkozásaira, különösen a MARTINOVICS-féle összeesküvés kudarca, illetve a szentszövetségi rendszer inaugurálása után.

Mindez azonban nem zárja ki azt a végkövetkeztetést, hogy BERZEVICZY közgazdasági eszme körének ezeket az idealisztikus jellegű vonatkozásait az utópisztikus gondolatvilág első komolyabb hazai tudományos megnyilvánulásának is tekintsük és mint ilyet a magyar tudományos eszme kör gazdagításaként fogjuk fel.

⁷¹ Vö. GAÁL, id. m., II. r., 298. o. jegyzetével, ahol BERZEVICZY a következőket írja: „A közgazdaságtan alapelve az általános jólétet követeli meg. Csak ott létezik közjólét, ahol a lakosoknak lehető legnagyobb száma a szükségletek kielégítéséhez megkívánt javaknak kielégítő nagyságú birtokában van, — nem pedig ott, ahol egyesek bőségben dúskálnak, a népnek nagy része pedig nyomorral küzd,” — De Comm. XII. feje.

VI.

Munkánk eddigi — II—V. fejezeteiben — fejlődésükben, részleteiben és átfogóan elemeztük BERZEVICZY külkereskedelem-politikai és külkereskedelmi elméleti, valamint szorosabb értelemben vett közgazdaságtani és pénzügytani nézeteit az általunk választott tárgyalási elvnek megfelelően. A továbbiakban még csupán egyetlen kérdéssel kívánunk foglalkozni, nevezetesen BERZEVICZY szélesebb értelemben vett elméleti közgazdaságtani nézeteinek hazai és külföldi visszhangjával, — nem csupán a saját kora, de az utókor szempontjából is. Ez a hiányzó körkép¹ alkalmas egy bizonyos értelemben kiegészíteni BERZEVICZY hatását azok összefoglaló bemutatásával — annak ellenére, hogy e hatásokra az egyes részletelemzések során már számos utalás történt.

Munkánk természetéből és célkitűzéséből folyik egyébként, hogy ezeket a hatásokat elsősorban a szélesebb értelemben vett magyar közgazdaságtani irodalom szempontjából vizsgáljuk, — mert az elkülönülés e fiatal társadalomtudomány irodalma és a szélesebb értelemben vett nemzeti irodalom között a mai értelemben ezidőben még nem állott kifejezetten fenn. Az újabb időszakra nézve szigorúan a közgazdaságtudományi szakterületre korlátozzuk vizsgálódásainkat.

Ami BERZEVICZY közgazdaságtani jellegű irodalmi működésének hatását illeti, ez nagymértékben összefüggött BERZEVICZY komplex egyéniségével. BERZEVICZY, aki igen nagymértékben mélyedt el saját kora legalapvetőbb közgazdasági és politikai problémáiban és ennek megfelelően teljesen benne is élt ezeknek a kor által megszabott sodrásában, — mint tudományosan gondolkodó és eredetiségre törekvő individualista beállítottságú elme, messze túl látott saját korának határain. Nézeteiben ennek következtében keveredtek a reális és a perspektivikus, messze távlatokba nyúló folyamatok tükörképei, amelyekhez nem egyszer még számos idealisztikus és utópisztikus elem is járult. Mindez együttesen hatott közre abban, hogy nézetei nemcsak a magyar fejlődés alapvető objektív ellentmondása — a nemzeti egység kialakulásának és a gazdasági fejlődés biztosításának alapvető konfliktusa — következtében, de egyéniségéből folyó sajátosságai és ellentmondásai következtében is meglehetősen nagy meg nem értést és visszatetszést keltettek az egykori mértékadó közgazdasági és politikai körökben.

E mértékadó köröket BERZEVICZY idejében alapvetően két táborra lehet osztani. Közülük az egyik nagy tábor a HABSBERG-világbirodalom vezető rétegéből, illetőleg annak magyarországi garnitúrájából adódott, — ideértve nemcsak a főnemesi, főpapi és egyéb nemesi elemeket, hanem a főbb hivatalnoki réteget is. Ez a réteg úgy látta, hogy BERZEVICZY közgazdaságtani nézetei végeredményben „veszedelmesek” a HABSBERG-uralom fenntartása

¹ HORVÁTH, R.: Berzeviczy Gergely közgazdasági és népességi tanai, id. kiadású tanulmányunkban megkíséreltük már ezt a körképet felvázolni, — de akkor még a teljesség igénye nélkül.

szempontjából, — nemcsak magyarországi, de európai viszonylatban is. Veszélyeztetik ugyanis nemcsak annak belső biztonságát és egyensúlyát, de külső befolyását is. Ezek a körök BERZEVICZY-t, vagy nyíltan, vagy burkoltan „jakobinusnak”, vagy legalábbis „rebellisnek” tartották és ún. „felforgató” jellegű gondolatai ellen minden eszközzel védekeztek.

Ismeretes, hogy midőn BERZEVICZY pályája elején még kifejezetten rokonszenvezett a jozefinista eszmékkel és jövőjét az Ausztriai Birodalom keretei közé beilleszkedő hivatalnoki-politikai karrierben látta, felajánlkozását II. JÓZSEF mégis gyanakvással fogadta. Nemcsak azért, mert BERZEVICZY magyar volt és protestáns, — hanem ezen túlmenően amiatt is, hogy magasabb közgazdasági és politikai műveltségét abban a Göttingában szerezte, amelynek egyeteme a franciaországi és angolai polgári liberális eszméket tükrözte,² amely utóbbiak ellen a HABSBERG-birodalmi vezetés a jozefinizmus minden reformizmusa ellenére elszántan védekezett. Ki nem mondottan ebben a védekezésben az is benne rejtett, hogy az ilyen liberális eszmei hatások előbb-utóbb konfliktusra fognak vezetni a magyarság és az Ausztriai Birodalom viszonyában és így végeredményben az ilyen eszmék képviselői nem megbízhatók és alkalmasak vezető pozíciók betöltésére.

Ismeretes az is, hogy BERZEVICZY nem önként vonta le a birodalmi apparátusnál lényegesen korlátozottabb hatókörű helytartótanácsi hivatalnoki működésének lehetetlenülését illetően a konzekvenciákat a MARTINOVICS-féle összeesküvés leleplezése után. Felsőbb utasításra volt kénytelen belső száműzetésbe vonulni, s nem maradt más számára, mint hogy ezentúl tisztán irodalmi eszközökkel folytassa a harcot a magyar közgazdasági és politikai haladásért. Eközben politikusi lelki alkatának megfelelően többször közeledett álláspontja az uralkodóház iránti lojalitáshoz a fejlődés olyan szakaszaiban vagy olyan kérdéseiben, midőn az egyetemes magyar érdekek megvalósítását az uralkodóháztól várta. Nagyon jelentősen távolodott viszont attól olyan történelmi alkalmakkor, amikor az önálló nemzeti fejlődés lehetőségét látta felcsillanni. Még pályája utolsó szakaszában is — a szentszövetségi rendszer inaugurálásakor és azt követően, midőn egyetlen lehetséges alternatívaként az összbirodalom kereteiben kívánta elhelyezni a magyarság fejlődését, a magyar gazdasági fejlődés autonóm érdekeinek képviseletében nemzeties álláspontja felszínre tört. Így BERZEVICZY nemcsak a lojalitás kérdésében való számos ingadozása miatt, de alapvetően nemzeti álláspontja miatt is joggal és elég egyértelmű negatív megítélésben részesült a HABSBERG-birodalom vezető rétegei részéről.

Ezért volt az, hogy rendőrségi vonalon többször is intették, hogy ne foglalkozzon tudományos munkássággal, a cenzúrán keresztül pedig hatékonyan akadályozták abban, hogy elkészült munkáit hazájában le tudja nyomtatni. Minden eszközzel törekedtek annak megakadályozására is, hogy műveit külföldre, elsősorban a liberálisabb Poroszországba kijuttassa és ott a cenzúrát megkerülve, német nyelven publikálja. Az utóbbi lehetőségen keresztül BERZEVICZY a HABSBERG-birodalmi viszonyokat tekintve még nagyobb, nemzetközi jellegű publicitáshoz jutott, mint a hazai, latin nyelvű publikálással.

Még e rosszindulatú figyelemmel sem tudták azonban a birodalmi ural-

² A Göttingai Egyetem angol alapításáról korábban már szözlöttünk, ezért elegendő ebben a vonatkozásban arra utalni, hogy ez az egyetem a fiziokratizmus németországi elterjesztésének is központja volt, — vö., HORVÁTH, R.: Tessedik a társadalomtudós, id. h., 32. és köv. o.

kodó körök megakadályozni azt, hogy BERZEVICZY két első és hazai témájú munkája — a magyar közgazdaságról és a magyar parasztkérdésről — nemcsak latin, hanem német nyelven is publikálásra kerüljön és így a közép-európai publicitást is megkapja. A világkereskedelemtől írt művét pedig — mindkét verziójában — eleve német nyelven publikálta, miután azokat elsősorban a HABSBURG-birodalmi, illetve szentszövetségi uralkodó körök figyelmébe szánta. Ez volt a helyzet BERZEVICZY számos, kisebb vagy nagyobb közgazdasági és politikai jellegű dolgozatát illetően is, amelyek az akkor szinte még kizárólagosan német nyelvű ausztriai birodalmi, vagy kifejezetten német tudományos jellegű folyóiratok hasábjain láttak napvilágot.³ E folyóiratok a kor viszonyai között a mai értelemben vett hírlapi, azaz a napi sajtónak megfelelő nyilvánosságot is biztosították.

A másik tábor, amelynek nagymértékű bizalmatlanságát BERZEVICZY minden nagyvonalú — tudományos és publicisztikai jellegű — irodalmi tevékenysége ellenére kiváltotta, a nemzeti beállítottságú magyar nemesség volt. Ez volt az a réteg, mely az ország akkori vezető garnitúráját alkotta és amely az elenyészően csekély valódi polgári jellegű városi réteg helyett az akkori magyar gazdasági és politikai fejlődés, tehát a reformok gondolatának is hordozója volt.

Ez az erőteljesen nacionalista beállítottságú nemesség elsősorban azért érezte azt, hogy BERZEVICZY nem eléggé magyar és nem eléggé hazafi, mert e nemzeti gondolatot hordozó nemzeti osztályt létérdekeiben támadta meg a parasztkérdésben kifejtett nézeteivel. A maradi köznemesség többsége BERZEVICZY szélesebb értelemben vett közgazdasági elképzeléseit is opponálta. Nyilvánvalónak tartotta ugyanis, hogy egy olyan polgári fejlődés, amely BERZEVICZY szemei előtt lebegett, a valódi polgári osztály kialakításán keresztül a nemesség politikai szerepének hanyatlására vezethet csak. A főleg német, vagy idegen eredetű polgári réteggel szemben a nemesi osztály amúgy is — ugyancsak osztályszempontokból eredő — bizalmatlanságot táplált és bennük különben is a HABSBURG-uralom természetes támaszait látta. A nacionalista nemességet az sem nyugtatta meg, hogy a városi polgárság érdekei éppen a vámkérdésben ellentétbe kerültek az Ausztriai Birodalom érdekeivel.

Abban a bizalmatlansági hullámban, amely BERZEVICZY és még a nemességen belül reformokra törekvő, tehát haladó köznemesi párt képviselői között is kialakult a kifejezetten reakciós nemesi szárnyon túlmenően, BERZEVICZY-nek a nyelvi kérdésben elfoglalt felfogása vált a legfőbb ürüggyé az ellene megindított támadásokra. Hiába tette meg BERZEVICZY ezerfórintos alapítványát a nemzeti színészet céljára még hivatalnoki pályája szakaszában⁴ és hiába próbálkozott írói pályája elején magyar nyelvű szindarabfordításokkal,⁵ melyekkel később teljesen felhagyott a tudományos irodalmi működés javára, — a nyelvi kérdésben elfoglalt álláspontja járult hozzá a legjelentősebben ahhoz, hogy nemzetietlennek és hazafiatlannak kiáltásák ki a nemzeti táborban. Mindezt kélezte még az a tény is, hogy BERZEVICZY magyar nyelvtudása sohasem volt tökéletes és a mindennapi érintkezésben és saját írásbeli jegyzeteiben is túlnyomóan a német nyelvet használta. Hangsú-

³ Itt a HORMAYR's Archiv, a Zeitschrift von und für Ungern és az Ungarische Miscellen jön elsősorban figyelembe hazai vonatkozásban és a Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie c. göttingai folyóirat a külföldiek közül.

⁴ GAÁL, id. m., I. r., 49. o.

⁵ Vö. BERZEVICZY-nek az Országos Levéltárban található kéziratával.

lyozzuk, mindez nem leplezte el teljesen azt a tényt, hogy a nemzeti nemesi tábor a jobbágykérdésben, vagyis a hazai gazdasági fejlődés legfőbb kérdésében elfoglalt álláspontja miatt tartotta elsősorban BERZEVICZY-t hazafiatlannak, — ahogy ez nemcsak KAZINCZY támadásaiból,⁶ de főleg BERZEVICZY magatartásából is kiviláglik, — mely utóbbit GAÁL is már kommentált.⁷

Noha BERZEVICZY kitűnő munkái csekély példányszámuk ellenére is viszonylag igen széles publicitással rendelkeztek, mégsem lehet azt állítani, hogy a hazai nemesség műveltebb és jöszándékúbb rétege is megfelelően méltányolta volna a bennük kifejtett haladó gondolatokat. Ez nemcsak a hazai általános műveltség alacsony szintjéből, de különösen a közgazdasági műveltség még fokozottabb lemaradásából teljes egyértelműséggel következik, — amely utóbbinak már VÁLYI ANDRÁS is hangot adott.⁸ Csak egy egész kis kör, és még az sem minden fenntartás nélkül rokonszenvezett BERZEVICZY haladó nézeteivel, a legműveltebb és leghaladóbb felfogású egyéniségek közül.

Ebben a vonatkozásban szükségesnek látszik megegyeszer kiemelni, hogy BERZEVICZY milyen sokat merített — különösen pályája kialakuló szakaszában — SKERLE CZ munkáiból, akit a XVIII. század 80-as éveinek és 90-es éveinek elején kétségkívül Magyarország legkiválóbb gyakorlati közgazdászának és egyben joggal BERZEVICZY mesterének tarthatunk, SKERLE CZ munkásságán és elgondolásain keresztül nyertek végleges gyakorlati értelmet és gazdaságpolitikai tartalmat mindazok a göttingai egyetemi tanulmányok és a nyugati tanulmányutak tanulságai, amelyek BERZEVICZY fejlődésének korábbi, elméleti jellegű szakaszát alkották. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy SKERLE CZ volt az egyetlen rokonlélek, aki kortársai közül már korán megértette BERZEVICZY-t és az sem lehet meglepő, hogy SKERLE CZ-et már ekkor ugyanazzal vádolták, amivel később BERZEVICZY-t is. Azt vetették szemére, hogy nem elég nacionalista, továbbá, hogy SKERLE CZ már horvát származásánál fogva sem tud eléggé magyarul és sohasem lehet igazán magyar érzelmű,⁹ sőt tulajdonképpen aulikus.

Nagy elismerésre találtak BERZEVICZY közgazdasági tanai a kor legkiválóbb magyar statisztikusánál, SCHWARTNER-nél is. SCHWARTNER néhány évvel korábban — az 1781—83-as évek között — járta meg a göttingei egyetemi tanulmányutát és igen nagy erőfeszítéseket tett, hogy a haladottabb göttingai statisztikai iskolát Magyarországon a magyar viszonyokkal összhangban meghonosítsa. Egyben arra is törekedett, hogy ennek az iskolának a tanításait — amennyiben ezt a kor viszonyai megengedték — a klasszikus angol és a kontinentális közép-európai politikai aritmetika szempontjaival is gazdagítsa. SCHWARTNER művének első kiadása, amelyet kifejezetten kísérletként — „Ein Versuch”-ként — értékelt, már 1796-ban készen volt kéziratban és annak megjelenését is a reakciós jellegű cenzúra odázta el, egészen 1798-ig.¹⁰ Mint ismeretes, SCHWARTNER-t nagy keserőséggel töltötte el az a tény, hogy

⁶ KOSÁRY, id. m., 451. és köv. o., — ahol arra utal, hogy KAZINCZY „tulajdonképpen már a De Conditione kiadása után is nemcsak leveleiben, hanem „egy külön bírálatban szembefordult Berzeviczyvel (bár azt akkor nem közölték)”.

⁷ GAÁL, id. m., I. r., 205. o.

⁸ Vö. HORVÁTH, R.: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány, id. kiad., 49. és köv. o.

⁹ HORVÁTH, l. alatt id. m., 25. és köv. o.

¹⁰ SCHWARTNER, M.: Statistik des Königreichs Ungarn, Pest, 1798., I. kiad., Előszó.

ezáltal ütötték el az első modern szellemű és tudományos igényű magyar statisztikai munka megjelenésében az időrendi elsőbbségtől.¹¹ Időközben, 1797-ben, jelent meg BERZEVICZY első közgazdasági munkája, amely nemcsak viszonylag széles statisztikai alapon állt, de bizonyos értelemben hasonló honismereti alapokat rakott le, mint SCHWARTNER statisztikája. Mégis ez volt az egyetlen munka, amellyel SCHWARTNER nem szállt vitába, sőt azt a legnagyobb elismerés hangján említette,¹² — miután annak alapvető profilját SCHWARTNER is — akárcsak a kortársak — szilárdan közgazdasági jellegűnek tekintette. Erre SCHWARTNER-nek megvolt minden alapja, minthogy BERZEVICZY hangsúlyozottan felhagyott a göttingai statisztika hagyományos formájával és a hangsúlyt tartalmilag a gazdaságpolitikai kérdésekre helyezte.

SCHWARTNER formailag szintén az összbirodalmi keretekben helyezte el Magyarország statisztikai leírását. Lényegileg azonban már műve első kiadásában is a magyar nemzeti népességi és gazdasági fejlődés gondolatát képviselte és műve második kiadásában még jobban közeledett a polgári jellegű nyugati statisztikai irodalom népességi és az angol klasszikus közgazdasági iskola gazdasági koncepcióihoz.¹³ Ez utóbi kiadásban nagy mértékben fel lehet ismerni munkásságában BERZEVICZY hatását.

Az sem véletlen, hogy minden haladó iránya ellenére, SCHWARTNER is kénytelen volt a nyelvi kérdés miatt a hazafiatlanság vádja ellen védekezni, akárcsak SKERLECZ és BERZEVICZY.¹⁴ SCHWARTNER és BERZEVICZY felfogása ugyanis annyiban is találkozott a nyelvkérdésben, hogy a haladotabb- és az ausztriai birodalmi köröknél magyar vonatkozásban tárgyilagosabb — közép-európai német nyelvű körök tájékoztatását a magyar viszonyokról egyaránt fontosnak tartották. Ezért írták a külföld számára szánt könyveiket mindketten németül. Ismeretes — hogy SCHWARTNER kifejezetten a német, közelebbről göttingai tudományos körök kedvező megítélését is ki akarta vívni a „Magyarország statisztikája” megírásával végrehajtott tudományos teljesítménnyel és lényegileg ilyen törekvései voltak BERZEVICZY-nek is különböző politikai és közgazdasági tárgyú dolgozataival —, ha mindjárt csak másodlagosan is.

BERZEVICZY ezen törekvései nem voltak sikertelenek, hiszen meghozták számára a göttingai tudós társasági tagságot, amelynek normális viszonyok között elegendőnek kellett volna lennie ahhoz, hogy BERZEVICZY egy nemzeti jellegű magyar egyetem közgazdasági katedráját is elnyerhesse. A pesti egyetem azonban — mint ECKHARDT idevágó munkája rámutatott¹⁵ — ezidőben még messzemenően a bécsi egyetem gyámkodása alatt állott és távol volt attól, hogy nemzeti jellegű egyetemnek lehessen tekinteni. A debreceni

¹¹ Uo., II. kiad. I. köt., Ofen, 1809., 42. o. g) jegyzet, — ahol SCHWARTNER az elsőség kérdésére statisztikai vonatkozásban még egyszer visszatér.

¹² Vö. SCHWARTNER, id. m., II. kiad., I. köt. 414. o. a) lábjegyzetével és köv. o., — ahol a De Commercio-ról nyilatkozik elismerőleg, — valamint uo., II. köt. 1811., 197. és köv. o. és kül. 198. o. a) lábjegyzet, — ahol a parasztkérdésről és a De Conditione-ról emlékezik meg ugyancsak pozitívan.

¹³ HORVÁTH, R.: A magyarországi népesség számának alakulása és a magyar népességstatisztikai tudomány, „Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 1—2. sz., 121. o.

¹⁴ HORVÁTH, R.: A statisztikai szó első magyarországi elfordulása és a statisztikai tudomány magyarországi kezdetei, Magyar Statisztikai Szemle, 1946., 10—12. sz., 140. o.

¹⁵ ECKHART, F.: A királyi Pázmány Péter Tudományegyetem története, Az Állam- és Jogtudományi Kar története, Budapest, 1936. II. köt.

kollégium viszont éppen ebben az időben hanyatlott le a gyarmatosító művelődéspolitikai eredményeképpen¹⁶ és így BERZEVICZY számára nem jutott akadémiai karrierre lehetőség, — minden külföldi tudományos megbecsülése ellenére. Érezhető úrt okozott tudományos téren egy magyar tudós társaság hiánya, illetve csak jóval későbbi megalakítása is, — ahogy erre már HELLER rámutatott.¹⁷ Ennek kereteiben BERZEVICZY egy fokkal talán sikeresebben küzdhetett volna elképzelései realizálásáért és a közgazdaságtan műveléséért.

Kétségtelennek kell azonban tekinteni, hogy a magyar nemesség — ideértve annak haladó szárnyát is — olyan döntően volt léteerdekeiben érintve a jobbgáyi viszonyok átalakításának felvetése által és ellenállása olyan erős volt ebben a kérdésben, hogy sem BERZEVICZY, sem más, ezidőben még nem vehette fel sikeresen ellene a harcot. Jól mutatja ezt mindazoknak az úttörőknek és haladó kortársaknak — elsősorban SKERLECZ-nek és SCHWARTNER-nek, vagy akár TESSEDIK-nek a sorsa, akiknek a nemzetietlenség vádját ugyanúgy el kellett szenvedniük, mint magának BERZEVICZY-nek. Mindez arra is utal, hogy itt nem elszigetelt jelenségről vagy kivételről volt szó, hanem éppen a fejlődés egyik döntő és jellegzetes ellentmondásának megnyilvánulása volt ez a jelenség.

BERZEVICZY nagy hatását kora haladó elméire — elsősorban a közgazdászokra és statisztikusokra — mi sem mutatja jobban, mint hogy fontosabb gondolatai és javaslatai — főleg SCHWARTNER közvetítésével — az egész magyar leíró statisztikai irodalomban megtalálhatók — ha nem is névszerinti, vagy kifejezett hivatkozásokkal. Máshelyütt már részletesebben utaltunk arra a nagy hatásra, amelyet SCHWARTNER erre a magyar statisztika gerincét képező irányra gyakorolt, valamint arra is, hogy ebben a vonatkozásban főleg ERCSEY, MAGDA és FÉNYES voltak azok, akik ezt a tradíciót a leghívebben folytatták. Ennek a statisztikai irodalomnak kétségtelenül nagy szerepe volt BERZEVICZY közgazdaságtani eszmekörének átmentésében.¹⁸ E kérdésbe nem látszik szükségesnek helyüzt részletesebben belebocsátkozni, elegendő talán itt mindössze két döntő szempontra nagyobb nyomatékkal utalni.

Az egyik szempont az, hogy a BERZEVICZY által felvázolt kapitalista gazdasági fejlődéssel kapcsolatos reformprogramot a magyar reformkor két óriásának, SZÉCHENYI-nek és KOSSUTH-nak elgondolásai majdnem a teljesség igényével, korszerű formában képviselték és számos jelentős vonatkozásban meg is valósították. Noha SZÉCHENYI koncepciója — különösen a későbbiek folyamán — inkább az összbirodalmi, KOSSUTH-é pedig inkább az önálló nemzeti gazdasági fejlődés gondolatának felelt meg és különbség volt elgondolásaik között annyiban is, hogy SZÉCHENYI inkább a fokozatos fejlődés, KOSSUTH pedig egyre inkább a forradalmi út gondolatát képviselte, — tartalmilag azonban jóval több volt közöttük az egyezés, mint a különbség. Ennek gyökere lényegileg abban rejlik, hogy mind a két alternatíva implice benne gyökerezett a BERZEVICZY által kialakított rendszerben.

Elegendő ebben a vonatkozásban SZÉCHENYI „Hitel”-ére, és „Stádium”-ára utalni, melyek szintén a nemzeti termelőerők kifejlesztését, a szabad ver-

¹⁶ HORVÁTH, R.: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány, id. h., 55. o.

¹⁷ HELLER, F.: Akadémiánk hatása a hazai közgazdaságtudományok fejlődésére, Budapest, 1930.

¹⁸ Vö. HORVÁTH, R.: A magyar leíró statisztikai irány fejlődése, A Központi Statisztikai Hivatal Népeességtudományi Kutató Csoportjának és a MTA Demográfiai Bizottságának kiadványai, 13. sz., Budapest, 1966.

senyt és szabad birtokforgalmat hirdetik, egy ennek megfelelő pénzforgalmi és közlekedési rendszerrel együtt. Jegyezzük meg, hogy a reformnemzedék legkiválóbb statisztikusának és gazdaságpolitikai szakírójának, FÉNYES ELEK-nek a felfogása is kezdetben inkább SZÉCHENYI hatása alatt állott, — vonatkozik ez ERDÉLYI JÁNOS posthumus gazdaságpolitikai művének átdolgozására és kiadására is 1843-ban.¹⁹ Az átmenetet a kossuthi felfogáshoz azonban kétségkívül megkönnyítette FÉNYES számára az a tény is, hogy LIST-nek a nemzeti produktív erők kifejlesztésével kapcsolatos tanait már tulajdonképpen SZÉCHENYI is anticipálta közgazdasági gondolatkörében, éppen BERZEVICZY eszmeköre alapján.²⁰

KOSSUTH idevágó nézeteit máshelyütt már részletesebben is elemeztük, figyelemmel éppen arra az átalakulásra, amely a klasszikus angol közgazdasági felfogásról való letérésben, illetve LIST tanainak az átvételében csúcspontot ki.²¹ E problémakör érintése mellett tehát csupán azt hangsúlyozzuk, hogy KAUTZ is úgy látta, hogy KOSSUTH álláspontja a forradalom előtti szakaszban és éppen a nemzeti iskola közgazdasági tanainak inkorporálása előtt „igen sok tárgyra és kérdésre nézve SZÉCHENYI-vel közös kiindulási ponton állott, sőt egyben-másban még a végcélra nézve is vele egyértelmű volt.”²² Ebben főleg BERZEVICZY befolyásának tulajdonítható a legnagyobb szerep, — részben SZÉCHENYI munkásságán, részben a hazai közhangulaton keresztül.

A másik kiemelkedő szempont az, hogy midőn a századforduló körül a kor legjobb elméleti statisztikusa, KONEK SÁNDOR professzor, a polgári statisztikai irány kifejlesztésének elméleti alapkérdéseivel viaskodva visszatekintett az elmúlt fél évszázadra, — SCHWARTNER és egyes olyan érdemes kortársai mellett, mint NÉMETH LÁSZLÓ —, nagy határozottsággal emelte ki a magyar polgári jellegű közgazdasági és statisztikai tudomány alapvetői között BERZEVICZY nevét is.²³ KONEK mint jószemű és elméletileg is kitűnően képzett szerző, e nagy távlatból helyesen látta meg azokat a legkiemelkedőbb egyéniségeket, akiknek életé és munkássága a magyar tudomány e korszakában maradandó nyomokat hagyott és ennek a megállapításának hitelé is vitathatatlan. KONEK értékelésének helyességét egyébként az időközben megismosodó magyar polgári közgazdaságtudomány elmélettörténeti szempontból világviszonylatban nagy elismerést aratott egyénisége, KAUTZ GYULA is igazolta. KAUTZ ugyanis nagyszabású magyar közgazdaságtani tantörténeti munkájában 1868-ban,²⁴ ha nem is teljes egészében, de megközelítően helyesen és igen magasra értékelte BERZEVICZY munkásságát.

BERZEVICZY munkásságának értékelése új alapon vetődött fel a XIX. és a XX. sz. fordulóján. A Magyar Tudományos Akadémia kereteiben összpontosuló magyar közgazdaságtudomány ekkor már elegendő erőt érzett magában ahhoz, hogy egyrészt a külföldi klasszikus közgazdasági írók műveinek

¹⁹ HORVÁTH, R.: Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807—1876), Acta Univ. Szegediens, Jur. Et. Pol. Tom. III., Fasc. 5., Szeged, 1957.

²⁰ Ua.: Széchenyi István és a statisztika, Statisztikai Szemle, 1967., 5. sz., 461. és köv. o.

²¹ Ua.: Kossuth haladó gondolatai, stb., uo., Tom. X., Fasc. 3., Szeged, 1963., 7. és köv. o.

²² KAUTZ, id. m., 353. o.

²³ HORVÁTH, R.: Konek Sándor professzor (1819—1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása, Acta Univ. Szegediens, Jur. Et. Pol. Tom., XII., Fasc., 2., Szeged, 1965., 22. o. — hivatkozással KONEK S.: A statisztika elmélete, Győr, 1847., c. munkájára.

²⁴ KAUTZ, id. m., id. h.

magyarrá fordítását megkezdje és ezzel párhuzamosan a nem magyar nyelven írt magyar közgazdasági remekírók könyvtárának kiadását is elindítsa. A Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának megbízásából ezt a sorozatot a kor egyik kiválósága, a sok vonatkozásban haladó gondolkodású FÖLDES BÉLA professzor szerkesztette. FÖLDES a sorozat első köteteként adta közre GAÁL JENŐ tollából BERZEVICZY életének és főbb közgazdasági műveinek összefoglalását, illetve kiadását. Hogy ebben KAUTZ nagy tekintélyének és BERZEVICZY-ről alkotott kedvező ítéletének is jelentős része volt, azt az mutatja, hogy GAÁL munkáját éppen KAUTZ GYULÁ-nak, többek között, mint „BERZEVICZY GERGELY első újkori tudományos méltatójának” ajánlotta.²⁵

GAÁL a Nemzetgazdasági Bizottság tagjaként, két dolgot hangsúlyozott munkája előszavában. Az egyik az, hogy a legkiemelkedőbbnek az egész SZÉCHENYI előtti korszakban BERZEVICZY munkásságát tartja, vagy ahogy a bevezetésben — a milleneumi kor kissé fellengzős stílusában — megfogalmazta, BERZEVICZY-t „körülényei, egyénisége és törekvései egyaránt a SZÉCHENYI előtti kor képeinek mintegy sugártörő prizmájává tették. Ó annak viszonyait csaknem minden irányban átélte, tanulmányozta, részben képviselte is.”²⁶ Ezzel a megállapítással messzemenően egyet lehet érteni. A másik körülmény, amit GAÁL az általa közreadott anyaggal kapcsolatban hangsúlyoz, a BERZEVICZY család tagjainak értékes segítsége kutatásaihoz. A nagy író unokája, BERZEVICZY EGYED, és másik legközelebbi rokona, BERZEVICZY ALADÁR, minden olyan családi levéltári anyagot rendelkezésre bocsátottak, amely mind életrajzi, mind közgazdaságtudományi vonatkozásban számára jelentős lehetett.²⁷

Ez utóbbi körülményeknek volt köszönhető elsősorban BERZEVICZY utolsó nagy közgazdaságtani kéziratának, a kézikönyv elveszett szövegének újralfedezése, miután annak a cenzúrához 1819-ben benyújtott példánya szórényszálán elveszett. E nagyszabású felfedezés, továbbá BERZEVICZY fő közgazdasági művének lefordítása és a levéltári anyag sok részletének felhasználása ellenére GAÁL munkájának kétségtől sok fogyatékosága van, amelyekre éppen a jelen munka keretében több alkalommal és több vonatkozásban kénytelenek voltunk utalni. A főbb hiányosságokat életrajzi és levéltári vonatkozásban napjaink történettudománya részben pótolta BENDA KÁLMÁN és H. BALÁZS ÉVA munkássága révén.²⁸ Történettudományunk ezen újabb, sikeres erőfeszítései és talán a jelen munka által képviselt új szempontokon alapuló megközelítés jelzik már, hogy BERZEVICZY életművének és egyéniségének valóság-hű értékelését, valamint munkásságának a magyar nemzeti kultúrában betöltött igazi szerepét és jelentőségét első ízben a magyar szocialista tudomány kísérelte meg feltárni.

Ebből a szempontból igen nagy, tehát a kortraszt a jelen és a letűnt korszak tudománya között. A századforduló és a felszabadulás közé eső időszakban az alaphangot a BERZEVICZY-kérdésben nagyban-egészben továbbra is GAÁL munkája adta meg. E mű burkolton továbbra is fenntartotta a KAZINCZY és kortársai köréből BERZEVICZY ellen felhozott antinacionalista

²⁵ GAÁL, id. m., id. kiad., Ajánlás.

²⁶ Uo., Bevezetés, 7. o.

²⁷ Uo., 2. o., Előszó.

²⁸ Vö.: H. BALÁZS, É.: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, Kandidátusi értekezés tézisei, 1966., 8. o. — továbbá ua., id. m.

vádakat, — támadva BERZEVICZY realitásérzekét és politikai tisztánlátását. Ugyanakkor távolról sem világította meg igazi fényében BERZEVICZY kiváló külkereskedelmi elméleti, valamint szorosabb értelemben vett elméleti közgazdaságtani és pénzügytani teljesítményeit. Ebben az időben — 1908-ban — ment végbe egyébként az ősi kakaslomniczi kastély falán BERZEVICZY emléktáblájának leleplezése is. Az ünnepi szónoklatot a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Közgazdasági Társaság körei nevében GAÁL tartotta. Ünnepi emlékbeszéde azonban lényegében semmi újat nem tett hozzá a részéről korábban megrajzolt portréhoz, illetve BERZEVICZY életművének értékeléséhez.²⁹

Az I. világháború alatt a német birodalmi körökből kiindult közép-európai újjárendezéssel kapcsolatos különféle elképzelésekkel szemben a magyar „Huszadik Század” köréből merült fel BERZEVICZY nemzetközi kereskedelmi elképzeléseinek felélesztése CZÓBEL tollából,³⁰ — ahogy arra jelen munkánk korábbi helyén már utaltunk.³¹ Ez a kísérlet azonban meglehetősen elszigetelt maradt és a I. világháború viszonyai között közel sem keltett olyan figyelmet, mint amelyet megérdemelt volna. Sokkal nagyobb súllyal esett latba a két háború közötti időszakban a Magyar Tudományos Akadémia illetékes köreinek újabb állásfoglalása.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 100 éves évfordulóján, 1930-ban, a kor legkiválóbb közgazdász akadémikusa, HELLER FARKAS professzor tartott az Akadémia részéről emlékbeszédet, melyben értékelte a Magyar Tudományos Akadémia munkásságát, fennállásának 100. évére visszamenően a közgazdaságtudományok terén.³² Ebből a szoros értelemben vett 100 évből azonban BERZEVICZY kiesett, minthogy az Akadémia létrehozása előtt, 1822-ben meghalt. HELLER így tehát BERZEVICZY-t csak említette az ún. „nagy kezdeményezők” között, s noha ezek között a „legnagyobbak” közé sorolta, mégis úgy vélte, hogy munkássága teljesen hatás nélkül maradt. Megállapítása szerint BERZEVICZY tanai főleg azért nem tudtak elterjedni, mert hiányzott a megfelelő közvetítő közeg, az erre alkalmas tudományos intézmény, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia, HELLER ennél több teret nem is szentelt a BERZEVICZY-kérdésnek. Némi közvetett útmutatást lehet még meríteni róla kialakított felfogására nézve abból, hogy midőn beszámolt arról, hogy az Akadémia, mely nagy magyar közgazdászok munkásságát tárta fel saját munkássága keretében, mellékesen megemlítette az 1902-es GAÁL-féle BERZEVICZY-kiadást is, bár közelebbi kommentárt nem fűzött hozzá. Ebből „a contrario” arra lehet következtetni végeredményben, hogy HELLER SKERLE CZ időrendben korábbi munkásságát tartotta talán jelentősebbnek, miután azzal érdemben foglalkozott, nem pedig BERZEVICZY-ét,³³ — amelyikkel nem.

Az I. világháború utáni első évtized legjelentősebb megnyilatkozása BERZEVICZY értékelését illetően, így az említett ünnepi megnyilatkozás után is FÖLDES BÉLA^{33/b} két német nyelvű pénzügytanának vele kapcsolatos állásfoglalása maradt. FÖLDES e több kiadást megért munkában leszögezte, hogy BER-

²⁹ GAÁL, J.: Nemzetgazdasági és szociálpolitikai válogatott tanulmányainak újabb rendszeres gyűjteménye, II. köt., Budapest, 1932., 38. és köv. o.

³⁰ CZÓBEL, id. m.

³¹ Vö. a jelen munka III. fejezetével.

³² HELLER, 17. alatt id. m.

³³ Uo., 30. o.

^{33/b} FÖLDES, B.: Finanzwissenschaft, Jena, 1920., ill. 2. kiad., u., 1927.

ZEVICZY olyan tökélyvel körvonalazta a száz évvel korábbi Magyarország adórendszerét és egyáltalán pénzügyi problémáit, valamint oly mértékben értette át e problémáknak a kapitalista fejlődéssel összefüggő perspektivikus kérdéseit, hogy a XX. század első negyedében is az ő fejtegetései adják a legjobb alapot az e problémákba való bevezetéshez.

Némileg megváltozott a helyzet a BERZEVICZY kérdésben 1938 körül, vagyis közvetlenül a II. világháború kitörése előtt. Ekkor nagy eszmei forrongás indult meg Magyarországon, amelynek kapcsán ismét kiéleződött a harc a történelmi múlt értékelése körül is, minthogy a magyarság szellemi örökségének kérdését egyesek útmutatásnak tekintették a jövőre nézve is. Az e kérdésben elfoglalt álláspont tehát egyben a német orientáció melletti vagy elleni állásfoglalással kapcsolódott össze, ugyanúgy, csak még kifejezettebben, mint az I. világháború folyamán. Ezzel magyarázható, hogy ezidőben ismételten több munka is foglalkozott BERZEVICZY közgazdasági tanainak értékelésével.

Ezek között elsőnek BOROTVÁS-NAGY SÁNDOR kereskedelmi középiskolai tanár rendszeres jellegű tantörténeti tárgyú munkáját említhetném, mely „Közgazdasági művelődésünk kezdetei” címmel jelent meg. A részletes és alapos munka egyik legfőbb hibája azonban az, hogy az egész magyar közgazdasági műveltség kialakulását egy speciális szempontból vizsgálta és ezt helyenként még túlzásba is vitte. Úgy tárgyalta ugyanis ennek az egész kérdéskörnek a kialakulását, mintha az kizárólag hazai oktatási viszonyok függvénye lett volna.

E munka egyébként szintén felemás értékelést adott BERZEVICZY-ről. Elismerte ugyan kiválóságát, de részben megismételte azokat a bíráló szempontokat, hogy BERZEVICZY — utópista egyéniségének hatása alatt — a valóságtól olyan távol álló gondolatokat fejtett ki, melyek végeredményben semmiféle gyakorlati jelentőséggel nem bírtak. BOROTVÁS-NAGY szerint BERZEVICZY egyébként „a latin nyelv bálványozója, felvilágosult jozefinista, az öszszmonarchia híve, kinek nemzeti tudata elszíntelenedett”.³⁴ Ebben az eufémikus fogalmazásban BOROTVÁS-NAGY is fenntartotta tehát BERZEVICZY hazafiatlanságának fikcióját. Így nem meglepő az sem, hogy nem tudta a maga teljes nagyságában értékelni sem BERZEVICZY egyéniségét, sem BERZEVICZY életművét, elsősorban közgazdaságtani teljesítményét.

Jellegzetesnek kell ebből a szempontból tartanunk, hogy bár BERZEVICZY világkereskedelmi elméletéről — KAUTZ nyomán — elismeri, hogy azt világviszonylatban RICARDO előtt fejtette ki, ezt mégis azzal kisebbíti, hogy ez csak amolyan „elszakadási vágy” volt a magyar nemesi múlttól. Véleménye szerint ezekre a törekvéseire élesen rácafélt az a tény, hogy BERZEVICZY mégiscsak a 80 telkes jobbágyi birtokból élt, vagy átmenetileg a közhivatali pályából.³⁵ BOROTVÁS-NAGY végső konklúziója az, hogy BERZEVICZY teljesen azonos úton haladt tehát, mint a magyar nemesség általában. Ez a hamis végső értékelés teljesen annulálni szeretné tehát BERZEVICZY egész életművét közgazdasági vonatkozásban.

Meg kell említeni, hogy ebben a közvetlenül a II. világháború előtt folyó szellemi forrongásban a politikai katolicizmus is szükségesnek tartotta, hogy állást foglaljon a BERZEVICZY kérdésben. A „Katolikus Szemle” HUSZTI DÉNES tollából nagy teret szentelt KAZINCZY, BERZSENYI és BERZEVICZY

³⁴ BOROTVÁS-NAGY, id. m., 201. és köv. o.

³⁵ Uo., 203. o.

vallási ellentéteinek és ennek alapján kísérelte meg az állásfoglalást a BERZEVICZY-kérdésben. A cikkíró is kénytelen volt azonban odakonkludálni, hogy bár kétségtelenül volt vallási ellentét is a nevezettek között, az alapvető ellentét mégiscsak a jobbágykérdésben s azon keresztül a nemzeti kérdésben állott fenn közöttük, amely utóbbiban a cikkíró BERZEVICZY-t a patriotizmusmal ellentétes oldalra állította.³⁶

Az egyetlen előremutató megnyilatkozás az akkori haladó magyar értelmiség egyik kisterjedelmű, de tartalmánál annál jelentősebb kiadványában, a „Századok és tanulságok” c. sorozatban jelent meg.³⁷ Ebben — az előző megnyilatkozásokkal egyidőben — ORTUTAY GYULA vázolta fel BERZEVICZY munkásságának értékelését a helyes alapokon, hogy ellensúlyozza azt az eszmei zűrzavart és azokat a tendenciózus beállításokat, amelyek a magyar múlt értékeivel kapcsolatban a BERZEVICZY-kérdésben kialakultak. ORTUTAY értékelése szilárd elvi alapokon áll és ma is minden vonatkozásban elfogadható. Konceptiója nagyvonalú és világosan látja BERZEVICZY helyét a magyarság haladó hagyományai sorában, — mégis azzal az egy önkorlátozással, hogy miután a szerző elsősorban nem közgazdász, megelégedett BERZEVICZY közgazdasági eszmekörének értelmezésében a világgazdaság kérdésének és a parasztkérdésnek — mint két sarkpontnak — a kiemelésével.

ORTUTAY abból indult ki, hogy BERZEVICZY kétségtelenül kitűnően ismerte saját korának viszonyait, mind a magyarországiakat, mind a külföldieket. Rámutatott arra is, hogy a nyugati tanulmányút haladó hagyomány volt ezidőben az Ausztriai Birodalom keretei közé szorított Magyarországon. A nagy magyarok azon keresztül lettek elsősorban igaz magyarok, de igaz európaiak is, hogy az akkori nyugat műveltségét igyekeztek felszívni és abból hazájukban a helyesnek felismert vívmányokat megvalósítani. Ebbe az élő hagyományba kapcsolódott bele BERZEVICZY is. Műveltsége, érdeklődési köre — mint ORTUTAY helyesen állapította meg — egyetemlegességre tört, az egész magyar globuszt, az összes magyar problémákat át akarta fogni és egészen a világgazdaságba való betagozódásunkig próbálta a szükséges közgazdasági gondolatmeneteket kialakítani. ORTUTAY nagy nyomatékkal utalt arra, hogy a világgazdaság kialakulásának megsejtése BERZEVICZY egyik legnagyobb szellemi teljesítménye.³⁸ Alig valamivel korábban vetette fel GOETHE a világirodalom eszméjét, s ezzel az univerzál-zsenivel párhuzamosan BERZEVICZY kialakította a világkereskedelem eszméjét, — noha sajnos erről a nagyvilág nem értesült sem BERZEVICZY korában, sem KAUTZ közvetítésével, később sem.

ORTUTAY világosan látta azt is, hogy BERZEVICZY-re hazai vonatkozásban is a haladó mozgalmak voltak legnagyobb hatással, — elsősorban a MARTINOVICS-féle összeesküvés. Hazafias magatartása már ebben a kérdésben is kifejezésre jutott, de méginkább kiteljesedett hazafisága a magyar parasztkérdésben. BERZEVICZY tisztában volt azzal, hogy a kor viszonylag csekély kereskedelmi és ipari színvonala mellett a mezőgazdaság volt a fő magyar termelési ág, hogy ez adta a legtöbb embernek a kenyeret és éppen ezért a magyarság sorsa ezzel áll vagy bukik. Ahhoz, hogy Magyarország a kapitalista fejlődés útjára léphessen, először a parasztkérdést kellett megoldani.

ORTUTAY helyes érzékkel vont párhuzamot TESSEDIK SÁMUEL és BER-

³⁶ HUSZTY, D.: Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről, Budapest, 1938., Klny. a Katolikus Szemle 1938. évfolyamából.

³⁷ ORTUTAY, id. m.

³⁸ Uo.

ZEVICZY között. TESSEDIK valamivel korábban a parasztkérdésben ugyanezt az utat futotta meg és így nagyban-egészen ugyanez a sors is jutott neki osztályrészlül. ORTUTAY logikusnak tartotta tehát, hogy azok a támadások, amelyek BERZEVICZY-t hazai viszonylatban érték, elsősorban éppen a jobbágykérdésben elfoglalt álláspontja miatt voltak oly hevesek. Sem az Ausztriával kialakítandó viszonyt érintő elképzelései, sem az ipar és a kereskedelem vagy a közlekedés fejlesztésére nézve kialakított javaslatai nem ütköztek közel sem akkora ellenállásba, mint a jobbágykérdésben vallott felfogása. A kor vezető osztálya, a nemesség a jobbágykérdésben létérdekeiben érezte megtámadva magát és így szükségszerűen BERZEVICZY-nek ez a munkája váltotta ki belőle a legviharosabb reakciót. Keveset foglalkozott viszont e kor BERZEVICZY-nek kifejezetten az elméleti közgazdaságtan terére eső munkásságával, illetve eszméivel, hiszen a magyar nemesség ezt értette meg legkevésbé, illetve annak egy részét meg sem ismerhette.

ORTUTAY fenti tanulmánya adta jelen sorok szerzőjének az indítást, hogy BERZEVICZY munkásságának felvázolásával a szegedi „József Attila” Tudományegyetemen egy speciálkollégiumi előadásban megpróbálkozzon és e vázlat legfőbb eredményeit és tanulságait az említett egyetem egy kiadványában rögzítse.³⁹ Már ebben a tanulmányban is túl kívánt menni azokon a megnyilatkozásokon, amelyek BERZEVICZY munkásságának értékelését — hacsak egészen nagy vonásokban is, vagy csak egyes részletkérdések vonatkozásában —, de már felvetették, mint az említett MÁTYÁS és DÁNYI tollából megjelent tanulmányok.⁴⁰ Speciálkollégiumi előadásainkon alapuló tanulmányunk szélesebb keretben történő kidolgozására a jelen munka keretében elsősorban az elméleti közgazdaságtani vonatkozásban került sor, — hogy milyen sikerrel, annak eldöntése az olvasó feladata. Egy kétségtelen — s ezt szeretnénk lezáró gondolatként hangsúlyozni.

BERZEVICZY-nél harmonikus egységben forrott össze a magyarság és az emberiség legmagasabbrendű eszménye. Az emberiséghez és a világgazdasághoz is azonban elsősorban a magyar gazdaság fejlesztésén és a magyar közgazdasági tudomány művelésén keresztül kívánt eljutni, — ahogy ezt utolsó nagy elméleti közgazdasági munkája előszavának befejező gondolatai olyan híven fejezik ki. Ez a passzus adja meg egyben egész életművének és eszményképének foglalatát, a következő költői emelkedettséű fogalmazásban, melynél méltóbban nem jellemezhetnénk az ember és a gazdálkodás nemzeti keretbe helyezett viszonyáról vallott felfogását és szocialisztikus kicsengésű patriotizmusát: „Ó drága Hazám szeretettel öllelek Téged, és táplálkozom anyai emlőiden! De vajon mikor fogják fiaid mindazon elhanyagolt bőséget élvezni, melyet a dús adományú Természet Neked oly gazdagon kínál?”⁴¹

³⁹ HORVÁTH, az 1. lábjegyzet alatt id. munka.

⁴⁰ MÁTYÁS, id. m. és DÁNYI, id. m.

⁴¹ GAÁL, id. m., II. 8. o.

ECONOMIC ANALYSIS IN THE WORKS OF GERGELY BERZEVICZY

*(On the basis of Berzeviczy's foreign trade theory —
pure economic theory and theory of finance)*

(Summary)

GERGELY BERZEVICZY (1763—1822) a nobleman with progressive ideas was the first authentic representative of classical economic thinking in Hungary at the beginning of the capitalist era. His economic writings with a theoretical interest amount to five monographies and two shorter studies published in contemporary reviews in the period between 1797 and 1819. His monographies written in Latin and German were republished by the Hungarian Academy of Sciences in 1902 and a first — now obsolete — analysis of their ideas was given by JENŐ GAÁL. The two basic review articles — published originally in German — are first analyzed in the present paper.

The author of the present study — on the basis of a first approximation in the same Series under the title „The Economic and Demographic Ideas of Gergely Berzeviczy” (Acta Univ. Szegediensis, Jur. et Pol. Tom. XI. Fasc. 7. Szeged, 1964) widens the scope of his research work and is studying primarily the development of the scientific analytic apparatus and the formation of basic theoretical economic ideas in the life-work of BERZEVICZY from the point of view of our present knowledge. That is to say, the methodology and conceptual apparatus of BERZEVICZY is compared to outstanding contemporary European economists — as he had no Hungarian equals in his time — and is evaluated on the basis of later development of economic thinking up to our days, — on the same line of thought as SCHUMPETER's classic „History of Economic Analysis”.

The life and biographic details of BERZEVICZY are not taken into consideration in detail, only his full university studies in Göttingen (1784—86), the impact of his successive one-year travel to Paris and London (1787) and his experiences in the local and central economic administration of his country under Habsburg-rule (1781—83, 1788—95) are mentioned in this context, together with his two market-research voyages to Poland and Prussia in 1797 and 1807. BERZEVICZY's administrative and political career was broken in 1795 because of his adherence to the enlightened MARTINOVICS plot and his banishment to his family property to Northern Hungary gave rise to the publication of his above mentioned writings with a mixed content of economic policy and theory, but also containing essentials of the statistical, demographic and sociological problems of his days. In the present study these latter mentioned fields of his activities are not treated — they are reserved to a twin-volume containing the complementary and in some respects preliminary research-work of the author in these inductive domains.

After a brief introduction (Chapter I) recapitulating the poor beginnings of Hungarian economic theory in the capitalist era and the far-outranking exploits of BERZEVICZY in this field, the neglect of the thorough and up-to-date analysis of his economic theory is deplored in latest Hungarian economic thinking. The present study intends to fill this gap in Hungarian scientific literature.

The analysis of BERZEVICZY's theoretical economic ideas begins with foreign trade policy and his theory of foreign trade (Chapters II and III) — i. e. the terrain on which BERZEVICZY not only matched the level of the economic theory of contemporary Europe but even anticipated RICARDO and LIST, — as already registered by one of the most conscious historians of economic ideas in the XIXth century, the Hungarian professor GYULA KAUTZ in 1868. This evaluation of KAUTZ is even supported by the fact that the last and most perfect monography of BERZE-

VICZY, a text-book of political economy from 1819 was lost at the censors' office, and was published only posthumously in 1902. The manuscript of this treatise gives even a more perfect exposition of his theory of foreign trade and the comparative costs than that incorporated in his earlier works. From this point of view the above mentioned two review articles from 1809 and 1816 are important connecting links in the formation of BERZEVICZY's conceptions as concerns the theoretical problem of foreign trade.

BERZEVICZY, — by criticizing the mercantilist foreign trade conception of the Habsburgian Empire based on self-sufficiency and protective tariffs — first sponsors in Hungary the capitalist free-trade on the basis of comparative costs on the SMITHian-line, to hinder the colonial-like exploitation of Hungary by the more developed hereditary provinces of the empire. However, a critical reevaluation of this contemporary conception led him to recognise the time-lag of his country in capitalist development as compared to the hereditary parts of the empire and that of the whole empire in comparison to England and other leading countries in world trade and economic development in general. On these lines he arrived to the construction of a theory of national economic development and economic growth, anticipating LIST with his mild protective tariffs to enhance the formation of inner markets and home production with a perspective to join world economy on a postponed free-trade basis.

Irregularities in world development might be eliminated — he thought — by the creation of a continental Intra-European market by perpetuating the conditions of NAPOLEON's continental blockade and with the help of several institutionalised measures — sometimes with a utopian touch, so far he outstripped his own epoch. Under this heading one may mention the internationalisation of main European rivers, the opening up of the later Canal of Suez, the creation of an international authority forbidding the activity of international monopolies and cartels and that of competitive devaluations and limiting the armement-race and by supporting underdeveloped countries. The author is underlining that BERZEVICZY's method is footing on the perfect knowledge of actual, especially economic, commercial and traffic conditions and he also did not forget to calculate with the effect of political and legal factors and institutions. He based his foreign trade theory on an adequate theory of balance of payments instead that of the outdated mercantilist balance of trade doctrine.

His economic theory in the strictest sense (Chapter IV) follows more the traditional line of the Smithian thinking of his days and shows less originality than his foreign trade theory, — owing partly to the fact that he has written it in his 56th years and already seriously ill. Despite of this he has laid the foundations of his value- and price-theory not only on objective but also on subjective momentums, his capital theory is nearing also from the productive stock approximation to that of LAUERDALE's, i. e. appreciating the immaterial elements in it, and has also a striking resemblance to the „loanable fund theory” of the XXth century Swedish-School. His profit theory incorporates — according to classical thinking — the theory of interest too, with minor alterations. We want to emphasize his metallist monetary theory in the tradition of the quantity theory, however, more near to BODIN and CANTILLON than to SMITH, i. e. with finer qualifications, and his theory of credit, drawing very accurately the dividing line between metallic and fiduciary money on the one side, and between bank-notes and paper-money on the other, intruding thus also into the realm of chartalist theory — anticipating KNAPP.

It is also important to stress the fact how far he was acquainted with all the weak points of the rising capitalist system, with the possibility of underconsumption and crisis, with oligopolistic, monopolistic, and also imperialistic tendencies, etc., — including arising social problems of the working-classes.

An original feature of BERZEVICZY's theoretical economic system consists in his outlining the essentials of financial theory as an important part of future capitalist economic theory (Chapter V). His experiences in late mercantilist state —

administration and Hungarian legal tradition helped him to understand more clearly the importance of budgetary principles and taxation than average classical economic or cameralistic theory and by linking his system to the tenets of capitalist monetary economics, he has produced a strikingly XXth century outline of state-finance. His tacklings of problems in terminology and those of scientific history and theory are also very far ahead of his epoch, and so — the author estimates — it is to regret that in the geographic, linguistic and political isolation of Hungary after the establishment of the Saint-Alliance he could not influence Western economic thought.

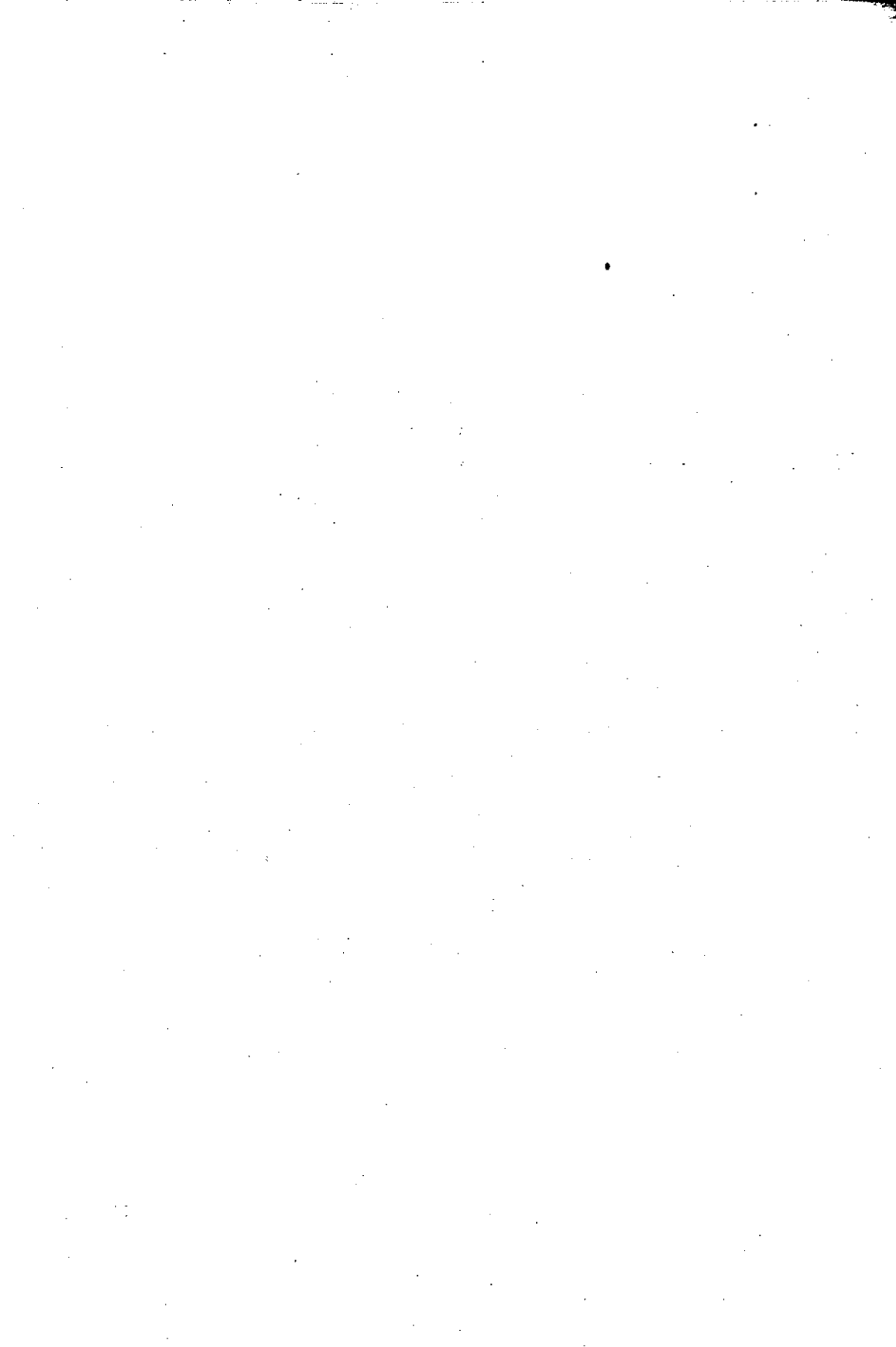
The political economic thought of his country was only later determined by the ideas of BERZEVICZY with intermediary of two political geniuses of the so-called capitalist „Reform-Era”, by SZÉCHENYI and KOSSUTH. Both of their alternatives of economic policy were inherent in BERZEVICZY's writings — as by the analysis of his influence is demonstrated (Chapter VI). According to BERZEVICZY, an autonomous Hungarian economic development — in time of unfavourable political constellations — was possible in the bigger frame of Habsburg monarchy and also in European Continental Trade System — despite of some limitations in autonomy. This gave actuality to his ideas during the First and before the Second World Wars, when the „Mittel-Europa” conception of NAUMANN and the „Grosswirtschaftsraum” ideology of the IIIrd Reich were proclaimed, — serving as arguments for and against these conceptions, corresponding to their twofold character.

His contemporaries and later Hungarian literature tragically misunderstood the scope and significance of his economic system, as he undermined with his propositions of equality or even proportionality of taxation the economic existence of the ruling nobility, representing in this time the only factor of weight in the national resistance to foreign, ie. Habsburg-rule after the liberation from the Turkish domination. BERZEVICZY's utopistic ideas in the question of official language in the multilingual Hungary, sponsoring the Latin in the era of national linguistic renewal even deteriorated his correct appreciation.

NÉVMUTATÓ

- AQUINOI TAMÁS 39j
 ARISTOTELES 53
 BACON, V. 30, 53, 80
 H. BALÁZS, E. 6j, 100, 100j
 BARBON, N. 17, 17j
 BECCARIA, C. B. 58, 65
 BECHER, J. 65j
 BECKE 57
 BENCSIK, J. 89, 89j
 BENDA, K. 100
 BENTHAM, J. 39, 39j
 BERZEVICZY, A. 100
 BERZEVICZY, E. 100
 BERZSENYI, D. 102
 BODIN, J. 68, 70, 106
 BOGNÁR, J. 50j, 51j
 BOISGUILBERT, P. P. 65
 BOODY—SCHUMPETER, E. 4j
 BORÓTVÁS—NAGY, S. 5j, 50j, 78j, 102, 102j
 BREZENHEIM, hg. 21
 BROGGIA, C. A. 80, 85, 85j, 87
 CANTILLON, R. 58, 106
 CHILD, J. 17, 17j
 CZÓBEL, E. 50j, 101, 101j
 DÁNYI, D. 5j, 104, 104j
 DESEWFFY, J. 30j
 DUNS SCOTUS 39j
 DUPIN, C. 34
 ECKHART, F. 97, 97j
 ELSTER, L. 25j
 ENGELS, F. 4, 47j
 ERCSEY, D. 98
 ERDÉLYI, J. 99
 ESZTERHÁZY, M., hg. 21, 22
 FEJES, J. 3
 FÉNYES, E. 98, 99, 99j
 FOGEL, R. W. 47j
 FORBONNAIS, F. 29, 29j
 FÖLDES, B. 4, 4j, 100, 101, 101j
 FULTON, R. 42
 GAÁL, J. 4, 4j, 10j, 11j, 13j, 14j, 17j, 18j, 19j, 20j, 21j, 24j, 25j, 30j, 32j, 34j, 40j, 48j, 49j, 52, 52j, 53j, 55j, 56j, 57j, 58, 58j, 59j, 60j, 61j, 62j, 64j, 65j, 66j, 67j, 68j, 69j, 70j, 71j, 73j, 74j, 76, 78j, 79j, 80j, 81j, 82j, 85j, 87j, 88j, 89, 89j, 90, 90j, 92j, 95j, 96, 96j, 100, 100j, 101, 101j, 104j, 105
 GALIANI, F. 34, 58, 65
 GEHRIG, H. 50j
 GENOVESI, A. 58
 GERVAISE, I. 17, 18, 18j
 GLADSTONE, W. E. 80
 GOETHE, J. W. 29, 103
 GRESHAM, T. 70, 70j, 71, 71j, 74
 GYÚRKI, I. 21
 HABSBURG-ház 78, 93, 95
 HAMILTON, A. 45, 45j, 46
 HARRIS, J. 68
 HELLER, F. 80j, 98, 98j, 101, 101j
 HERBERT, C. J. 34
 HORMAYR, lov. 40, 43, 95j
 HORVÁTH, R. 5j, 7j, 8j, 38j, 46j, 49j, 57j, 70j, 71j, 78j, 89j, 91j, 93j, 94j, 97j, 98j, 99j, 104j, 105
 HUME, D. 12, 12j, 18, 58, 68
 HUSZTHY, D. 102, 103j
 II. JÓZSEF (HABSB.) 14, 26, 40, 48
 JUSTI, J. H. G. 29, 29j, 65j
 III. (VI.) KÁROLY (HABSB.) 40, 48
 KAUTZ, Gy. 4, 4j, 9, 9j, 10, 10j, 29, 89j, 99, 99j, 100, 102, 103, 105
 KAZINCZY, F. 96, 96j, 100, 102
 KEYNES, J. M. 64, 82, 82j
 KISS-testvérek 20
 KNAPP, G. F. 67, 67j, 74, 106
 KONEK, S. 99, 99j
 KOSÁRY, D. 21j
 KOSSUTH, L. 49, 98, 99, 99j, 107
 KRUG, L. 57
 LANGE, O. 4j, 91j
 LAUERDALE, J. M. 56, 106
 LENIN, V. I. 49, 49j
 LIST, F. 45, 46, 46j, 49, 50, 50j, 99, 105
 LOCKE, J. 59, 68
 DE LUCA 11
 LUDEN 53
 MAGDA, P. 98
 MAIRE 26
 DE MALESTROIT, J. C. 70
 MARSHALL, A. 19j
 MARTINOVICS, I. 92, 94, 103, 105
 MARX, K. 3, 4, 7j, 13, 38, 38j, 44, 44j, 47, 47j, 56, 68, 68j, 91j
 MÁTYÁS, A. 9j, 104, 104j
 MILL, J. S. 46
 MIRABEAU, marq., id. 53
 MONTCHRETIEN, A. 91, 91j
 MUN, T. 13, 13j
 I. NAPOLEON 25, 106
 NAUMANN, F. 107
 NORTH, D. 17, 17j
 ORESMIUS 70
 ORTUTAY, Gy. 29, 29j, 103, 103j, 104

PALMER, J. H. 12, 12j
 PAOLETTI, F. 34
 PETTY, W. 68, 91, 91j
 PIGOUE, A. C. 19j
 PLINIUS, ifj. 35
 QUESNAY, F. 34, 47, 47j, 48, 56, 65
 RAYNAL, abbé 53
 RICARDO, D. 4, 80, 91, 91j, 102, 105
 DE ROOVER, R. 71j
 ROSTOWCZEFF 61, 61j
 RUMY, K. Gy. 40, 40j, 43
 SAY, J. B. 10j, 53, 56, 65, 69
 SCHUMPETER, J. A. 4j, 10j, 12j, 13, 13j,
 17j, 18j, 19j, 29, 29j, 34j, 39j, 46j, 53j,
 54j, 56j, 57j, 58j, 59j, 60j, 61j, 64j, 65j,
 67j, 68j, 69j, 70j, 73j, 74j, 76j, 79, 79j,
 80j, 81j, 85j, 86j, 87j, 88j, 105
 SCHWARTNER, M. 3, 96, 96j, 97, 97j,
 98, 99
 SCHWEICKHARD, lov. 21, 21j, 23, 28, 43
 SENECA 84
 SERRA, A. 11, 11j, 12
 SKERLECZ, M. 3, 96, 97, 98, 101
 SMITH, A. 10j, 18, 28, 28j, 45j, 48, 53, 54j,
 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67,
 68, 70, 80, 81, 87, 106
 SODEN, F. 53
 SONNENFELS, J. 29, 29j
 SPENGLER, J. J. 47, 47j
 STEUART, J. 53, 91j
 SÜSSMILCH, J. P. 57
 SZÉCHENYI, I. 98, 99, 100, 107
 SZINNYEI, J. 89j
 TACITUS 85
 TESSEDIK, S. 98, 103, 104
 TRAJANUS 20
 TURGOT, A. R. J. 56, 57, 59, 65, 66
 VÁLYI, A. 96
 VAUBAN, S. 80, 87
 VAUGHAN, R. 68
 VERRI, P. 34, 65
 WALRAS, L. 17, 17j, 39, 56
 WEBER, A. 25j
 WEGBECKER 21
 WIESER, E. 25j

TARTALOMMUTATÓ

I. FEJEZET: Bevezetés	3
II. FEJEZET: A közgazdasági elemzés Berzeviczy műveiben. Külkereskedelem-politikai nézetek	7
III. FEJEZET: Fizetési mérleg és külkereskedelmi elmélet. A nemzeti gazdaság növekedési elmélete	32
IV. FEJEZET: A szorosabb értelemben vett közgazdasági elmélet kérdései. Kamat- és profit-, érték és ár-, pénz- és hitelelmélet	52
V. FEJEZET: Az önálló pénzügytani tudomány vázlata, valamint a közgazdaságtan és pénzügytan terminológiai problémái	78
VI. FEJEZET: Berzeviczy munkásságának hatása és elméleti rendszerének, valamint analitikai apparátusának értékelése	93
ANGOL NYELVŰ TARTALMI KIVONAT (Summary)	105
NEVMUTATÓ	109

Felelős kiadó: Dr. Kovács István
Megjelent 525 példányban, 9,8 A/5 ív terjedelemben.
Készült linószedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601-59
és az MSZ 5603-55 szabványok szerint.

71-3441 — Szegedi Nyomda

**A SZEGEDI JÓZSEF ATILA TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK E SZOROZATBAN
ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI**

Tomus XII.

- Fasc. 1. Buza László: *A nemzetközi jog fejlődése a felszabadulás óta* — Szilberek János: *A Magyar Népköztársaság jogrendszerének fejlődése* (Szeged, 1965.) 48. l.
- Fasc. 2. Horváth Róbert: *Konek Sándor professzor (1819—1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet alakulása* (Szeged, 1965.) 66. l.
- Fasc. 3. György Antalffy: *L'État socialiste et la théorie marxiste de l'État et du droit* (Szeged, 1965.) 94. l.
- Fasc. 4. Pólay Elemér: *A censori regimen morum és az ún. házbíráskodás* (Szeged, 1965.) 43. l.
- Fasc. 5. Bárdosi István: *A perbeli egyezség és a perjogi alapelvek kapcsolata* (Szeged, 1965.) 18. l.
- Fasc. 6. Bérczi Imre: *Az újítói jog néhány gazdasági és jogi problémája* (Szeged, 1965.) 23. l.

Tomus XIII.

- Fasc. 1. Antalffy György: *Az állam és társadalmi szervek viszonyának újabb állam- és jogelméleti problémáiról* (Szeged, 1966.) 115. l.
- Fasc. 2. Bárdosi István: *A polgári peres és nem peres eljárás viszonya, különös tekintettel a fizetési meghagyásos eljárásra* (Szeged, 1966.) 20. l.
- Fasc. 3. Bíró János: *Kollégiumok Aquincumban* (Szeged, 1966.) 20. l.
- Fasc. 4. Horváth Róbert: *Sur quelques problèmes essentiels de la démographie contemporaine hongroise: L'interdépendance théorique de l'économie et de la démographie et la question de la planification de la main-d'oeuvre* (Szeged, 1966.) 15. l.
- Fasc. 5. Pető István: *A terhelt jogi helyzete a magyar büntető eljárásban* (Szeged, 1966.) 21. l.
- Fasc. 6. Ruzsoly József: *A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában (1944. december—1945. január)* (Szeged, 1966.) 29. l.
- Fasc. 7. Szentpéteri István: *Általános vezetéselméleti koncepciók* (Szeged, 1966.) 38. l.
- Fasc. 8. Tóthné Fábrián Eszter: *A szállítási szerződések szankciós rendszere* (Szeged, 1966.) 54. l.

Tomus XIV.

- Fasc. 1. Georges Antalffy: *Chapitres choisis de l'histoire des idées politico-juridiques de l'Antiquité et du Moyen-Age* (Szeged, 1967.) 60. l.
- Fasc. 2. Bíró János: *Az „actio fiduciae” és alkalmazási köre a praeklasszikus jogban* (Szeged, 1967.) 31. l.
- Fasc. 3. Dobó István: *A hűtlen és hanyag kezelés kérdései a termelészövetkezetekben* (Szeged, 1967.) 41. l.
- Fasc. 4. Horváth Róbert: *A statisztika fejlődése Franciaországban és annak magyar tanulságai* (Szeged, 1967.) 126. l.
- Fasc. 5. Martonyi János: *A diszkrecionális mérlegelés kérdései* (Szeged, 1967.) 54. l.
- Fasc. 6. Nagy Károly: *Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban* (Szeged, 1967.) 123. l.
- Fasc. 7. Elemér Pólay: *Die Sklavenehe und das römische Recht* (Szeged, 1967.) 84. l.
- Fasc. 8. Tóth Árpád: *A kivételes állapot intézményének kialakulása néhány bursoá állam jogrendszerében* (Szeged, 1967.) 19. l.

Tomus XV.

- Fasc. 1. János Martonyi: *La protection du citoyen dans les procédures administratives* (Szeged, 1968.) 39. l.
- Fasc. 2. Balázs József: *A bűnügyi statisztika elméletének első felmerülése és kialakulása a statisztikai tudományban* (Szeged, 1968.) 22. l.
- Fasc. 3. Horváth Róbert: *Magda Pál (1770—1841) a statisztikus és társadalomtudós* (Szeged, 1968.) 26. l.
- Fasc. 4. Nagy Károly: *A kormány elismerése a mai nemzetközi jogban* (Szeged, 1968.) 91. l.
- Fasc. 5. Papp Ignác: *A demokrácia elméleti és gyakorlati kérdései a termelőszervezetekben* (Szeged, 1968.) 136. l.
- Fasc. 6. Ruzsoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején (1920—1926)* (Szeged, 1968.) 48. l.
- Fasc. 7. Veres József: *A termelészövetkezeti tagok munkaügyi jellegű jogvitái* (Szeged, 1968.) 32. l.
- Fasc. 8. György Antalffy: *Le concept de la souveraineté dans la théorie générale de l'État et du droit* (Szeged, 1968.) 27. l.
- Fasc. 9. István Szentpéteri: *The Development of Interpretation of Bureaucracy* (Szeged, 1968.) 36. l.
- Fasc. 10. László Nagy: *The employer's liability for damage caused within the scope of employment on the Hungarian Labour law* (Szeged, 1968.) 144. l.

Tomus XVI.

- Fasc. 1. Balázs József: *A magyar bűnügyi statisztika kialakulása és fejlődése* (Szeged, 1969.) 61. l.
- Fasc. 2. Pető István: *Törekvések a gyanú fogalmának meghatározására a magyar büntető eljárásjogban* (Szeged, 1969.) 14. l.
- Fasc. 3. Pólay Elemér: *Jhering birtoktana és a magyar jogi romanisztika* (Szeged, 1969.) 54. l.
- Fasc. 4. Veres József: *A mezőgazdasági termelészövetkezeti tagsági munkajogviszony megszűnése* (Szeged, 1969.) 34. l.
- Fasc. 5. György Antalffy: *Einige staats- und rechts-theoretische Probleme des Verhältnisses von Staat und Gesellschaft* (Szeged, 1969.) 131. l.
- Fasc. 6. Róbert Horváth: *Tessedik als Sozialwissenschaftler* (Szeged, 1969.) 28. l.
- Fasc. 7. László Nagy: *Labour-statutory regulation in case of joint enterprises of socialist countries* (Szeged, 1969.) 16. l.

Tomus XVII.

Einzelne neuere Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. s. a.

Tomus XVIII.

- Fasc. 1. Horváth Róbert: *A közigazgatási elemzés Berzeviczy Gergely műveiben* (Szeged, 1971.) 111. l.
- Fasc. 2. Martonyi János: *Az államigazgatási aktusok indokolása* (Szeged, 1971.) 24. l.
- Fasc. 3. Papp Ignác: *Az állampolgár és az államszervezet viszonyának szociológiai megközelítéséhez* (Szeged, 1971.) 103. l.
- Fasc. 4. Tóth Lajos: *A mezőgazdasági termelészövetkezeti szociális ellátás jogi szabályozásának elméleti kérdései* (Szeged, 1971.) 20. l.
- Fasc. 5. György Antalffy: *Über die staats- und rechtstheoretischen Grundlagen der Organisationsformen der Macht* (Szeged, 1971.) 105. l.
- Fasc. 6. István Szentpéteri: *Approaches to the organization by the science of general and ramified administrations* (Szeged, 1971.) 34. l.